

הַמַּעֲיָן

בתוכן:

- 3 'מלוך על כל העולם כולו בכבודך!' / **דבר העורך**
- 4 **אברהם פרנקל**
- 11 להיות שליחי ציבור בימים נוראים / **פרופ' יעקב ש' שפיגל**
- 29 שתי הערות מכתב ידו בעניין יישוב ארץ ישראל / **רבי יששכר שלמה טייכטל הי"ד**
- 31 שיורי מנחה - הערות על ספר מנחת חינוך / **הרב ראובן מרגליות זצ"ל**
- 49 מיסודות התשובה / **הרב ישראל דוד ניוונר זצ"ל**
- 57 ה'זיארה' - מנהג הביקור בקברות הצדיקים במשנת הגאונים ובית הרמב"ם / **הרב דוד יוסף**
- 73 "ריבונו של עולם, הודע שיש לך אהובים בעולמך!" / **מרדכי קטן**

הלכה ואקטואליה

- 79 קביעת מות אדם ללא גופה במלחמת "חרבות ברזל" / **סא"ל (מיל.) הרב נריה מ' גוטל**
- 95 שאלות וספיקות בטבילה במעיינות / **הרב אברהם יעקב גולדמינץ**

זיכרון להולכים

- / **נאמן עד תום לתורה ולעם ולארץ: על מורנו הרב נפתלי בר אילן זצ"ל**
- 104 **הרב יהושע וייסינגר**

תגובות והערות

- בעניין פיסוק התיבה 'סלה' בסידור / **הרב דוד צבי הילמן זצ"ל**; עוד על גיור קטנים
מבתיים חילוניים / **הרב אורי בצלאל פישר**, **הרב אברהם דניאל דגן**. תגובה: **הרב ארי שבת**; בעניין האפליקציה לייעול עבודת בית המקדש / **הרב דוד בריזל**;
השלמות ותיקונים למאמרי "ביקורת על 'רשימת הספרים ומחבריהם' שברמב"ם
מהדורת פרנקל" / **הרב ח' אליעזר אשכנזי**
- 109

על ספרים וסופריהם

- האנציקלופדיה התלמודית - קורותיה, שיטותיה ועורכיה, עבר, הווה ועתיד / **הרב פרופ' אברהם שטינברג**
- 124
- 139 נתקבלו במערכת / **הרב יואל קטן**

מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים

בס"ד גיליון 251 • תשרי תשפ"ה [א, סה]

המשתתפים בגיליון זה:

הרב ח' אליעזר אשכנזי. מונטריאול, קנדה. chaim4262@gmail.com
Rav C. E. Ashkenazi, 6310 Ave Mountain sights, Montreal QC, H3w2z3, Canada
הרב דוד ברזיל, רבי יהודה הנשיא 41, מודיעין עילית 7183204. 9298027@gmail.com
הרב פרופ' נריה משה גוטל, רבי חיים ויטל 18, ירושלים 9547018. n0526071671@gmail.com
הרב אברהם יעקב גולדמינג, בית וגן 17, ירושלים 9646327. aviygold@gmail.com
הרב אילן גרינוולד, רבי יהודה הנשיא 9, מודיעין עילית 7183705. 9743579@gmail.com
הרב אברהם דניאל דגן, ארה"ב. ohelyyd@gmail.com
Rav Dagan, 650 Ellsworth, New Haven CT 06511, USA
הרב יהושע וייסנגר, ניסנבוים 11, ירושלים 9542717. yweisinger@gmail.com
הרב דוד יוסף, חיים חביב 3 ג, ירושלים 9678801. w241939@gmail.com
הרב אורי בצלאל פישר, ישיבת כרם ביבנה 7785500. ori.bezalel@gmail.com
אברהם פרנקל, ספיר 14, נוף אילון א 9790202. avrahamf@gmail.com
הרב יואל קטן, מכון שלמה אומן, שעלבים 9978400. wso@shaalvim.co.il
מרדכי קטן, נריה 7190700. hayehudy@gmail.com
הרב ד"ר ארי יצחק שבת, כוכב השחר 9064100. arishvat@gmail.com
הרב פרופ' אברהם שטינברג, שלום עליכם 6, ירושלים 9214806. steinberg@yadharavherzog.org
פרופ' יעקב שמואל שפיגל, הרב נריה 5, פתח תקוה 4975205. Yaakov.Spiegel@biu.ac.il

* * *

'המעין' - כתב עת היוצא לאור ע"י מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים

מייסודו של 'מוסד יצחק ברויאר' שע"י פועלי אגודת ישראל

מייסד (תשי"ג) ועורך: פרופ' מרדכי ב"ר יצחק ברויאר
עורך אחראי (תשכ"ד-תשס"ב): ר' יונה עמנואל
תנצב"ה

המערכת: הרב שמעון שלמה גולדשמידט, אלון שבות | הרב מיכאל ימר, שעלבים
הרב בועז מרדכי, נריה | פרופ' זהר עמר, נוה צוף | יהודה פרוידגר, ירושלים

העורך: הרב יואל קטן, מכון שלמה אומן, ישיבת שעלבים 9978400

טל': 08-9276664; פקס: 1538-9276664; דואר אלקטרוני: wso@shaalvim.co.il
למינויים, וכן למינויים אלקטרוניים ללא תשלום, נא לפנות למכון שלמה אומן
© כל הזכויות שמורות

'מלוך על כל העולם כולו בכבודך!'

אף אחד לא האמין אחרי המכה האנושה שהוכינו בשמחת תורה האחרון, לא תקפ"ץ, שעם ישראל יהיה מצוי בעיצומה של מלחמה גם כעבור שנה. אף אחד לא האמין ששילוב כל-כך מדהים של המון תקלות מדיניות ומודיעיניות וצבאיות עלול להתחולל (חמישים שנה בדיוק אחרי המחדל של מלחמת יום הכיפורים תשל"ד!) ולהביא עלינו אסון לאומי ואנושי כה גדול, שעדיין סופו לא נראה באופק. התפילה שאנו מתפללים כל שבת וחג 'שלח אורך ואמיתך לראשיה שריה ויועציה' לא נענתה אז, והלוואי שהיא תיענה בימים אלו. ועכשיו שאנו מתקרבים שוב לימים הנוראים, ימי התפילה והבקשה והקירבה לריבונו של עולם, אין לנו אלא להזכיר לעצמנו ולאחרים שיש מנהיג לבירה, יש מי שמחשב חשבוננו של עולם, יש מי שגם יודע להוציא מתוק מעז ולהקים מעפר דל ולהפוך את עקרת הבית לאם הבנים שמחה, ואליו אנו מתכוונים בתפילותינו בימים אלו. אנחנו רוצים בטובתו של העולם כולו, ויודעים שהניצחון שלנו בעז"ה על שכנינו הרעים ימח ש"ו ישפיע טובה וברכה לכל העולם כולו, גם לחלקים הגדולים ממנו שמתנכרים לנו, אוהבים את שונאיהם ושונאים את אוהביהם. 'מלוך על כל העולם כולו בכבודך!'

הציבור האמוני התגלה שוב, בגדול, כְּזֶה שנושא על עצמו את עיקר העול הביטחוני ואת עיקר החוסן הלאומי, ואשרינו שהגענו לכך. הלוואי שנדע להמשיך בכל עוז בדרך המלך הזו, דרך התורה והאמונה ובניין הארץ והעם, תוך שיתוף פעולה הדוק בין כל חלקי היהדות התורנית, שהוא סוד הצלחתנו בעז"ה.

כתב רבי שלמה הכהן בעל ה'תפארת שלמה' מראדומסק בדבריו על פרשת ניצבים: 'כל איש ישראל מחויב למסור נפשו וכל חיותו לעבודת ה' יתברך ועל קידוש שמו יתברך, ובפרט בר"ה בתפילתנו ותמלוך אתה ה' מהרה לבדך וכו', שאי אפשר לעמוד בתפילה הזאת בלי מסירות נפש. ובתפילה זאת צריך לקבל עליו מסירות נפש בלב שלם, שיתגדל ויתקדש שמו ית' בעולם במהרה'. יהי רצון שנדע להמשיך ולשלב בין מסירות נפש לעבודתו יתברך למסירות הנפש על קידוש שמו יתברך, שילוב שזכינו לראותו 'בגדול' בשנה האחרונה אצל בנינו ואחינו.

תכלה שנה וקללותיה, תחל שנה וברכותיה!

בשורות טובות לכלל ולפרט, לשנה טובה ניכתב ונחתם כולנו לחיים טובים ולשלום.

הק' יואל קטן ומערכת 'המעין'

פיוט "תוספת" לליל שמחת תורה מכתב יד מאת רבי אברהם בר שמואל משפירא

על המעריבים וה'תוספת'
אמירת 'תוספת' בליל שמיני עצרת ובליל שמחת תורה
רבי אברהם בר שמואל
על הפיוט וההדרתו
הפיוט והביאור

על המעריבים וה'תוספת'

בלילי ימים טובים נהגו בקהילות אשכנז וצרפת לומר פיוטי 'מעריבים'. פיוט המעריב הרחיב את תפילת המעריב הקצרה והאחידה של לילי יום טוב, ושילב בה נושאים הקשורים לעניינו של יום. פייטני אשכנז הרחיבו עוד את פיוטי המעריב לרגלים על ידי פיוט מיוחד שנקרא "תוספת", שנאמר בסיום פיוט המעריב, ממש לפני חתימת הברכה הרביעית 'פורס סוכת שלום' וכו'.² פיוט ה"תוספת" יוצר קשר בין הרגל המסוים לבין **ירושלים** - ועוסק בנושאים הקשורים דווקא לאירועי החג בירושלים. התוספת הפיוטית לליל ראשון של פסח עוסקת בקרבן פסח, התוספת לליל שני של פסח (בחול"ל) עוסקת בקרבן העומר, התוספת לליל שבועות עוסקת בשתי הלחם או בקרבנות הביכורים, והתוספת לליל שני של סוכות עוסקת בשמחת בית השואבה.³ הרעיון הכללי הוא להזכיר לציבור המתפללים בגולה הרחוקה את

1 סוג הפיוט 'מעריב' מולדתו במנהג ארץ ישראל העתיק בתקופה הביזנטית, והוא הגיע לאשכנז ולצרפת דרך איטליה. לכל אחת מברכות קריאת שמע של ערבית מוסיפים קטע פיוט קצר (בית אחד בן ארבע שורות) לפני חתימת הברכה, ובברכה השלישית יש קטע מורחב שנאמר לפני הפסוק 'מי כמוכה'.

2 חתימת הברכה: 'פורס' (ולא 'פורס' או 'פורש') הוא הנוסח הרגיל ברוב כתבי היד של סידורי אשכנז וצרפת, וראה גם להלן בסיום הפיוט.

3 על התפתחות סוג הפיוט "תוספת" עיין עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 463-466; וכן במאמר 'ירושלים בפיוט ר' מאיר ש"ץ', בתוך: דבר תקוה (מסורת הפיוט ה-ו), בר אילן תשע"ז, עמ' 265-273. בחלק מכתבי היד הפיוט לליל שני של פסח נקרא 'עומר' (שם הפיוט: 'אור יום הנף', ומחברו הוא ר' מאיר ש"ץ, שחיבר אף את 'אקדמות'); ללילי סוכות פיוט התוספת העוסק בשמחת בית השואבה נקרא לעיתים 'חליל' (הפיוט הראשון שחבר מסוג זה הוא 'מה אהבתי מעון ביתך', שמחברו הוא ר' מנחם בר מכיר). בכמה מקורות נקראים כל פיוטי התוספת בשם 'ביכור', כנראה על שם פיוט התוספת העוסק בביכורים שחיבר ראב"ן לליל שבועות (תחילתו: 'אשריך ישראל מי כמוך'). פיוטי התוספת לשביעי ולשמיני של

ענייני החג שקרו בירושלים (שחלקם נעשו במקדש ממש בליל החג, כמו אכילת קרבן פסח, מעשה העומר, ושמחת בית השואבה), בבחינת 'ונשלמה פרים שפתינו'. כל הפיוטים מסוג ה'תוספת' מסתיימים בתפילה לגאולת ירושלים ובתיאור העיר לעתיד לבוא - וכך הם קשורים לחתימת הברכה שנאמרת מייד אחריהם: 'פורס סוכת שלום ... ועל ירושלים'.

אמירת 'תוספת' בליל שמיני עצרת ובליל שמחת תורה

גם בליל שמיני עצרת אמרו בקהילות אשכנז פיוטי מעריב. פיוטים אלה עוסקים בייחודו של היום השמיני, אגדותיו והלכותיו (כגון 'פז"ר קש"ב'). לגבי אמירת פיוט "תוספת" - אין קרבן מיוחד לליל שמיני עצרת ואין קשר מיוחד בין שמיני עצרת לירושלים, לכן היו קהילות שלא אמרו כל פיוט "תוספת" בליל שמיני עצרת, וקהילות אחרות בחרו לומר גם בליל שמיני עצרת פיוט "תוספת" העוסק בשמחת בית השואבה של סוכות, שהרי שמיני הוא גם ספק שביעי⁵.

ומה לגבי הלילה התשיעי (בחול"ל), הוא ליל שמחת תורה? בליל זה, שהוא ספק שמיני, אמרו פיוטי מעריב הדומים לאלה של ליל שמיני עצרת, שכוללים גם הם ענייני ההלכה ואגדה של היום השמיני⁶. אך נראה שפיוט "תוספת" לא נאמר כמעט בשום מקום בליל שמחת תורה⁷.

פסח עוסקים בחלקם במצוות העלייה לרגל לירושלים, או בתיאור נרחב של ירושלים לעתיד לבוא. פיוטי 'תוספת' מאוחרים (מסוף המאה השתים עשרה ומן המאה השלוש עשרה) עוסקים לעיתים, כמו פיוטי המעריב עצמם, בענייני היום הרגילים (כגון קריעת ים סוף בשביעי של פסח או מתן תורה בשבועות).

4 באחד מפיוטי התוספת אומר הפייטן במפורש: 'נהרס הבית ונחרבו מעונות ... / רָגְגָה נפשי במקדש-מעט לענות / דרך הענין סדר קרבנות / כופר ליתן לכל המחנות / יִצְצוּ בעדם דברי חִינּוּת' (מחזור לשבועות, מהדורת יונה פרנקל, עמ' 62).

5 בליל שמיני עצרת בחול"ל עדיין יושבים בסוכה (או לפחות מקדשים בה), ויש שאוכלים בסוכה גם בסעודת היום של החג.

6 יום שמחת תורה בחול"ל שונה בסדר התפילה ובקריאת התורה מיום שמיני עצרת בענייני רבים: בשמיני עצרת קוראים בחול"ל בפרשת ראה, מזכירים נשמות (או עורכים סדר 'מנתת יד') ואומרים תפילת גשם; מנגד בשמחת תורה עורכים הקפות, קוראים 'וזאת הברכה' ו'בראשית' (עם חתני תורה ובראשית). למרות כל זאת, יום שמחת תורה נקרא גם הוא "יום שמיני עצרת" (או בכינוי דומה) בכל התפילות, בברכות ההפטר, בקידוש ובברכת המזון, וגם קריאת המפטיר שלו היא 'ביום השמיני', הכל כמו ביום שמיני עצרת. וכן הוא גם בפיוטי המעריב.

7 בתקופות קדומות לא נהגו לערוך הקפות בליל שמחת תורה, ותפילת מעריב של ליל שמחת תורה הייתה קצרה, כמו בכל ליל יום טוב.

אמרנו "כמעט", כי נמצא פיוט "תוספת" אחד שנכתב במיוחד לליל שמחת תורה. הפיוט ידוע עד היום מכתב יד יחיד, סידור אשכנזי של אחת מקהילות מזרח גרמניה. ככל הידוע לי הפיוט לא נרשם במחקר, ועדיין לא נדפס⁸. הפיוט עוסק בשמחתה של תורה: שמחתו האישית של הפייטן על לימוד התורה, שמחתם של ישראל בקבלת התורה בסיני ושמחת סיום התורה והתחלתה ביום שמחת תורה. אין בפיוט עיסוק בקרבנות החג, והחיבור (המקובל) לעניין ירושלים בסוף הפיוט מצטמצם לבקשה על גאולת ירושלים לעתיד לבוא, וכולל כנראה גם בקשה לחזרת הסנהדרין ולומדי התורה להר הבית.

רבי אברהם בר שמואל

מחבר הפיוט הוא ר' אברהם בר שמואל משפירא, בן המחצית השנייה של המאה השתים עשרה, בנו של ר' שמואל החסיד ואחיו של ר' יהודה החסיד (מחסידי אשכנז)⁹. ר' אברהם בר שמואל היה מחכמי ההלכה באשכנז¹⁰, בניגוד לאחיו ר' יהודה שהיה בעיקר איש מוסר וחסידות. בספרות אשכנז נקרא ר' אברהם לעיתים גם "ר' אש"ל" (=אברהם בר שמואל). הוא עמד בקשר עם פוסקי המאה השתים עשרה¹¹, היה מרבני שפירא, וכתב כנראה גם ספר פסקים שר' אלעזר הרוקח ציטט ממנו. נראה שהוא אותו רבי אברהם שר' שמחה משפירא הספיד בכינוי 'מורי הקדוש ר' אברהם'¹². ר' אברהם בר שמואל כתב כמה פיוטי סליחות וקניות, רובם מספרים

8 הפיוט נמצא והועתק לראשונה על ידי אבי מורי, פרופ' יונה פרנקל ז"ל. הוא עדיין לא נודע כאשר יצא לאור המחזור לסוכות במהדורת גולדשמידט ופרנקל, ירושלים תשמ"א.

9 לר' יהודה החסיד מיוחס חיבור 'ספר חסידים', וכן מיוחס לו חיבור הפיוט 'אנעים זמירות'.

10 על ר' אברהם בר שמואל עיין צונץ, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, עמ' 283-284; אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות², ירושלים תשמ"מ, עמ' 362-363; שמחה עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 287; הנ"ל, ר' אלעזר מוורמייזא, דרשה לפסח, ירושלים תשס"ו, עמ' 23.

11 ראב"ן כותב לר' אברהם בר שמואל: "פיפית מבני אדם, קרוב ממשח הסקנך, הוצק הן בשפתותיך, שושנים נוטפות מלך עובר, שואל כענין ומשיב כהלכה, החבר רבי אברהם ב"ר שמואל בור ומימיו חביבין, על כי הראית לי חזותך, שמחתי ונתתי הודייה לצורי, אני אליעזר ב"ר נתן שהזריח שמשך בדור יתום כזה, ובטוח אני כי לא ישכח עדות מזרע ישראל" (ראב"ן, שאלות ותשובות [בתחילת הספר], סימן כד).

12 ר' יצחק בר משה משלב בספרו 'אור זרוע' תשובה שנשלחה אליו מר' שמחה משפירא (אור זרוע א, שו"ת סימן תשס): 'תשובה מרבינו שמחה בר שמואל. נפשי עגומה. ושפתי אטומה. ואין בידי להשיב מה. כי נפרדה חבילה. ואין דעתי צלולה. כי נפלה עטרת זהב גדולה. מורי הקדוש רבי אברהם. על זאת נפשי עצובה. דאובה כאובה. ואני עני אנא בא'. וכו'. חכם נוסף משפירא הוא ר'

על צרותיהן של קהילות אשכנז, שכללו גם לחץ דתי¹³. נראה שגם השתתף בעצמו בוויכוחי דת עם הנוצרים, ויכוחים שאותם הוא גם מזכיר בפיוטיו¹⁴. גם מבחינה זו הפיוט שלפנינו יוצא דופן, אין בו מאותה אווירה עגומה שבשאר פיוטיו של המחבר, ובמקומה יש בו אווירה של שמחת התורה.

על הפיוט וההדרתו

הפיוט נמצא בכתב יד פרמה 1265 דף 97 ע"ב. אף על פי שהדף בכתב היד שבו מועתק הפיוט קריא למדיי ואינו פגום, נוסח הפיוט נשמר בו לצערנו בצורה פגומה. כמה מילים משובשות או חסרות, ולכן יש שורות שקשה לבארן. למרות זאת, נראה שיש טעם בפרסום הפיוט אפילו במצבו זה מתוך תקווה שהקוראים יעלו הצעות חדשות לביאור הפיוט, ואולי אף יימצא בעתיד בזכות פרסום זה מקור נוסח נוסף שיאפשר להשלים את החסר.

הפיוט כולל ארבע מחרוזות (בתים), שש שורות בכל מחרוזת, והשורה האחרונה של כל מחרוזת היא קטע פסוק¹⁵. כל ארבעת הפסוקים שהפייטן שיבץ בסופי המחרוזות עוסקים באהבת לימוד התורה, והפסוק האחרון ('שלום רב לאוהבי תורתך') כולל גם את המילה 'שלום', שכן אחריו אומרים את חתימת הברכה הרביעית 'פורס סוכת **שלום**'. חתימת הפיוט (האקרוסטיכון) היא 'אברהם ברבי שמואל'¹⁶. הסימן: **אאא בבב רר ההה ממ ברבי שמואל**. הפיוט מובא להלן עם הצעות לתיקוני נוסח וביאור (שחלקו משוער).

- 13 יהודה בר קלונימוס (מחבר ספר יחסי תנאים ואמוראים), אשר מכנה את ר' אברהם בר שמואל 'מוריני ורבינו אש"ל' ו'מורי רבנא אברהם בן שמואל' (בעלי התוספות, שם).
- 13 כמה סליחות שלו נדפסו בספר לקט פיוטי סליחות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 10-22.
- 14 כנראה הוא מוזכר בשם "ר' אברהם משפירא" בספר נצחון ישן, מהדורת מרדכי ברויאר, בר אילן תשל"ח, סימן עא, עמ' 68. באחת מסליחותיו של ר' אברהם הוא כותב: "השמיעו לעם נושע / הָמִירוּ קְבוֹד בַּפֶּשַׁע / מפני עקת רשע. // ואם תמאנו באיש / הנצלב מזימת מביאש (=ישו) / קָרוּ לָכֵם איש (=בחרו לכם איש לוויכוח, או להיהרג) // זאת מיחדך ענו (=ישראל) / הִי (=הקב"ה) מבטחנו שִׁמְנוּ / רבים אשר אתנו' ('אלהים מארץ שבינו', שורות 5-7, לקט פיוטי סליחות, עמ' 12). אפשר שהוא גם מחברו של פיוט האהבה (או מאורה) לשבת פרשת נשא (תחילתו: 'אשר יחדיו') שעניינו ברכת כהנים (סידור עבודת ישראל, מנהג פולין, עמ' 767).
- 15 זהו המבנה הקבוע של פיוטי ה"תוספת". לפיוטים הקדומים מן הסוג היה גם משקל קבוע: שש מילים בכל שורה. אבל בתקופת הפיוט האשכנזית המאוחרת, זו של המחצית השנייה של המאה השתים עשרה ואילך, המשקל כבר רופף ואינו מדויק.
- 16 אותיות 'אברהם' חוזרות שתיים או שלוש פעמים.

הפיוט והביאור

Palatina Library, Parma, Cod. 1265, f. 79v

אֹדֶךָ בְּיוֹשֵׁר לִבִּי בְלִמְדֵי מִשְׁפָּטֵי צְדָקָה
 אֲהַלְלֶךָ אֲנִי וְלֹא זָר בְּחֻשְׁקֶךָ
 אֲשַׁמְחֶה בְּשִׂמְחַת נֶפֶת צִוְיָ חֲפִיךָ
 אֲשֶׁר נָתַתָּ לִי יִי פְקוּדֵיךָ יִשְׂרָאֵל וְחֻשׁוֹקֶיךָ
 5 אֶהְגֶּה יוֹמָם וְלַיְלָה בְּחֻרוֹץ יִרְקַרְקֶיךָ
 בְּרוּךְ אַתָּה יִי לְמַדְנֵי חוֹקֶיךָ:
 בְּשִׁפְתַי סַפְּרֵתִי אֲמַרְתִּי צְרוּפְתֶיךָ
 בְּכַנְפֵי יוֹנָה כִּכְסֹף מִפִּיךָ
 בְּהַ מְשִׁתַּעֲשָׂעִים זֶרַע קְדוֹשֶׁיךָ *

1 כל השורה: על פי תה' קיט, ז: 'אודך ביושר לבב בלמדי משפטי צדקך', כלומר בזמן לימוד התורה. 2 אהלך אני ולא זר: עם ישראל יהלך ולא הגוים (ואולי יש כאן טענה נגד הנוצרים שגם הם מחזיקים בספרי מקרא), לשון משלי כז, ב: 'יהלך זר ולא פיך'. **בחשקך**: כנראה: עם ישראל שהקב"ה חשק בהם (דב' ז, ז), או: בתורה החשוקה. 3 **בשמחת נופת צוף חכך**: ביום שמחת תורה, שהיא מתוקה לחיכו של אדם יותר מדבש ונופת צופים (תה' יט, יא). 4 **אשר נתת לי יי**: לשון דב' כו, יא: 'שמחת בכל הטוב אשר נתן לך ה'". **פקודיך ישרים**: גם הם משמחים, על פי תה' יט, ט: 'פקודי ה' ישרים משמחי לב'. **וחשוקיך**: כינוי לתורה החשוקה. 5 **אהנה יומם ולילה**: על פי יהו' א, ח: 'והגית בו יומם ולילה'. **בחרוץ ירקרקך**: בתורה שנמשלה לזהב (=ירקרק חרוץ), על פי תה' סח, יד: 'כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ', והוא משל לנתינת התורה לישראל בסיני (בכתב היד רשום 'בירקרק בחרוץ ירקרקך', ומילת 'בירקרק' אינה מנוקדת והיא יתרה). 6 **ברוך אתה יי למדני חוקיך**: תה' קיט, יב. 7 **בשפתי ספרתיך**: תה' קיט, יג (בהמשך לפסוק שבשורה 6). **אמרתי צרופתיך**: התורה שלך שהיא צרופה, על פי תה' יח, לא: 'אמרת ה' צרופה', ולפי העניין והחרוז 'פִיךָ' כנראה צ"ל 'אֲמַרְתָּ צְרוּפֶיךָ'. 8 **בכנפי ... ככסף**: התורה עטפה את ישראל כמו כנפי יונה הנחפים בכסף, על פי תה' סח, יד (לעיל, סוף שורה 4). ואולי חסרה מילה, ובמקום 'ככסף' צ"ל 'נחפה ככסף'. **מפיך**: בעת מתן תורה. 9 **בה משתעשעים**: על פי תה' קיט, צב: 'לולי תורתך שעשועי'. **זרע קדושיך**: ישראל, על פי יש' ו, יג: 'זרע קדש מצבתה' (ועוד). גם כאן יש חריגה מהחרוז, ונראה שבסוף השורה צריכה להיות מילה

10 ר'בוֹת עֲשִׂיתָ וְחִישְׁבַּתְּ בְּסַעֲיָיִךְ
 ר'צוּיָיָה עַל בְּרַכְיָיִךְ קָדָם שְׁתִּים אֲלֶפְיָיִךְ
 [מ]אֲלֶפֶי זָהָב וְכֶסֶף טוֹב לִי תוֹרַת פִּיָּךְ:

ה'ן שְׁמַחוּ בְּקַבְּלָתָהּ זֶרַע אַמּוֹנִיָּה
 ה'מְעוּטֵי בִירַח הַשְּׁלִישִׁי לְפִירוּשׁ *
 15 ה'יּוֹם שְׁמַחִים בְּסִיּוּם וּבַהֲתַחֲלָה קִנְיִנִי
 מ'סְכִימִים לְפִטְיַת יָרֵד רוּעָה הַמוֹנִי

כגון 'אלופיך' (=האבות). 10 **רבות עשית**: תה' מ, ב, ור"ל שגם בריאת העולם הייתה לפי דוגמת התורה. **וחישבת בסעיפך**: תכננת במחשבותיך את העולם. 11 **רצוייה על ברכך קדם שתיים אלפיך**: על פי דברי התורה-החכמה במשלי ח, ל: 'ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום משחקת לפניו', ונדרש על התורה שקדמה לבריאת העולם אלפיים שנה, והייתה שעשועיו של הקב"ה (בראשית רבה א א, ח). **קדם שתיים אלפיך**: אלפיים שנה קודם הבריאה. בפסוק שם 'יום יום', ויומו של הקב"ה אלף שנה, לפי המדרש, שם. 12 כל השורה (שנרשמה בטעות בראש המחרוזת הבאה) על פי תה' קיט, עב: 'טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף', בשינוי סדר המילים בגלל החרוז. בכתב היד 'באלפי' (במקום 'מאלפי'), והוא טעות סופר. 13 **בקבלתה**: שמחת התורה הייתה גם בעת קבלתה בסיני. **זרע אמוניך**: ישראל, המאמינים בך, ואפשר: זרע האבות שהאמינו בך. ולפי החרוז צ"ל 'אַמּוֹנִי'. 14 השורה משובשת וביאורה משוער. **המעוטי**: כנראה צ"ל המעוטים, והוא כינוי לישראל, על פי דב' ז, ז: 'כי אתם המעט מכל העמים'. **בירח השלישי**: בזמן מתן תורה שהיה בחודש השלישי (שמ' יט, א). **לפירוש**: חסרה מילה עם חרוז 'ניי' (כגון 'ענייני', ואז 'לפירוש ענייני' ר"ל אמירת מפורשת של התורה). 15 **היום שמחים**: שמחים היום (ביום שמחת תורה) כמו בעת קבלת התורה. **בסיום ובהתחלה קנייני**: בסיום התורה ובהתחלתה (בקריאת בראשית). כנראה במקום 'ובהתחלה' צ"ל 'וּבַהֲתַחֲלָה'. **קנייני**: התורה נקראת קניין, על פי אבות ו, י: 'תורה קנין אחד מנין? דכתיב (משלי ח, כב) "ה' קנני ראשית דרכו"'. 16 **מסכימים**: קשה. אפשר לפרש בדוחק שמסיימים את התורה כשמסכמים את שנותיו של משה. ואולי 'מסכימים' על בחירת חתן תורה, שיקרא את פרשת פטירת משה. ונראה יותר שצ"ל 'מְסַמְּכִים', כלומר סומכים את קריאת בראשית (שנזכרה קודם) לקריאת הפרשה של פטירת משה. **ירד רועה המוני**: משה, שהיה רועה ישראל. 'יָרֵד' (דהי"א ד, יח) הוא אחד משמותיו של משה, על פי בבלי מגילה יג, א: 'ירד זה משה'.

מִפְעֵלוֹ אֲשֶׁר חָזַר פְּתוּרָה לַעֲדַת נְאֻמֵי
כָּל בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל לְמוֹדֵי יי:

בְּרַ' בְּיָם בְּרַחֲמֶיךָ וְעוֹצֵם מִפְעֲלֶיךָ

20 שְׁלַח מְנַחֵם וְיִתְשָׁבֵי לְבָנֵי עֲדוּתֶיךָ

אֶל־הַר מְרוֹם מִפְרִישִׁים דְּתֶיךָ

שְׁיַחֲזְרוּ הָעֵטֶרָה לְיוֹשְׁתָּהּ אֲשֶׁר נִשְׁפָּחָה בְּגִלּוֹת בֵּין עוֹבְרֵי בְּרִיתֶךָ

דְּגוּל צִוּה יְשׁוּעוֹת פְּרִיסַת סְפִתֶיךָ

שְׁלוֹם רַב לְאוֹהֲבֵי תוֹרֶיךָ:

בר' אתה יי פורס סכת שלום עלינו ועל כל עמו ישר' ועל ירושלים:

17 **מפעלו אשר חזר פתורה**: לא נתבאר. נראה שנושא השורה הוא משה; 'חזר' אולי צ"ל 'חזו' (=ראו, 'לעיני כל ישראל'); 'פתורה' אולי צ"ל 'בפתורה' או 'פהורה'. 18 **כל בנייך למודי יי**: יש' נד, יג (בכתב היד מנוקד בטעות 'בנייך'). 19 **ברבים ברחמיך**: על ידי רחמיך הרבים (פנייה לקב"ה. הפייטן הפך את סדר המילים בגלל האקרוסטיכון; במקום 'ברחמיך' כנראה צ"ל 'רחמיך'). **ועוצם מפעלתיך**: מפעליך העצומים. 20 **מנחם ותשבי**: משיח בן דוד ואלהיו הנביא. **לבני עדותך**: נראה שצ"ל 'לבני עדתך'. 21 **אל הר מרום**: אל ירושלים, על פי יר' יז, יב: 'מרום מראשון מקום מקדשנו'. **מפרישים דתיך**: קשה. אולי צ"ל 'מפרישים דתיך' או 'מפרישי דתיך', והכוונה לחזרת הסנהדרין, מפרשי התורה, לירושלים (ראה בתחילת השורה הבאה). ואולי צ"ל 'מפרישים עדתיך', המשיח ואלהיו יפרישו (=יוציאו) את ישראל מן הגלות אל ירושלים (כמו שרמוז בסוף השורה הבאה). 22 השורה ארוכה באופן חריג, ונראה שכנסו לתוכה מילות ביאור. **שיחזרו העטרה לישנה**: כינוי לאנשי כנסת הגדולה (בבלי יומא סט, ב), והכוונה שיחזרו לירושלים (וכנראה המילים 'שיחזרו העטרה לישנה' מבארות את הכינוי 'מפרישים דתיך' בשורה הקודמת, והן נכנסו בטעות לתוך הפיוט. המילה 'העטרה' כתובה פעמיים, ורק הראשונה מנוקדת). **אשר נשכחה בגלות בין עוברי ברייתך**: נראה שיש לפרש: בעיני הגוים (=בין עוברי ברייתך) כנסת ישראל נראית כאילו היא נשכחה בגולה. 23 **דגול**: הקב"ה, על פי שיה"ש ה, י: 'דגול מרבבה'. **צוה ישועות**: על פי תה' מד, ה: 'צוה ישועות יעקב'. **פריסת סוכתיך**: לשון התפילה: 'פורס סוכת שלום', ועוד. 24 **שלום רב לאוהבי תורתך**: תה' קיט, קסה.

רבי מנשה יהושע פדוואה ותשובתו כנגד רבי ישראל קמחי בעניין חזקת הפרנסים להיות שליחי ציבור בימים נוראים

א. תולדות ר' מנשה יהושע פדוואה
ב. משפחתו
ג. מועד פטירתו וקנינות חכמי דורו עליו
ד. יצירתו
ה. ברורים ביחס לחכמים נוספים מאותה משפחה
ו. על תשובת ר' מנשה יהושע פדוואה

תשובת ר' מנשה יהושע פדוואה בעניין חזקת הפרנסים להיות שליחי ציבור בימים נוראים

א. תולדות ר' מנשה יהושע פדוואה

ר' יהודה מצליח¹ ב"ר אברהם רפאל פדוואה² היה רב ראשי במודינא שבאיטליה החל משנת תמ"ה או שנת ת"נ, עד לפטירתו בכ"ט באב שנת תפ"ה. שני בניו, ר' מנשה יהושע ור' מנחם עזריה³, היו רבנים נודעים בזמנם. במאמר זה נעמוד על תולדות חייו של רבי מנשה יהושע (להלן: רמ"פ)⁵. יש ונוסיף פרטים גם על חכמים

1 השם מצליח הוא שם פרטי שהיה נפוץ באיטליה, ואינו שם משפחה. ראה מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים, תשל"ח, עמ' 297 והערה 26. וילנסקי מנה שם את שלושה עשר הרבנים הראשיים ששימשו במודינא מאמצע המאה ה"ז ועד אמצע המאה י"ט בערך, ובירר שם פרטים רבים על כל הרבנים הללו, ונסתייע בדבריו.

2 שם זה נכתב בצורות שונות: פדוה, פאדוואה, פאדובה, פדובה. אני נקטתי בכתוב על פי הכתיב המופיע בתשובה המתפרסמת בזה. סביר שמוצא המשפחה הוא מהעיר פדובה.

3 בת של ר' יהודה מצליח היתה אמו של המקובל ר' שמשון חיים נחמני. ראה תולדות שמשון לרש"ח נחמני על פרקי אבות, ליוורנו, תקכ"ו, בסוף הסכמת רמ"ע פדוואה: "אלה הדברים אשר דבר הצעיר אחי אמו של מע' הרב המחבר... מנחם עזריה בלא"א מ"ו הרב המפורסם כמהר"ר יהודה מצליח פאדווה זצ"ל".

4 על אודותיו, ראה מ' בניהו, ספר הזכרון לרב יצחק נסים, חלק ה, ירושלים, תשמ"ה, עמ' רסח-רעא.

5 יש לציין כי בספר תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה, שחיבר ר' חננאל ניפי עם הוספותיו של ר' מרדכי שמואל גירונדי, טריאסט, תר"ג, לא נזכר רמ"פ בפני עצמו. הוא נזכר על ידי ר"ח ניפי בעמ' 163 אות נ', תחת הערך של אביו ר' יהודה מצליח. גם רמ"ש גירונדי בעמ' 172 אות צט, כתב ערך על ר' יהודה מצליח, אבל לא הזכיר את בניו. חכם אחר, כנראה מאותה משפחה, נזכר בעמ' 245 אות כה, הוא ר' מנשה חיים פדובה שפעל בזמן ר' שמואל אבוהב, לאמור לפני התקופה המדוברת כאן.

נוספים בני המשפחה, אבל לא נאריך בזה, אלא נעשה זאת רק לצורך בירור ענייני רמ"פ, כפי שיראה המעיין.

הדעת נותנת שרמ"פ נולד במודינא⁶ סביב שנת ת"נ, אבל לא ידועה לנו שנת הולדתו. בשנת תע"ט הוא מכונה "אב בחכמה רך בשנים"⁷.

ביום ב' בכסלו, שנת תצ"ו, בעת הפולמוס על רמח"ל, העיד ר' ישעיה בסאן בפני רבני מודינא, שגם חתמו על העדות. ואלו הם: ר' אברהם ידידיה ב"ר מנחם שמשון באזילה זלה"ה, ר' מנחם עזריה בכמוהר"ר יהודה מצליח פאדווה זלה"ה, ור' אברהם חי בכמוהר"ר נתנאל גראציאנו. באותה עדות נכתב כ:⁸

אך בזאת ראינו חובה לעצמנו ומוטל עלינו להגיד לידע ולהודיע ולהודיע כי האלוף הרב המובהק כמהר"ר מנשה יהושע פאדווה נר"ו לא היה אתנו עמנו במעמד זה ולא ימצא כתב ידו בכלל החתומים למטה, מסיבת היותו קרוב אל האלוף כמוהר"ב [ר' ישעיה בסאן] נר"ו.

לאמור, רמ"פ נמנה עם רבני מודינא, אבל הוא לא היה ממקבלי עדותו של ר' ישעיה בסאן על אודות רמח"ל מפני שר' ישעיה וגם רמ"פ היו נשואים⁹ לבנותיו של ר' בנימין כהן¹⁰ (רב"ך), וא"כ הוא היה דיין פסול מפני שהוא קרוב לעד. כן עולה

6 בכתב יד שבו נמצאות קינות על רבני מודינא הנמצא בספריית היברו יוניון קולג', סינסינטי, אוהיו, ארצות הברית Ms. Acc. 572, עמ' 3, נמצאת קינה שכתב ר' שמואל יאודה מצליח כהן על אחיו רמ"ע פאדווה, שבה הוא כותב שעיר מולדתו של רמ"ע היא מודינא. א"כ קרוב שגם אחיו, הלא הוא רמ"פ, נולד שם.

7 בשו"ת שמש צדקה לר' שמשון מורפורגו, ויניציאה, תק"ג, חו"מ סי' לג, דף כז ע"ג, נמצא פסק של ר"ש מורפורגו כנגד פסקו של ר' נתנאל הלוי, ואחר כך הסכמות רבנים לפסק ר"ש מורפורגו, שהן משנת תע"ט. בראש סי' ח, דף לא ע"ב, נכתב: "שלושה קני מנורה טהורה וברה עולים בקנה אחד המה הרבני המובהק¹ שבעתים מזוקקים שבק"ק מודונא יע"א ובראשם המאור הגדול ר"מ ור"מ כמוהר"ר יהודה מצליח פדוואה נר"ו". בסי' ט הסכים ר' אפרים הכהן ממודונא. בריש סי' י, דף לב ע"ד, נמצאת הסכמת רמ"פ, ובראשה נכתב: "ברא כרעא דאבוה מזכה אבא, אב בחכמה ורך בשנים, כמוהר"ר מנשה יהושע בכמוהר"ר יהודה מצליח פאדווה נר"ו נכנס באוכלוסא ויוצא באוכלוסא".

8 ש' גינצבורג, ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, תל אביב, תרצ"ז, אגרת קמ, עמ' שלט-שמ; מ' שריקי, אגרות רמח"ל ובני דורו, ירושלים, תשס"ט, אגרת קמ, עמ' שעז.

9 יתכן שנישואי רמ"פ היו בשנת תס"א, ראה השערת מ' בניהו, ספונות, יד [=ספר יוון ד, התנועה השבתאית ביוון], ירושלים, תשל"א-תשל"ח, עמ' תלא והערה 4. ראה גם לקמן ליד הערה 21.

10 על היות רב"ך חמיו של רמ"פ אנו קוראים בשו"ת שמש צדקה לר' שמשון מורפורגו, ויניציאה, תק"ג, אור"ח סי' ח, דף יו ע"ג, שם כתב רימ"פ תשובה ובה כתב: "וכן העיד על זה הרב הגדול המקובל האלהי כמוהר"ר ב"ך [בנימין כהן] מו"ח [מורי חמי] נר"ו". וכן כתב ר' אליהו הלוי באגרתו:

מסדר החתימות על קבלת עדותו של ר' ישעיה בסאן כי כנראה ר' אברהם ידידיה היה באותה העת רב ראשי במודינא¹¹, ולכן הוא חתם ראשון¹².

בתאריך שלהי חשוון תק"א חתומים שלושה רבנים אלו כרבני מודינא בהסכמה על פירוש אור החיים לר' חיים נ' עטר¹³, ויניציאה, תק"ב¹⁴, כאשר נוספה אליהם לאחר חתימתו של ר' אברהם ידידיה גם חתימתו של רמי"פ. באותו תאריך ובאותו סדר הם חתמו גם על הסכמה לספרו של ר' חיים נ' עטר הנקרא פירות גינוסר הכולל את פרי חדש ופרי תואר, אמשטרדם, תק"ב.

מאוחר יותר אנו מוצאים את הסכמת רמי"פ בספרים אחרים, אבל ללא שמות של רבנים נוספים ממודינא. כך בספר לחמי תודה לר' ישעיה בסאן, ויניציאה, תק"א, נמצאת הסכמתו של רמי"פ מתאריך ה' בניסן תק"א: "הסכמת הרב המובהק גיסו של הרב המחבר זצוק"ל שואף זורח בתורתו בק"ק מודונא". לפניו חתם ר"ש מורפורגו מאנקונה, ואחרי רמי"פ חתם ר' ישראל ברכיה פונטאנילה מריגיו. כך גם בספר זית רענן לר' אברהם אבלי, ויניציאה, תק"ג, נמצאות שלוש הסכמות. הראשונה בתאריך כ"ה בשבט שנת תק"ג, מאת: "הרב ה"ה מוהר"ר משנה¹⁵ יהושע בכמוהר"ר מצליח פאדווה רב של ק"ק מודונא". אחריה הסכמות של ר' ישראל ברכיה פונטאנילה ושל ר' ישראל בנימין באסאן שניהם מריגיו. האם אנו למדים מהעובדה שרמי"פ חתם כרב

"וזה שנים שכתבתי זה למורי חמי מהרמי"פ פאדווה והשיב לי שכן הוא נוהג ועושה מעשה ושכן נהגו מר אביו זקני זצוק"ל ומר חמיו מהרב"ך ז"ל והרב המופלא גיסו כמוהר"ר ישעיה בסאן ז"ל, עכ"ל בקיצור". האגרת נתפרסמה ע"י ר' בונפיל, 'שתים עשרה איגרות מאת ר' אליהו ב"ר שלמה רפאל הלוי (די וואלי), סיני, עא (תשל"ב), עמ' קפד. ראה גם הערה 24.

11 בג' בכסלו שנת תצ"ז חתמו ר' אברהם ידידיה ואחריו רמי"פ על כתובה שנכתבה במודונא, הנמצאת בספריית אוניברסיטת קולומביה, ארצות הברית Ms. X 893 K 5193.5 (צילומה בבית הספרים בירושלים F 57255, MSS-D 2365). גם כאן ר' אברהם ידידיה חתם ראשון.

12 כך סבור וילנסקי (לעיל הערה 1), עמ' 299, מס' 8. הוא למד כן מסדר החתימות על פירוש אור החיים דפוס ויניציאה. גם סדר החתימות שכתבנו עד עתה תומך בדעתו.

13 במכתב ששלח ר"ח נ' עטר בכ"א אב תק"ב לעסקני "ועד ישראל" במודינא, הוא כותב בין השאר "ידרשו משמי בשלום מעלת הרבנים ה"י לכולם בשם הרב כמהר"ר משה אשכנזי והרב הזקן יצ"ו ה' יאריך ימי, והרבנים כמהר"ר מנשה וכמהר"ר מנחם פאדווה וכמהר"ר אברהם חי גראציאנו הי"ו ולכל החברים". פורסם על ידי ב' קלאר, 'כתבים חדשים לתולדות עליית בעל אור החיים לארץ ישראל', ספר היובל לכבוד פרופ' אלכסנדר מארכס (עורך: ד' פרנקל), ניו יורק, תש"ג, עמ' 109.

14 בתחילה נמצאת תמיד רשות והסכמות הועד הקטן של ויניציאה. ראה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים, תשל"א, עמ' 143-148. וכן בשאר הספרים שנדפסו בוויניציאה והוזכרו כאן, נמצאת בראשונה רשות והסכמת הועד ורק אחריה הסכמות של רבנים.

15 צ"ל: מנשה.

יחיד של מודינא על מעמדו? לאמור, האם עולה מכאן כי הוא משמש כרב ראשי של העיר? קשה לדעת. הרי לפנינו ספר מפתחות הזוהר לר' ישראל ברכיה פונטאנילה, ויניציאה, תק"ד, שבו נמצאת בראשונה ובתאריך כ"ב באב תק"ג "הסכמת הרב המופלג כמוהר"ר משה הירש ליפשיץ נר"ו אור תורתו זורח בעיר מודונא יע"א". אחריה, באותו שבוע, ויתכן שזה היה באותו יום, נדפסה "הסכמת הרב המובהק זקן שקנה חכמה"¹⁶ כמהר"ר מנשה יהושע פאדווה נר"ו המאיר לארץ ולדרים בעיר מודונא יע"א". לפיכך קשה לדעת אם משני הספרים הללו נוכל להסיק על מעמדו של רמ"פ כרב ראשי של מודינא. ברם בספר פחד יצחק לר"י לאמפרונטי, ויניציאה, תק"י, נמצאות הסכמות של רבנים מערים שונות באיטליה, וביניהם גם הסכמת שלושה רבנים ממודונא¹⁷, וזה סדרם: ר' מנשה יהושע פאדווה, ר' משה ליפשיץ, ר' יצחק פורמיגיני. אפשר שמכאן יש להסיק כי משנת תק"י הוא שימש כרב ראשי במודינא¹⁸.

בחלק השני של ספר שושנים לדוד לר"ד פארדו, ויניציאה, תקי"ב, נמצאות הסכמות של רבנים מערים שונות מאיטליה, כאשר מכל עיר נמצאת רק הסכמה אחת. כנראה שהחותם משמש כרב העיר. מטעם העיר מודונא חתום: "הכי אמר רב רבא דעמיה הרב המופלא אב"ד ור"מ דק"ק מודונא נר"ו... הצעיר מנשה יהושע פאדווה"¹⁹.

ב. משפחתו

כתבנו לעיל כי רמ"פ היה נשוי לבתו של רב"ך. נראה שהוא התחתן בגיל צעיר, מפני שמצאנו ממנו תשובה ארוכה בענייני מיסים שכתב לבקשת חמיו, וכך כתב בסופה²⁰: "נאם חתנו הצעיר מנשה יהושע בלא"א מ"ו האלוף כמוהר"ר יהודה מצליח

16 הוכרח לכתוב כך, כדי שלא נפרש את המלה זקן כפשוטו. זאת מפני שראינו לעיל (ליד הערה 7) שבשנת תע"ט נאמר עליו: "אב בחכמה ורך בשנים", ולא יתכן שבעבור כעשרים וחמש שנים, הוא נקרא זקן כפשוטו.

17 בקטלוג של בית מכירות קדם, מס' 49, חלק 1, דצמבר 2015, פריט 143 הוא תשובה הלכתית בעניין ו' קטיעא, כנראה משנת תקי"ד, ועליה חתומים ארבעה מרבני מודינא. שלושה אלו המנויים בפנים, ועליהם נוסף ר' אברהם חי גראציאנו החתום שלישי לפני ר' יצחק פורמיגיני.

18 כך כתב גם וילנסקי הנ"ל, בהערה 1. אבל בהסכמה על מפתחות הזוהר שהבאנו לעיל ר' משה ליפשיץ חתם ראשון.

19 בסדר תיקון חצות לילה, ליוורנו, תקכ"ה, נמצאת הסכמת: "המאור הגדול הרב המובהק אב"ד ור"מ של ק"ק מודינא יע"א", מתאריך שלהי ניסן, תקכ"ה, והחותם על ההסכמה הוא רמ"פ.

20 כתב יד הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית של שטרסבורג, צרפת (Ms. 4086 F 3961), דפים 359-332. יש לציין כי בתשובה ארוכה זו נמצאות הערות לא מעטות בגליון.

פאדווה חותם פה מודונא יום ג' בשבת י"ז לחדש אלול שנת התע"ח²¹. ידוע לנו על בן אחד שלו בשם אליעזר, שתשובתו נדפסה²².

יש לציין לדברי ר' רפאל ב"ר אברהם גאליקו²³: "מפי מורי ורבי כמוה"ר מנחם עזריה, ששמע ממעלת החכם השלם כמוה"ר יהושע פאדוואה רב של מודונה אביו ז"ל". מכאן עולה שיש לרמי"פ בן נוסף בשם מנחם עזריה. אולם אני מסופק אם רמי"פ היה קורא לבנו על שם אחיו, ונראה לי יותר לומר שיש כאן טעות סופר, וצריך לומר בסוף דבריו: אחיו ז"ל.

ג. מועד פטירתו וקינות חכמי דור

רמי"פ נפטר ביום ד' בסיון שנת תקכ"ז, כפי שכתב ר' שמואל יהודה חזק ממודינא²⁴:

ביום א' ס' קרח דרש דרשתי להספדו של הרב הכולל אבי אבי רכב ישראל ופרשיו האלוף המרום נ"י ע"ה פ"ה כמהר"ר מנשה יהושע פאדווה זצוק"ל שנפטר במודונא ביום ד' לחדש סיון תקכ"ז, ובאותו זמן הוה על הוה תבא כי באה השמועה שנפטר ברוויגו החסיד כמהר"ר אברהם שמואל דייאנה ז"ל.

ר' אליהו ב"ר שלמה רפאל הלוי אב"ד אליסנדריה היה מתלמידיו²⁵, וגם הוא נשא

21 האות האחרונה אינה ברורה דיה, אבל כך נראה לקוראה. מכל מקום יום ג' יז באלול יכול לחול בשנים: תע"א, תע"ד, תע"ז, תע"ח. לעיל הערה 7, ראינו שבשנת תע"ט הוא נקרא "רך בשנים", וא"כ בשנת תע"ח ודאי שהוא רך בשנים. ראה גם לעיל ליד הערה 9.

22 בספר לחמי תודה לר' ישעיהו בסאן, ויניציאה, תק"א, בסוף הספר, דף קח ע"א-ע"ד. ראה גם ליד הערה 29.

23 בכתב יד הנקרא חשק טוב, ליקוטים על הש"ס, הנמצא בספריית טריניטי קולג', קמברידג', אנגליה (Ms. F 12 8 F 12153), עמ' 43. בדף 3 ע"ב נמצא: "נאם הצעיר הכותב רפאל בר אברהם גאליקו"

24 בספרו הנקרא ספר הזכרונות דברי הימים, המכיל חידושים ודרשות, כתב יד בית המדרש ללימודי יהדות, ניו יורק Ms. 5905 (צילומו F 35231) דף 134 ע"ב. בדרשה עצמה אין פרטים על הנפטרים, אלא יש רק מראי מקומות לדברי חז"ל שהדרשן השתמש בהם. תאריך זה מקוים גם בדרשותיו של ר' ישראל בנימין בסאן כתב יד אוקספורד, נויבאוואר 996 (F. 22472). בדף 78 (על פי קטלוג נויבאוואר עמ' 214) נמצא הספד על דודו ר' מנשה יאושע שנפטר בד' סיון תקכ"ז. כאמור לעיל, ראה הערה 10, ר' ישעיהו בסאן, אביו של ר' ישראל בסאן, ורמי"פ, נשאו את בנותיו של ר' בנימין כהן (רב"ך).

25 ראה הערה 10. שם רמי"פ מכונה גם בשם "חמי", ואילו כאן לא נזכרת עובדה זו, אלא אם כן נפתור את ראשי התיבות "מ"ו" הנזכרים בהמשך בדברי ר' אליהו כך: מורי וחמי, ולא נפתרם כמקובל (ראה לדוגמה לקמן ליד הערה 33): מורי ורבי.

עליו הספד. הרי תחילת דבריו²⁶: "ביום ב' פ' בלק²⁷ שנת התקכ"ז עשיתי הספד לפטירת הגאון כמהר"ר מנשה יאושע פאדווה מ"י²⁸ ר"מ ור"מ דק"ק מודינא במעמד כמה עירונים וראשי גייסות שלא מבני עמנו". בסיום ההספד הוא כותב: "ודברתי על בנו של הרב ז"ל שנפטר בחייו כמהר"ר אליעזר²⁹ ז"ל שהיה חברי בתורה והמית עצמו ע[ליה] ומר אביו קבל עליו דינו באהבה ועשיתי קינה עליו כדלקמן". לאחר זאת נכתבה קינה מחורזת בת שמונה בתים כשכל בית מכיל ארבע שורות בחרוזים. הבית התשיעי והאחרון מכיל שבע שורות. הבתים הם במשקלים שונים, שפת הקינה היא ארמית, והמילים מנוקדות.

ר' אפרים ב"ר יוסף גליקו כתב עליו קינה בת עשרה בתים במשקל מסוים ובחרוזים, ובתחילה כתב³⁰:

קינה היא וקוננה כרם ה' צבאות בית ישראל הנאהבים והנעימים אל הלקח ארון האלדים האדם הגדול בענקים ושמו נודע בשערים דן ידן עמו בצדק ומשפט ומישרים הדיין המצויין החכם הכולל האלוף התורני כמוהר"ר מנשה יהושע פאדווה ר"מ ור"מ דק"ק מודונא יע"א.

ר' יעקב ב"ר משה ליפשיץ כתב אף הוא קינה במשקל ובחרוזים בת שבעה בתים ובראשה כתב³¹:

קינה היא ותהי לקינה על פטירת הרב המובהק החסיד והעניו הדיין המצויין ה"ה כמהר"ר מנשה יהושע פאדווה זצוק"ל ר"מ ור"מ דק"ק מודונה ביום ל' לפטירתו אחר אשר הספידוהו כתורה וכהלכה בבה"כ של המפוארים בני אוסיאלו יע"א.

גם ר' יחיאל ב"ר אליעזר נחמן פואה כתב עליו קינה בת תשעה בתים במשקל ובחרוזים, ובראשה כתב³²:

שמעתי ותרגז בטני נגרה כיאור עיני השביעני במרורים הרווני לענה כי פנה זיוונו הדרנו פנה יען כי נקרא אל השמים מעל אלופנו ועטרת ראשנו ה"ה הרב המובהק חכם הכולל ענותן כהלל עמוד הימיני פטיש החזק ארי בן ארי מ"י³³

26 דבריו נמצאים בפנקס של דרשותיו הנמצא בכתב יד ירושלים 4^o374, דף 79 ע"א.

27 היינו ב' בתמוז, שזה כחודש לאחר פטירת רמ"פ.

28 ראה הערה 25.

29 ראה ליד הערה 22.

30 קינות (לעיל הערה 6), עמ' 10.

31 שם, עמ' 11.

32 שם, עמ' 12.

33 ראה לעיל סוף הערה 25.

כמוהר"ר מנשה יהושע פאדווה זצוק"ל ר"מ ור"מ דק"ק מודונא יע"א על זאת אספדה ואילילה מעי מעי אוחילה אדברה במר רוחי אולי יחשך כאבי. קינה ארוכה בת כ"ב בתים במשקל ובחרוזים כתב ר' יהושע סגרי. כדרכם של הכותבים דבריו משופעים במליצות וחלקן מסומנות בגרשיים, וכדי לא להאריך יתרתני על הסברן. בראש הקינה כתב (עמ' 13):

האדם הגדול בצדיקים כי ימות באהל אהלה של תורה בעלי תריסין שוני הלכות... וספדו לו כל ישראל בתוך ימי בכיתו, ויהי בעת ספוד הסופדי"ם, יהיה כל לב נמס בפיק ברכים, וחלחלה כל מתנים, ועפעפים יזלו מים, על האי"ש הלזה ההולך בשד"ה לקראתינו, אדם שר ורב מעללים, זקן מופלג בחכמה בענוה ובחסידות במותב תלתא כחדא, אין כמוהו מור"ה, הרב הגדול הגאון המופלא כמוהר"ר מנשה יהושע פאדווה זצו"ל ר"מ ור"מ דק"ק מודינא יע"א שנקרא אל השמים מעל, ביום שלא נאמר בו כי טוב, אלי גנו גן רטוב, ד' לחדש סיון התקכ"ז ליצירה, ליעקב עת צרה...

עוד חכמים כתבו קינות על פטירתו של רמ"פ, ולא נאריך בדבר³⁴. מדברי המספידים אנו למדים כי רמ"פ נחשב מאוד בעיניהם, והם הכבירו על גדולתו בתורה דברי שבח והלל.

ד. יצירתו

אין בידינו חיבור שכתב רמ"פ, וגם לא ידוע לנו אם כתב חיבור מסוים³⁵. בספרי חכמי הדור שנדפסו מצויות ממנו כמה תשובות³⁶. כן נמצאות כמה מתשובותיו בכתבי

34 ר' מזל טוב ב"ר שמשון יעקב ממודינא (שם, עמ' 14), ר' שלמה ידידיה ב"ר אברהם חי סיניגליא (שם, עמ' 16). קינות נוספות שם עמ' 19, 20. קינה נוספת, שאין ידוע שם מחברה, נמצאת בכתב יד של בית המדרש ללימודי יהדות בניו יורק Ms. 4019, דף 2.

35 בקטלוג 'יודאיקה' ירושלים, מכירות פומביות, במכירה ביום ט' בחשוון תשנ"ג, פריט 403 מתואר כקונטרס "תקנות האגרות והתשלומים של הקהלה היהודית של מודינה לתקופה המתחילה בחודש ניסן תצ"ח באיטלקית, מעט בעברית. ויניציאה 1738 [תצ"ח]... בסוף נוסח "חרם" בעברית על מי שלא יקיים את ההוראות הללו, מאת הרבנים אברהם ידידיה באזילה ואברהם חי גראציאנו". באותו קטלוג במכירה מיום כ"ד סיון תשנ"ט, פריט 370 מתואר כקונטרס תקנות בענייני מסים של בני ק"ק מודינא מיום כ' תמוז תקט"ו (29 ביוני 1755) באיטלקית עם ציטטות רבות ו"מודעא רבה" בעברית, נדפס בפירנצה דפוס יצחק דה פאס תקט"ו, 16 עמודים. אחרי התקנות החתומות ע"י ממוני הקהל בענייני מסים: "מודעא רבה" מאת שלושת פרנסי הועד הכללי של מודינא, בעברית, מנשה יהושע פאדווה, אברהם חי גראציאני, ודוד כהן.

36 שו"ת שמש צדקה אור"ח ס' ח (ראה לעיל הערה 10); חור"מ ס' יח אות י (ראה לעיל הערה 7). שו"ת משאת משה לר' משה ישראל, קושטא, תצ"ה, אהע"ז ס' ו, דף קכ ע"א וע"ב. שו"ת מים רבים לר'

יד במקומות שונים³⁷, ומן נדפסו בדורנו כמה תשובות³⁸.

כן מצאנו תשובה אנונימית שנדפסה זה מכבר, ומתברר שהיא תשובתו של רמ"פ. וכך הם פני הדברים. בפחד יצחק לר"י לאמפרונטי ערך קדוש על יין, ליק, תרכ"ד, דף קנ ע"ב ד"ה שאלה, נדפסה השאלה הבאה³⁹:

שאלה. מי שהוזהר מהרופאים שלא לשתות יין מפני שמזיקו, ונתרחק ממנו מכל וכל ואפי' יין של מצוה איננו טועם רק מקדש ומברך על הכוס ואחרים שותים, אי שפיר דמי למעבד הכי לכתחלה.

רפאל מילדולה, אמשטרדם, תצ"ז, יו"ד סי' יא. שו"ת לחמי תודה לר"י בסאן, ויניציאה, תק"א, שתי תשובות-הסכמות, סוף סי' לא, סוף סי' לב. פחד יצחק לר"י לאמפרונטי, ערך בית הכנסת דף כא ע"א וע"ב, סוטה דף יד-טו, ספק קידושין דף קיז, קכא, ספר תורה דף קמד. שו"ת ר' בנימין כהן (רב"ך), ירושלים, תשל"ל, סי' צד. ספונות, יד (לעיל הערה 9), עמ' תלח-תמא.

37 ראה לדוגמה ספונות, יד (לעיל הערה 9), עמ' קלד והערה 66, בשו"ת פרי יצחק לר' יצחק פינצי, כתב יד ספרית בית המדרש ללימודי יהדות מס' 7234 (Rab. 1583), בין עמ' 45 לעמ' 46 נמצאת סוף תשובה וחתמתו של רימ"פ: "הנלע"ד כתבתי וחתמתי שמי הקטן כמצווה ועושה מנשה יהושע בן לא"א האלוף כמוהר"ר יהודה מצליח פדוואה נר"ו". ראש התשובה אינו צמוד לחתימה והוא נמצא קודם לך, אבל אין שם מניין דפים ולכן איני מציין מקומה. בכתב יד הספריה הלאומית והאוניברסיטאית של שטרסבורג, צרפת (Ms. 4089 F 3964), דפים 18-19 נמצאת תשובתו, והוא חותם: "הנלע"ד כתבתי פה מודינא יום ה' בשבת י"ב לחדש ניסן שנת התצ"ד הצעיר מנשה יהושע בכמוהר"ר יהודה מצליח פאדוואה". חסרה כאן ברכת המתים על אביו, שנפטר בשנת תפ"ה, כפי שכתבנו בראש דברינו. בכתב יד זה יש תשובות נוספות ממנו, דפים: 323-326; 341-342; 349-353. בכתב יד בספריה הנ"ל (Ms. 4093 F 3967) דפים 193-194 נמצאת תשובתו משנת התק"ב. בדף 343 נמצאת תשובה אנונימית, אבל בראשה כתוב: "זה כתב ידו של מ"ו מנשה יהושע פדוואה זצ"ל". בכתב יד הנמצא בבית המדרש הארצי לרבנים, האוניברסיטה ללימודי יהדות, בודפשט, הונגריה (Ms. K 19 F 47016), דף 8 (בפגיניצייה שניה) נמצאת תשובת ר' מנשה יהושע פדוואה ועמו חתמו גם ר' משה [בן] מהר"ר צבי הירש יצ"ו ליפשיץ, ר' יצחק בכ"מ משה פורמיגיני, בכ"י הקהילה היהודית במנטובה מס' 88 (F874), דף 115 ע"ב, נמצאת הסכמתו יחד עם הסכמת ר' ישעיהו באסאן ועוד רבנים לפסק של ר' בנימין כהן (רב"ך). בכ"י קאופמן A 158, עמ' 231-232 נמצאת תשובה שלו בעניין שמועה רחוקה. בכ"י קאופמן A 160, עמ' 231-232 נמצאת תשובתו על מסים.

38 כרם שלמה (באבוב), ב (ניסן, תשל"ט), עמ' י-יג. לא נאמר שם מה מקור כתב היד. אכן תשובה זו נמצאת גם בשו"ת גבעת פנחס לר' פנחס חי ענו, כתב יד הנמצא בספריית האוניברסיטה יהון קרישטין סנקנברג, פרנקפורט דמיין, Ms. Qu. 13, חלק ה, דפים קלט ע"ב - קמא ע"א, והיא נמצאת גם בכ"י קאופמן A 160, עמ' 233. ראה על תשובות נוספות אצל מ' בניהו, היחסים בין יהודי יוון ליהודי איטליה, ירושלים, תשמ"מ, עמ' 265, 277, 287.

39 ר"ד טירני, עיקרי הד"ט, או"ח, יג, כה, כתב: "וראיתי להרב פחד יצחק אות ק' (שעדיין לא נדפס) ערך קדוש על היין שאלה במי שצוו לו הרופאים... ותשובתו בצדה ארוכה להוכיח" וכו', ומביא תמצית התשובה בקיצור.

התשובה לשאלה זו אינה חתומה, וכנראה נשמט בטעות שמו של המשיב. ברם, ברוך שמסר עולמו לשומרים, ואנו יכולים כיום לומר בבירור כי המשיב הוא רמי"פ. קביעה זו מתבססת על העובדה ששאלה זו ותשובתה נמצאות גם בכתב יד קאופמן A 155 (צילומו בבית הספרים הלאומי בירושלים F 32249), עמ' 299-301. כאן נתפרש שמו של המשיב והוא רמי"פ. קיימים כמה הבדלים בין נוסח התשובה בפחד יצחק לנוסח הנמצא בכתב היד, וארשום רק אחד מהם לדוגמה. בראש התשובה בפחד יצחק יש משפט פתיחה שאינו מצוי בכתב היד, והוא רשום לקמן:

תשובה. מסוגי(ו)[י]ן דנזיר פ"ק ופ' שלשה מינים מוכח בהדיא דשתיית יין קדושה ואבדלתא מעיקר המצוה היא, לדברי המפרש שם מדאורייתא, ולדעת הפוסקים שם ובפ' ע"פ מדרבנן, וכיון שכן פשיטא דלאו⁴⁰ שפיר קעביד. ולא מבעיא...

ואכן השינויים העיקריים הנמצאים בפחד יצחק, מלבד שינויי נוסח קלים, הם כדוגמת שינוי זה. לאמור, אלו הן הוספות והשלמות על הנוסח הנמצא בכתב היד. לכן נראה לי שהתשובה בפחד יצחק היא מהדורה בתרא של התשובה שבכתב היד.

ה. בירור ביחס לחכמים נוספים מאותה משפחה

נעסוק כאן בכמה בירורים הקשורים לחכמי משפחה זו, וכוונתי לאלו הקרואים בשם מנשה, כדי שנדע להבחין בינם לבין רמי"פ. לכאורה ההבחנה פשוטה ביותר, שהרי רמי"פ נקרא מנשה יהושע, ואם כן ההבחנה ברורה. אבל מתברר שהיו שטעו, ולא אציין להם כאן, וסברו שחכם בשם ר' מנשה פדוואה וחכמים דומים בשם זה הם הם רמי"פ. ול כן דומני שמן הראוי להעמיד את הדברים על דיוקם.

1. על חכם בשם ר' מנשה חיים פדוואה שפעל בזמן ר' שמואל אבוהב, כתבתי לעיל⁴¹. מצויה ממנו אגרת שכתב לר' בנימין כהן (רב"ך)⁴². כן נדפסו כמה משיריו⁴³.
2. כתב ר' אביעד שר שלום בזילה⁴⁴: "ובזה מהר"ר מנשה פדובה זצ"ל פירש פסוק תהלים (עא, טז) אבא בגבורות ה' אלהים אזכיר צדקתך לבדך", עיין שם. הואיל וספר אמונת חכמים נדפס לראשונה במנטובה שנת ת"צ, לא יתכן שר' אביעד יזכיר את

40 בכתב היד הנוסח: [תשובה] נלע"ד דלאו שפיר קעביד ולא מיבעיא...

41 ראה הערה 5.

42 ספריית בית המדרש ללימודי יהדות, ניו יורק, (Ms. 4021 F 29826), עמ' 51.

43 ראה ד' ברגמן, צרור זהובים, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 443-450.

44 ר' אביעד שר שלום בזילה, אמונת חכמים, פרק כג, מנטובה, ת"צ, דף לו ע"ב; מהד' זכרון אהרן, ירושלים, תשע"ו, עמ' רכב.

רמי"פ בברכת המתים. מכאן עולה כי קיים חכם בשם ר' מנשה פדובה שפעל סמוך לפני תקופתו של רמי"פ.

3. הזכרנו לעיל את ר' מנחם עזריה שהוא אחיו של רמי"פ. לר' מנחם עזריה היה בן בשם מנשה. ר' מנשה זה, הנקרא כמובן ר' מנשה פדוואה, חתם על תשובה בזה הלשון⁴⁵: "יום ב' בשבת ה' ניסן התקל"ט ליצירה, הצעיר מנשה בלא"א מ"ו כמהר"ר מנחם עזריה פאדווה זצ"ל". ר' מנשה הביא חלק משירי אביו לדפוס, כפי שאנו קוראים⁴⁶:

לשלמות המלאכה אמרנו להציג פה שירים משובחים ומפוארים לברית מילה מעשה ידי אמן הרב הגדול המופלג בדורו נ"י ע"ה פ"ה כמהר"ר מנחם עזריה פאדווה זצוק"ל, אשר נמסרו לנו מידי בנו ההולך בדרכיו, מעלת החכם השלם הדיין המצויין סיני בקדש בישראל גדול שמו כמהר"ר מנשה פאדווה נר"ו אשר אור תורתו זורח פה ליורנו יע"א.

מכאן עולה שר' מנשה היה בליורנו, והמדובר בשנת תקנ"ג. בשנת תקנ"ו מצאנו את ר' מנשה פאדווה חותם יחד עם רבני ליורנו באסיפת רבני איטליה שהתקיימה בפירנצה⁴⁷. בשנת תקס"ה מצאנו את רבני ליורנו וביניהם ר' מנשה פדוואה חתומים על תשובה⁴⁸. כן שמענו על חכם בשם ר' משה ישראל פדוואה שהיה בליורנו⁴⁹. נראה שמדובר בשני חכמים שונים, אבל עדיין צריך בירור⁵⁰.

45 התשובה נמצאת בכתב יד מוסקבה-גינצבורג 251, עמ' 22-23.

46 כך נכתב בספר מכשירי מילה לר' אליהו ב"ר יוסף שמאע הלוי, ליורנו, תקנ"ג, דף 4 ע"א. העתקתי את הדברים מספר מכשירי מילה, מהד' אהבת שלום, ירושלים, תשד"ם, עמ' 20.

47 ראה על כך מ"ד ועקנין, אגרות והסכמות רבינו חיד"א, בני ברק תשס"ו, מדור שני, עמ' סט. במבוא בעמ' סז כתב את המקורות הקשורים לאסיפת הרבנים, וביניהם האגרות שפרסם בספרו.

48 בשו"ת זרע יעקב, לר' יעקב נוניס ואיס, כתב יד הנמצא בספריית בית המדרש ללימודי יהדות, ניו יורק, (Ms. 7074 F 43350), דף 25 ב. בדף 349, נמצאת תשובת רבני ליורנו בשנת תקע"ב, אבל שמו של ר' מנשה פדוואה נעדר. ברם בכתב יד הנמצא בספריית תלמוד תורה של ליורנו, ליורנו, איטליה (Ms. 140 F 12533), המכיל את ספר פתח התיבה על דקדוק שכתב ר' מנחם קאסטיל נובו, נמצאת הסכמתו של ר' מנשה פדוואה ס"ט, מתאריך "יום רביעי בשבת ששה לחדש מנחם התקע"ב ליצירה". אין מניין דפים ולכן איני יכול לציין את מיקום ההסכמה.

49 כך נמצא בספר פרי צדיק לר' יצחק פינצי, כתב יד הנמצא בספריית בית המדרש ללימודי יהדות, ניו יורק, (Rab.1583 MSS-D 8615), דף 37 ע"ב: "הסכמת הרב כמוהר"ר משה ישראל פאדווה מכוון שבתו בק"ק ליורנו יע"א". אין כאן תאריך, אבל התקופה מתאימה, שהרי ר"י פינצי נפטר בשנת תקע"ג.

50 בנייהו (לעיל הערה 4), עמ' רסט, הערה 13 כתב: "בכ"י אוכספורד 837 (ס' 21598) נזכר ר' משה ישראל ב"ר מנחם עזריה פאדווה מרבני ליורנו (דף 306א) ושם הסכמת אביו מט"ו בתמוז תק"ל (3305). כלום טעות מעתיק היא ומנשה אחד הם".

מאיךך שמענו על ר' מנשה פדוואה שפעל במודוּנא באותה העת⁵¹. כך כתב ר' ידידיה הלוי⁵²:

איש חי רב פעלים אימתו מוטלת... גבהו דרכיו ומחשבותיו... מאן חשיב מאן רקי"ע⁵³ דומה לתכלת, המאור הגדול לממשלת, ה"ה הרב המופלא מר חמי הדיין המצויין ר"מ ור"מ דק"ק מודוּנא כמהר"ר מנש"ה פאדוב"ה נר"ו.
ר' אברהם חי סיניגאליא בחיבורו על המילה כתב⁵⁴:

מצאתי ראיתי כ"י של כמהר"ר מנשה פאדובה נר"ו על עניין של תגלחת דלעיל וז"ל ראיתי מדקדקים מלשון כמהר"ר ואל"ש⁵⁵ בה' ט"ב להתיר בלי טעם ושום ראייה בעולם בימים שמר"ח עד השבוע שחל בו ט"ב וכו'.
ר' אברהם חי כתב את חיבורו סביב לשנת תצ"ד⁵⁶, ודומה שהוא היה בן מודוּנא⁵⁷.
א"כ ר' מנשה פדוואה המוזכר כאן פעל במודוּנא.

כן שמענו על חכם בשם ר' מנשה פדוואה ממקור נוסף. ר' רפאל ב"ר אברהם

51 ר' ידידיה זה היה בנו של ר' אליהו הלוי (ראה הערה הבאה). ר' אליהו נפטר בשנת תקנ"ב.
52 בקובץ איגרות הנמצא בספריה של האקדמיה ההונגרית למדעים, כתב יד קאופמן (A170 F, 12679), עמ' 22-23. לפני האגרת נכתב: "העתק איגרת שכתב הרב הגדול מר דודי כמהר"ר ידידיה הלוי נר"ו למע' הרב המופלא כמהר"ר מנש"ה פאדוב"ה חמיו ר"מ ור"מ דק"ק מודינא זצוק"ל כשנגמר השידוך שלו עם בתו של הרב הנז"ל". המעתיק הוא נכדו של ר' אליהו הלוי אב"ד אלסנדריה (על פי הכתוב בדף 5 באגרת ששלחה החיד"א ומפורש בה שם הנמען, שהוא ר' אליהו הלוי אב"ד אלסנדריה. לגבי המעתיק שהוא נכדו כך מפורש בכמה מקומות ואחד מהם בדף 58: "העתק אגרת מהרב מר זקני זצוק"ל", והחותם על האגרת הוא: "הצעיר אליאו הלוי ס"ט", ובעמ' 59 הוא חותם: "אליאו הלוי בכמהר"ר ש' זצוק"ל ס"ט"). נראה שר' ידידיה הלוי היה בנו של ר' אליהו הלוי.

53 על פי מועד קטן כח ע"א: "מאן חשיב, מאן ספין, מאן רקי"ע". ציון הגרשיים מציין כי יש כאן משחק מילים עם המילה רקי"ע. כי בנוסף לפירושים שכתבו שם תוס' ד"ה מאן רקי"ע, כאן כוונתו לרקיע ממש כדי להמשיך עם 'דומה לתכלת'.

54 נמצא בספריית היברו יוניון קולג', סינסינטי, אוהיו, ארצות הברית (Ms. 588 F 20388), דף 27.
55 ר' יצחק ואלי היה מרבני מודוּנא בזמן ר' שמואל אבוהב. אמנם יש שכתבו שהוא פעל גם במנטובה ובווירונה ואפשר שגם בליוורנו. ראה מאמרי 'תשובת ר' אליה דניאל מהטוב ור' יצחק ב"ר שמואל לוי ואלי בעניין אם פורים מבטל אבלות של שלושים', מוריה, תלט-תמא (תש"פ), עמ' כז-כח.
56 בדף 33 כתב שמל את בנו בשנת תצ"ד. בדף 26 כתב על מעשה שאירע בשנת תצ"ג, ובאותו דף כתב על מעשה שאירע בשנת תפ"ט.

57 בדף 33 כתב ר' אברהם שיר למילה: "שיר חברו כמוהר"ר מז"ט [מזל טוב] שליט זצוק"ל לכבוד המילה". בסוף השיר הוסיף: "והתפילה שחבר הרב הנ"ל תדרשנה מעל הקונטרס שלי בע"ה". הרב מזל טוב פעל במודוּנא, וא"כ דומה שגם ר' אברהם פעל שם. ראה גם וילנסקי, מחקרים (לעיל הערה 1), עמ' 420, ס' 110.

גאליקו⁵⁸ בספרו חשק טוב⁵⁹ כתב במקומות רבים⁶⁰: "מפי מורי ורבי מנחם עזריה תנצב"ה". לענייננו יש לדעת שר' רפאל מזכיר בחיבורו גם⁶¹ "מפי מורי ורבי המשכיל מנשה פאדבא נר"ו", או: "מפי מורי ורבי מנשה פדובה נר"ו". אין הוא מציין בן מי הוא מנשה פדובה שהיה מורו, אף שסביר לומר שהכוונה לבנו של ר' מנחם עזריה. ידיעה מעניינת מר' מנשה פדוואה כתב ר' מרדכי שמואל גירונדי, וזו היא⁶²:

אמר המאסף דבר בעתו מה טוב, דשמעתי ממורי האחרון מהח"ר מנחם עזריה מאיר קאסטיל נובו נר"ו מרביץ תורה ומ"ץ במח"ק⁶³ פאדובה יע"א, דאין לסמוך על ספר באר עשק⁶⁴ דכשמו כן הוא ויקרא שם הבא"ר⁶⁵ עשק כי התעשקו עמו, דלא כיון לאמת בהוראותיו ואין רוח חכמים נוחה הימנו. וכן טוב ונכון שלא לסמוך על לקט הקמח לר' משה חגיאז (!) תנצב"ה, כי לא כתבו אלא לעצמו ולזכרונות⁶⁶, ולא להורות ממנו הלכה לדורות. וכך קיבל מפי רבני ליוורנו ומלכם בראשם הגאון המפורסם בכל תפוצות ישראל מוהר"ר חיים יוסף דוד אזולאי זצוק"ל, ומשנהו שוח"ר⁶⁷ טוב הרב המובהק המופלא סוה"ר עצו"ר⁶⁸ כמהר"ר מנשה פאדובה זלה"ה זיע"א. ועוד שמע בפרט⁶⁹ הרב מורי מהר"ר מנשה הנ"ל דאין לסמוך גם על שערי דורא⁷⁰.

58 נראה שפעל בפירנצי. חתימתו בשנת תקנ"ו עם רבני פירנצי נמצאת בספר אגרות (לעיל הערה 46), עמ' עא. אמנם אין בטחון בכך, מפני שמשפחת גאליקו היא משפחה עניפה, ויתכן שהיה עוד חכם בשם זה.

59 ראה לעיל הערה 23.

60 דפים 8, 10, 13, ועוד הרבה.

61 דפים 12, 64 בהתאמה.

62 בספרו לקוטי שושנים כתב יד, הנמצא באוסף מונטיפיורי בלונדון מס' 180 (F 5173), חלק א, ס' תקפא. ציין לכך והעתיק חלק ממנו ר' משה הלל, מסכת תמורות, ירושלים, תשפ"ב, עמ' 15, הערה 20.

63 ומורה צדק במחנה קדשנו.

64 ראה מה שכתבתי בעניין זה בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, הדר המחבר, ירושלים, תשע"ח, עמ' 230-231.

65 מליצה על פי הפסוק: "ויקרא שם הבאר עשק כי התעשקו עמו" (בראשית כו, כ).

66 עי' מה שכתבתי במאמרי 'קונטרס חידושים ופסקים מהמהרי"ט מכתב יד", ישורון, לב (תשע"ה), עמ' קא-קב, אות י [=שו"ת מבי"ט, מהדיר ר"ד אביטן, מהד' זכרון אהרן, סוף חלק ב, ירושלים, תשע"ה, מבוא הזכרונות, עמ' 17-18, אות י].

67 מליצה על פי הפסוק: "שוחר טוב יבקש רצון" (משלי יא, כז).

68 סיני ועוקר הרים עצום ורב.

69 הקריאה של מילה זו אינה ודאית.

70 הסתייגות זו לא מצאתיה בפוסקים. עי' בספר שערי דורא, מהד' ר"ד דבליצקי, בני ברק, תשפ"ב.

מיהו ר' מנשה פאדובה המוזכר כאן? מלשון המאסף נראה שהוא מרבני ליורנו, שהרי הוא כותב "קיבל מפי רבני ליורנו ומלכם בראשם... ומשנהו... כמהר"ר מנשה פאדובה", והרי כתבנו לעיל על ר' מנשה פדוואה שהיה בליורנו, והוא בנו של ר' מנחם עזריה.

סופו של דבר, קשה לברר כמה חכמים היו בשם ר' מנשה פדוואה. אכן ברור שהיה רק חכם אחד בשם ר' מנשה יהושע פדוואה.

1. תשובת ר' מנשה יהושע פדוואה

במאמר זה בחרתי להדפיס תשובה נוספת שלו הנמצאת בכתב יד מוסקבה גינצבורג 1320 (F 48406), דף 197 ע"א וע"ב. בתשובה זו משיב רמ"פ על פסקו של ר' ישראל קמחי, שליח צפת. את ר' רפאל⁷¹ ישראל קמחי מצאנו בכמה ערים באיטליה בשנים תפ"ט-תצ"ב (1729-1732). בהיותו בשליחות השיב ר' ישראל תשובות הלכתיות על שאלות שנשאל מחכמים, או מקהילות הקודש שעבר בהן. על תולדותיו הארכתי במקומות אחרים, ובהם פרסמתי שלוש תשובות ממנו⁷². מהמתפרסם כאן עולה שבשליחותו הוא היה גם בג'נובה (גנואה), עיר נמל הנמצאת בצפון איטליה, ואף פסק בעניין מסוים לקהילה הנמצאת באלסנדריה. אלסנדריה היא עיר הנמצאת

מבוא, עמ' 1-3, בשבח הספר.

71 בתשובה שלפנינו הוא נקרא רק בשם ישראל. גם בספרו עבודת ישראל שנדפס אחרי פטירתו על ידי אחיו, באיזמיר, תצ"ז, הוא נקרא בשער הספר בשם: ישראל קמחי. ר' ישראל קמחי נפטר בשליחותו ולא זכה לחזור לצפת, לכן היה מקום לומר שהשם רפאל נוסף לו מפני חוליו בהיותו באיטליה. אלא שבאגרת השליחות שניתנה לו על ידי חכמי צפת בשנת תפ"ח הוא נקרא כבר בשם רפאל. האגרת נתפרסמה ע"י י' בן צבי, 'ארבע אגרות שדרי"ם מחברון ומצפת לפיסה', סיני, ל (תשי"ב), עמ' פו. גם בתשובתו שפרסמתי במאמרי 'תשובה בעניין שמן שומשומין בפסח לר' רפאל ישראל קמחי', מוריה שד-שו (תשס"ד), עמ' כב-לב [=ר"י בוקסבוים (עורך) קובץ המועדים: חג הפסח, חלק שני, ירושלים, תשס"ו, עמ' תרי"ג-תרכ"ג = י"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד, ירושלים, תש"ע, עמ' 429-439], שמלשונה עולה שכתבה בהיותו בצפת הוא חותם בשם: רפאל ישראל. פרטים נוספים על הרב קמחי (נוסף על האמור בהערה 71) ראה בספרי (בדפוס) שערי תפילה ומועד, עמ' 646.

72 ראה מאמרי 'תשובת ר' ישראל רפאל קמחי, מחכמי צפת, בעניין ברכת הגומל והקשר בינה לבין יום העצמאות', בתוך: א' פריזגר (עורך), דרכי דניאל, מחקרים במדעי היהדות לכבוד הרב פרופסור דניאל שפרבר, רמת גן, תשע"ז, עמ' 357, ששם כתבתי עיקר תולדותיו, ושם בהערה 1 הפנית למאמרים נוספים שלי שבהם הארכתי יותר וגם פרסמתי מתשובותיו. בהערה 2 שם הפנית למקור שממנו עולה כי הוא היה גם בליורנו, וכתבתי כי זו ידיעה חדשה. אבל באותה העת נעלם ממני כי קדמני בכך א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' 434, שכתב שהוא היה בליורנו, אלא שיערי הביא מקור שונה מהמקור שכתבתי שם.

צפונית לגנואה, ומרוחקת ממנה כ-85 ק"מ.

כשהגיע ר' רפאל ישראל קמחי לג'ינובה הוא דן במנהגם של פרנסי קהילה באלסנדריה, שנהגו לעבור לפני התיבה בימים הנוראים. ר' ישראל פסק כי יש לבטל את המנהג הזה, ואף איים על הפרנסים כי יטיל עליהם חרם אם לא ישמעו לפסק שלו. אין בידו פרטים רבים על מעשה זה ועל פסקו של ר' ישראל, ואין אנו יודעים מה טעם רצה ר' ישראל לבטל את מנהג הפרנסים. לא הצלחתי למצוא במקורות בני התקופה וגם במקורות נוספים, פרטים נוספים על מעשה זה, ולפיכך קשה לדעת מה היה הרקע שעל פיו פסק ר' ישראל.

מכל מקום, לפי דברי רמ"פ, נשלחה אליו בקשה, כנראה מאת הפרנסים, "לחוות להם דעתי אם מוכרחים לשמוע אליו". כלומר הפרנסים פנו לרמ"פ כדי לדעת אם הם מחוייבים לשמוע לפסק של ר' ישראל. לא נתברר מדוע היתה פנייה דוקא לר' ישראל, ולא לאחד מרבני איטליה האחרים. אכן עצם הפנייה לרב נוסף אינה צריכה להפתיע. הרי על פי הכתוב לפנינו ר' ישראל הורה כפי שהורה מבלי שנדרש לכך, אם כי כאמור אין ידועים לנו פרטי המעשה, וניתן לומר שאכן הייתה פנייה אליו מצד גורם מסוים. ברם גם בכגון זה, כלומר גם לאחר שרב שנשאל פסק באופן מסוים, לא מן הנמנע שהצד השני יפנה לרב אחר כדי לברר מה דעתו באותו עניין⁷³.

רמ"פ יצא בתשובה חריפה מאוד כנגד ר' ישראל, ובריש דבריו כתב שאין הוא מאמין שר' ישראל פסק כפי שנמסר לו. טענותיו העיקריות של רמ"פ הן: אחת, שאין חכם יכול להורות שלא במקומו, והרי ר' ישראל הוא שליח מצפת. טענה שנייה, אין ברשות ר' ישראל לגזור גזירות על הציבור שלא היו עד הנה. לשון אחר, אין בכוחו לבטל את מנהג הקהילה, שהוא מנהג שנהגו בו מקדמת דנא. טענה שלישית. יש חזקה במצוות, ולכן אי אפשר להעביר בעל תפילה מחזקתו.

כאמור, אנו חסרים פרטים על עצם המעשה, וגם אין אנו יודעים את המשך הדברים, אם ר' ישראל ענה לו, וכיצד פעלו בני הקהילה בסופו של דבר. לא נאריך כאן בטיעונים שטען רמ"פ, ומה היה יכול להשיב עליהם ר' ישראל⁷⁴.

73 במאמרי 'ויכוח שעבר בין ר' יעקב חאגיז לבין ר' גבריאל אישפראנסה ור' יהונתן גאלנטי בעניין פדיון הבן של בת כהן לדורותיו', מן הגנזים, ה (תשע"ה), עמ' מח-מט, ובהערות 13-14, עמדתו על תופעה זו, וצינתי למקורות נוספים. וראה מה שהוספתי במאמרי 'ויכוח שעבר בין ר' משה אלשיך, ר' משה נאג'ארה, ר' יצחק נ' ארחה ור' יוסף קארו לבין ר' משה מטראני (מב"ט) בעניין יצחק אמיגו, מן הגנזים, ז (תשע"ו), עמ' ז, הערה 26.

74 ביחס לטענה הראשונה שאין להורות שלא במקומו, אציין בזה לספרו של ר' מאיר אריאל, בית הוראה, ירושלים, תשע"ז, חלק א, שער ב, שהרחיב בזה. ביחס לטענה השנייה שאין לצאת נגד מנהג מקובל, ראה בספר נעימת הכהנים שיצא בההדרתי, פתח תקוה, תשפ"ג, מבוא, עמ' כב-כז וביצינים שם, וכן בספר עצמו, ומובן שנושא זה נדון בספרים רבים. ביחס לחזקה במצוות לגבי

[תשובת ר' מנשה יהושע פדוואה בעניין חזקת הפרנסים להיות שליחי ציבור בימים נוראים]

מה שכתבו מן אלסנדריה שהרב כמהר[ר] ישראל קמחי שליח צפת כתב להם <מייגנוב"א⁷⁵> לבטל המנהג שנוהגים שם להתפלל בימים הנוראים הפרנסים, וזה באימים גיזומים וחרמים, במגילת ספר אשר שלח אליהם כתובים וחתומים, וגזר עליהם להכריז ולקרותה בבה"כ בשמו, ושאלו ממני הצעיר לחוות להם דעתי אם מוכרחים לשמוע אליו ולבטל מנהגם וחזקת המתפללים אשר מכמה שנים עדיין היא מוחזקת בידם. וזאת תשובתי אליהם.

תמה אני אם יצאו הדברים המרים המאריים האלה מפי קדוש, קדושת הגוף וקדושת תמים, הולך בתומת[ו], צדיק יסוד עולם, ומילי כי הני לא מימסרן לשלוחא דרחמנא מצפת תוב"ב, כי הדברים בלתי ראויים הם למי שאמרן, ואין ארור מתדבק בברוך שאמר משמו, שם שלם וכסא שלם הוא ושלמה משנתו⁷⁶. ואין שלו יוצא מתוך ניצו"ד ציד"ת נח"ש⁷⁷, ואפיק מורשא דסכינא חריפא אפיק שפה <ועייל שפה>

בעל תפילה, ראה אנציקלופדיה תלמודית כרך יד ערך חזקת מצוות, עמ' קלג-קלט.

75 מילה זו נכתבה מעל השורה כתוספת, ובאותו כתב של התשובה עצמה. כלומר המשיב נמצא בג'נובה, היא גנואה בצפון איטליה, כפי שכתבתי בפתחה. הגרשיים מציינים שאין זו מילה בעברית.

76 עד כאן שיבח רמ"פ את ר' ישראל, ואינו מאמין כי הדברים יצאו מפיו. מכאן ואילך סבור רמ"פ שפעולת ר"י קמחי להחרמת הפרנסים אינה ראויה ותגרום לריב, וכמו שיבאר בהערה הבאה.

77 קטע זה מורכב ממליצות, וכדי להבינו כהלכה אציין גם למליצותיו, אע"פ שרמ"פ לא צינם בגרשיים. את דברי רמ"פ אציין בגרש. 'אין שלום יוצא' מידי מצות (ספרי דברים כה, יא. כאן משחק מילים מצות - 'ניצוד'), 'צידת נחש' ומפיס מורסא (שבת ג, א. כאן משחק מילים מובן), 'אפיק מורשא דסכינא' (חולין יז, ב. שם בהמשך נאמר "מורשא בזע", כלומר קורע, ורמ"פ מתכוון לכך כמו שנסביר בהמשך), 'סכינא חריפא' (ב"ב קיא, ב), 'אפיק שפה' (ב"ב ד ע"א), 'בסילוא דלא מבע דמא' (כתובות זא, א. הכוונה לחרם, ע"י רש"י שם), 'דמא מעקר פקיד' (כתובות ה, ב: דם מפקד פקיד. כתובות ז, ב: פקיד ועקיר). 'אל תקרי פקדון אלא פוק דון' (בראשית רבה צג, א), 'דון מינה ואוקי באתרא' (חולין קכ, ב). 'באתרא דחבריה' (מושג בפוסקים. יש כאן משחק מילים, בית רפה עם בית דגושה, על פי ב"ב ו, ב: דחבריה בטינא), 'בטינא דליבא' (כאן משחק מילים טינא טיט עם טינה שבלב הנזכר בחגיגה טו, ב). פירוש דבריו הוא, שלאחר שתמה שלא יתכן שר"י קמחי אמר כדבר הזה, כאן טענת רמ"פ מופנות על עצם הפסק, והוא כותב שלא יצא שלום מתוך 'הנצוד' היינו הניצות (הריב) כאשר ר"י קמחי מחרים, שזהו כידוע נח"ש בנטוריקון, ובחריפות

בסלוא דלא מבע דמא מעקר פקיד, אל תקרי פקדון אלא פוק דון⁷⁸ מינה ומי[נה] ומוקי באתרא דחבריה בטינא בלביה, ישתקע הדבר ולא ייאמר, שלא כעניין ולא כהלכה, ואין מורין כן.

כי אין מקום לגזור לנדות ולהחרים, בתקיעה ושברים, במחנה העברים, וכ"ש באתרא שלאו דידיה, דאפילו בר בירב דחד יומא ידע הא דבזמן הזה לא איישר חילך לאורייתא ולא כל כמיניה אפילו לגדול ומופלא שבבית דין שבירושלים לאורוי באתרא דחבריה, וכ"ש לעשות גזירות ותקנות אשר מקדם לא נעשו במדינות אחרות. וכמו שהקדימנו הרמב"ם ז"ל בהקדמתו לס' היד וז"ל⁷⁹ וכל (ה)ב"ד שעמד אחר הגמרא וגזר או התקין וכו' לא פשטו מעשיו בכל ישראל, והיות ב"ד של אותה מדינה יחידים וב"ד הגדול של ע"א בטל מכמה שנים, לפיכך אין כופין אנשי מדינה זה לנהוג כמנהג מדינה אחרת, ואין אומרים לב"ד לגזור גזירה שגזר ב"ד אחר ממדינתו וכו'. עכ"ד. וכ"ש לגזור בגיזומים וחרמים חס וחלילה, אל יאמר המלך כן.

דאע"ג דמן הראוי היה למנות ת"ח ויראי שמים שיתפללו בימים הנוראים וכיוצא, כמ"ש הגהות אשירי סוף תענית בשם א"ז⁸⁰, או הפרנסים הנאמנים המנהיגים המגינים על הדור שלהם כדכתב המרדכי שם⁸¹ וכן הרוקח⁸² והכלבו⁸³ שהאריך בזה, כל זה אינו אלא לכתחילה בתחילת המינוי, אבל היכא שכבר נמנה באיזה אופן שיהיה מנא לן לעכב בידו, והכא ליכא אפילו בית מיחוש ומשום אפרושי מאיסורא בהאי גברא המחזיק בתפילתו כל זמן שלא נמצא בו פיסול, אף שיש גדולים ממנו. ומאחר שכך

סכין פסקו גורם לקרע (מורשא דסכינא בוע), אפיק שפה כלומר מדבר ומתבטא (משחק מילים כי במקור בבבא בתרא מדובר בבנין הורדוס) בסילוא דלא מבע דמא (בנוסח של חרם), ודן במקום חברו דחבריה בטינא דלבא גורם טינת הלב. תודה לרב שאול אלטר שליט"א על עזרתו בהבנת דברי רמי"פ.

78 על פי בראשית רבה (צג, א).

79 המחבר קיצר בהעתקתו, אלא שהקיצורים אינם פוגמים בהבנה, ולכן לא הערתי על כך.

80 שם כתב בסוף ההגהה: "הסליחות שלפני ראש השנה צריך שיתפלל ת"ח שיש לו יראת שמים".

81 כתב המרדכי בפרק קמא דתענית (סי' תריט): "ומכאן נהגו לעבור לפני התיבה בראש השנה ויום הכפורים פרנסים המנהיגים המגינים על הדור שלהם", והובאו דבריו בבית יוסף, או"ח, סוף סי' תריט.

82 בסי' רג: "בר"ה וביו"כ יש להתפלל לרבנים ולאנשי מעשה" וכו'.

83 לא מצאתי כעין זה בכלבו. מה שמצאתי הוא בסי' סח, סדר ערב יום כפור, שכתב: "שאנו מורידין הש"צ זקן ורגיל", אבל אין בזה דין מיוחד. בסי' ע, סדר בתפילה לחמש תפילות, כתב: "לערבית יורד לפני התיבה שליח צבור שיהא אדם הגון ומרוצה לכל הקהלה". מלבד אלו לא מצאתי הלכה מיוחדת לגבי ש"ץ בקשר לימים נוראים.

נהגו עד השתא, אף שהוא מנהג גרוע⁸⁴, מי הוא זה ואיזה הוא שיעכב על ידו.

ואינו עניין לזה מ"ש הרב באר עשק בתשובה גבי רווק⁸⁵, דזה⁸⁶ לפי הנראה מן הכתב ראוי מצד עצמו הוא אלא שיש גדולים ממנו, וזה מוחזק⁸⁷ לית נגר ובר נגר דיפרקונה, וא"כ התמיה קיימת, ומה כל החרדה הזאת, וכי מפני שלא הוברר החזן על צד היותר טוב אנן ניקום ונגזור גזירה לגזירה. וכי זו בלבד, והלא יש ויש כמה וכמה מנהגים גרועי' ואין לנו כח למחות, שכל המשנה ידו על התחתונה וגורם קטטות ומריבות, ואין לאל ידינו להעמיד משפטי התורה על תילה כמ"ש הרמב"ם בהלכות סנהדרין (כא, ה), וכ"פ בש"ע ח"מ סי' י"ז (סע' ג). ובכמה דברים צריכים אנו להעלים עין, דמוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים (ביצה ל, א), וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע (יבמות סה, ב), עד שנהגו להקל מלמחות <אפילו> בעוברי עבירה כדפסק רמ"א בי"ד ססי' של"ד (סע' מח)⁸⁸, אצ"ל⁸⁹ שאין לנו להתעצם בנדון שלפנינו דלא חמיר כולי האי. והדבר ברור שאם באנו למחות בכיוצא בזה ירבו המחלוקות, ויהיה הפרוץ מרובה על העומד, וגדול הוא השלוי⁹⁰.

ולבי אומר לי כי שמא לא הרצו הדברים כהויתן לפני הרב הגדול הנ"ל, ולא הודיעו לו כי בכל מדינות איטל(ו)יא כך נוהגים להחזיק בתפילות של הימים נוראים, או כפי מה שמתפשרים ביניהם, וכשהבן ממלא מקום אבותיו בקצת הוא קודם אחר אביו ויש להם על מה להסמך ממ"ש התייר הגדול הרשב"א זל בת"י⁹¹ דכלל גדול בכל המנויין שהבן קודם, ואפילו בכהן גדול, ואפילו יש אחרים גדולים ממנו, וכמ"ש

84 אין כוונתו שתפילת הפרנסים היא מנהג גרוע, אלא כוונתו באופן כללי. לאמור, גם אם יש מקום שהחזיק במנהג גרוע, אין לבטלו ללא סיבה מוצדקת.

85 ר' שבתאי באר, שו"ת באר עשק, ויניציאה, תל"ד, סי' קז. מדובר ברווק בגיל שלושים, ללא הדרת פנים, שהייתה לו חזקה של שלוש שנים כבעל תוקע, ובכל זאת ר' שבתאי כתב שאין חזקה זו מועילה לו.

86 היינו רווק שהיה תוקע בשופר המוזכר בתשובת באר עשק, שר' שבתאי בתשובתו כתב שלמרות שהיה מוחזק שלוש שנים כבעל תוקע, בכל זאת אין זו חזקה, והציבור יכול למנות תוקע אחר.

87 היינו הפרנס שעליו מדובר אצלנו הוא מוחזק להיות ש"א. לכאורה קשה, שהרי גם הרווק המדובר בתשובת באר עשק היה מוחזק שלוש שנים כבעל תוקע. אלא שר' שבתאי בתשובתו, דף קכב ע"א כתב שלוש טעמים מדוע חזקתו אינה נחשבת חזקה.

88 שם נאמר: "ולכן נהגו להקל מלמחות בעוברי עבירה, שיש לחוש שיהיו עומדין על גופנו ומאודנו"

89 מילה זו קשה לקריאה, וכך נראה לקרוא. והכוונה: אין צריך לומר. היינו שבמקרה שלפנינו ודאי שאין למחות, שהרי אין מדובר כאן בעוברי עבירה.

90 במקור יש כאן ריווח עד למשפט הבא. אפשר שהריווח בא לציין שהמשפט הבא הוא כעין עניין חדש, ולכן כתבתיו כראשו של הקטע הבא.

91 בתשובותיו, וכוונתו לחלק א סי' ש.

שדרשו מפ' [סוק] והכהן המשיח תחתיו מבניו (ויקרא ו, טו; ספרא שם), וכן פסק רמ"א בא"ח סי' נ"ג (סע' כה), ובי"ד סי' רמ"ה (סע' כב), וכ"ש דלית לן לאפוקי גברא מחזקתיה כל שלא אירע בו פיסול, כמו שאין להעביר חזן מאומנותו אלא אם כן נמצא בו פיסול. ואדרבה, מבעי ליה לאיניש לאהדורי אמצוה דרגיל בה, ממאי דכתב המגן דוד (או"ח סי' תקפ"א ס"ק ג) בשם ס' חסידים (סי' תשכח), וכתב דמש"ה נוהגים להדר להתפלל התפילות שהוא רגיל בה, רק שלא יתפלל בחזקה, שאין² להתקוטט בשביל שום מצוה, ובכגון דא אמרו (קידושין נג, א) הצנועים מושכים את ידיהם, לא שמן הדין אני אומר שאם הוא מוחזק במצוה זו חזקתו חזקה. והאזהב שלו' ורודף שלו' לוקי גברא אחזקתיה ואקביעותיה קמא, ואם אינה חזקה גמורה, ויש טענות מכאן ומכאן, כבר הר' [ב] ב"ח ביאר משפטן בא"ח [סוף] סי' תרי"ט דלהשקיט המריבות יותר טוב שיתפלל בימים הנוראים הש"ץ הקבוע לכל השנה. זהו הנלע"ד. ומעלת הרב מריה דאתרא היושב על מידין, הוא יורה הוא ידין, על הדין על האמת ועל השלו', והמלך שהשלו' שלו ישפות לנו שלו' אכי"ר.

נאם המשיב מפני הכבוד ומשיב שלו' לכל אדם, מנשה יהושע פאדווה

92 מכאן ואילך דברי רמ"פ.

הגיליון מוקדש
לעילוי נשמת

הרבנית ליאורה פטרובר ע"ה

אשת הרב משה אברהם פטרובר שליט"א

רב קהילת 'שערי דעת' בירושלים וראש ביהמ"ד להוראה 'אמרי יושר'
שהרביץ תורה שנים רבות בישיבת שעלבים.

הייתה מיוחדת ביראתה ובחוכמתה
מחנכת בחסד ומומחית בלשון הקודש.

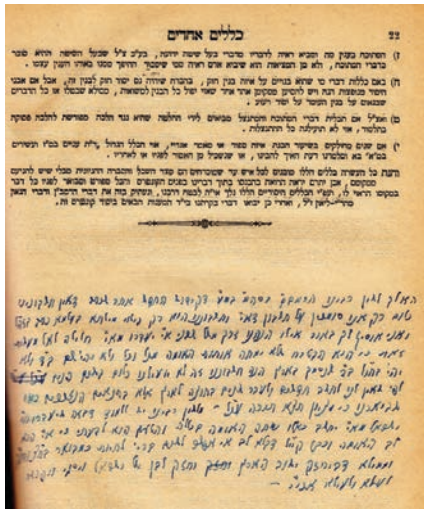
תנצב"ה

רבי יששכר שלמה טייכטל הי"ד

שתי הערות מכתב ידו בעניין יישוב ארץ ישראל

א'. הא לך לשון רבנו הרמב"ם ב"מ ב"מ בסה"מ במצות עשה דקידוש החודש (עשה קנג), אחר שכתב דאין חשבוננו כלום, רק אנו סומכין על חשבון דא"י וחשבוננו הוא רק גילוי מילתא בעלמא, כתב בזה הלשון: 'ואני אוסיף לך ביאור. אילו הנחנו דרך משל שבני ארץ ישראל יעדרו מארץ ישראל, חלילה לאל מעשות זאת כי הוא הבטיח שלא ימחה אותות האומה מכל וכל, ולא יהיה שם בית דין ולא יהיה בחוצה לארץ בית דין שנסמך בארץ, הנה חשבוננו זה לא יועילנו כלום בשום פנים, לפי שאין לנו לחשב חודשים ולעבר שנים בחוצה לארץ אלא בתנאים הנזכרים, כמו שביארנו כי מציון תצא תורה'. עכ"ל.

מלשון רבינו יש ללמוד דבזה שיעדרו ח"ו ישראל מא"י ייחשב כאילו מתה האומה בכללה. והטעם הוא לדעתי כי א"י היא לב האומה, וכבר קיי"ל דבלא לב אי אפשר לשום בריה לחיות כמבואר בחכם צבי.² וממילא דביחזק³ ישוב הארץ יחזק

ליבן של ישראל ויסגי ויפריח לעילא ולעילא, אמן כן יהי רצון.

1 רבי ישכר (כך נהג לחתום את שמו באות ש"ן אחת, ראה בצילום חתימתו בעמוד הבא) שלמה טייכטל זצ"ל נולד בהונגריה בשנת תרמ"ה. שימש כרבה של העיירה הסלובקית פישטשיאן. בשנת תרפ"ד הדפיס את החלק הראשון של ספרו שו"ת 'משנה שכיר', שפרסם אותו כגדול בתורה. במהלך השואה הוא הצליח לברוח ולהסתתר בבודפשט, ושם בשנת תש"ג הדפיס את ספרו המפורסם 'אם הבנים שמחה' העוסק בענייני גאולה ויישוב א"י. רי"ש נרצח עקה"ש בחורף תש"ה מעט לפני שהגיע לגיל זיקנה, ה' יקום דמו. כאן אנו מפרסמים לראשונה שתי הערות מכתב"ק שנכתבו בשנת תש"ג על גיליונות הספר 'קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל' מאת הרב יונה דב בלומברג מדווינסק (וילנא תרנ"ח) שהיה ברשותו.

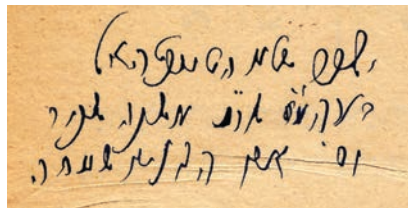
2 נוספה כאן בכתב"י תיבה שלא הצלחתי לפענח. הכוונה לשר"ת חכם צבי ס"י עד-עז.

3 הכוונה כאשר יחזק.

ב'. ע"י הרמב"ן בסוף סה"מ (סוף שכחת הלאוין ד"ה עוד אחת) גבי אל תצר את מואב ובבני עמון אל תצורם ובשעיר אל תתגר בם כי לא אתן, שתמה על הרמב"ם שכתב דאלו הן מצוות דוקא לשעה ולא לדורות, שהרי כתוב אל תצר את מואב וגו' כי לא אתן לך מארצו ירושה כי לבני לוט נתתי את ער ירושה, וכתב כי ירושה לעשו נתתי את הר שעיר, והדבר ידוע שלא תיקרא ירושה אלא הדבר הניתן לדורות, כמו שאמר בארצנו כאשר עשה ישראל לארץ ירושתו. וכן הרב עצמו⁵ הביא מלשון מורשה קהלת יעקב שהיא לדורות. ולשון חכמים ירושה אין לה הפסק, וכן אמרו מנוחה זו שילה ונחלה זו ירושלים לפי שהיא בית עולמים, ודרשו לעניין מעשר הקישו הכתוב לנחלה, מה נחלה אין לה הפסק אף מעשר אין לה הפסק. ומאחר שהוא יתעלה ביאר טעם המניעה שמנענו ממלחמות אלו האומות מפני שנתן להם הארץ ירושה, א"כ המניעה ג"כ לדורות היא שלא נגזול נחלתן, ואת אשר הוריש ה' אותם ירשו לעולם. עיי"ש מה שכתב עוד בזה.

ועיי"ש במגילת ספר במה שתירץ דברי הרמב"ם, וכתב בזה הלשון, והנכון כדברי הרב שכתב בהם שהם מצות שעה. ומה שאמר הרמב"ן שהרי נאמר בהם לשון ירושה דמשמע לעולם, נראה לי שבתחילה נתנה להם הקב"ה לדורות עולם, אולם אחרי התנהגם עם ישראל דרך אכזריות התיר לנו ארצם וגופם וכתב עליהם לא תדרוש שלומם, עיי"ש שהאריך עוד בזה. עכ"פ גם הוא מודה להרמב"ן דלשון ירושה מורה על לעולם ושאין לה הפסק, ורק דשאני גבי אלו האומות דהתורה התירה אחר כך.

וכיון שכן, תמה אני על הגאון בעל מגילת אסתר, איך כתב⁶ דמצות ירושת הארץ וישיבתה לא הוי רק בימי משה ויהושע ודוד כל זמן שלא גלו מארצם אבל אחר שגלו מעל אדמתם אין מצוה זו נוהגת לדורות עד עת בוא המשיח, אם כן הוי בה הפסק, ולשון ירושה מורה על שאין לה הפסק. וצ"ע ודו"ק.

ישכר שלמה טייכטהאל, בעהמ"ס שו"ת משנה שכיר וספר אם הבנים שמחה

- 4 הערה של ר"ש זצ"ל על דברי בעל 'מגילת אסתר' על 'שכחת העשין לדעת הרמב"ן' סי' ד, המצדיקים את השמטת הרמב"ם את מצות ישוב הארץ בכך שהמצוה הזו אינה נוהגת לדורות.
- 5 בראש השורש השלישי.
- 6 ע"י בהערה הקודמת.

הרב ראובן מרגליות זצ"ל

שיורי מנחה - הערות על ספר מנחת חינוך*

פרשת בא

[מצוה ד' אות (ב') ג]. ולשיטת הרמב"ם מיושב הפשט בגמרא דף כ' ע"א דמקשינן [שם ממשנה זו דמחללין את השבת וכו', על כן נראה דהר"מ לא ניחא ליה כפירש"י וכו', והפשט לשיטת הר"מ מתוק מדבש]. ע"כ.

עיין במרכבת המשנה שעל הרמב"ם הל' קידוש החודש פ"ג הט"ו¹.

א. שם אות (ג') י"ד. ונסתפקתי אם באו עדים שנולדו בראש חודש ניסן והיום בראש חודש ניסן שלמו להם י"ג שנים וכו', אם יקבלו בית דין עדותם הוי גדולים בשעת ראייתם המולד וכשרים, או נאמר לפי שכל עוד שלא אמרו הבית דין מקודש הוי קטנים לכן פסולים. והעלה דפסולים, לפי דבעדות החודש בעינן אתה יכול להזימה, וכאן אי יזומו לפני גמר דין הרי הוי קטנים ולא ילקו, ואי לאחר גמר דין הן הוי כאשר עשה ואין עושין דין הזמה. ע"כ.

זהו תמוה, מלבד מה שבכלל במלקות מקיימים הזמה גם כאשר עשה, עיין רמב"ם הל' עדות פ"ב ה"ב, יתר מכן, הרי בעדות החודש אי אפשר רק כאשר עשה, דאם יזומו קודם גמר דין הרי לא יענשו לפי שאין העדים נעשים זוממין עד שיגמר הדין². וביחוד, הרי גם אם יזומו אלו אפשר שיקדשו החודש על פי עדים אחרים, נמצא כי הוי גדולים בני עונשין, שהרי הזמה אינה הכחשה לגוף הדבר שהעידו שיתקיים על פי עדים אחרים. ועיין מה שכתבתי עוד בזה בספרי נפש חיה סי' נ"ג סעיף (י"ח) [י'³] בסייעתא דשמיא⁴.

* קונטרס הערות על ספר מנחת חינוך מאת הג"ר ראובן מרגליות זצ"ל. הובאו על ידו פיסקי פיסקי בספרו "נר למאור", ונעתקו כעת יחד לתועלת הלומדים בתוספת ליקוטים משאר ספריו, ומעוטרות בציונים והערות על ידי הרב אילן גרינוולד. ישוטטו רבים ותרבה הדעת. תשואות חן למר חנניה ליפא ויינברגר, שאר בשרו של המחבר, שהעביר לרב גרינוולד עותק של הקונטרס מוגה על ידי המחבר והערות נוספות בכתב ידו. ישא ברכה מאת ה'. **הדברים מובאים כאן לעילוי נשמת מחברם במלאת ג'ן שנים לפטירתו בז' באלול תשל"א. תנצב"ה.**

1 מכת"י.

2 מכות פ"א מ"ו.

3 במגן אברהם ס"ק יג.

4 בספר דברי שלמה (שניידער) ח"א סי' מה ציין לדברי רבנו כאן, ועיי"ש שהאריך בזה.

ב. מצוה ה' אות (א') [ב']. ונראה דבדיעבד אם נשחט בלא ביקור כלל, וגם אחר השחיטה לא ראה כלל, בודאי יצא והקרבתו כשר, דמהיכא תיתי שנחזיק בהמה לבעלת מום. ע"כ.

צ"ע מגמ' ערוכה במנחות (קא, א) שאמרו דמומין דפסלו בבהמה לגבוה שכיחי, דאפילו בדוקין שבעין נמי פסלי, הלכך תמימים לא שכיחי, עיי"ש, א"כ אין לבהמה חזקת תמימה⁵. ויעויין בתוספתא פסחים פ"ה השוחט תמיד [בשבת] שאינו מבוקר [שחייב חטאת] ויחזור ויביא תמיד אחר, עיי"ש⁶.

פרשת יתרו

ג. מצוה כ"ו אות (ה') [ט"ז]. דבר זה חידש הרב המחבר מדעתו הרחבה, ולא מצאתי בש"ס ולא בר"מ דבן נח נתחייב בהודאת עצמו. ע"כ.

מהפלא, הן זהו מבואר בירושלמי קידושין פ"א ה"א רבי יודה בר פזי מוסף בחנק מפני עצמו, עיי"ש בקרבן העדה.

ד. מצוה ל' אות (א') [ג']. בנשבע שלא יאכל שבעה ימים לוקה מיד משום שבועת שוא⁷, והכסף משנה לא הראה מקורו, אך מי כמוהו חכם בחכמת הטבע, בוודאי ידע דאי אפשר שיחיה שבעה ימים בלא אכילה. ע"כ.

כבר הערתי בספרי נפש חיה סי' תרפו שמקורו טהור בספר החכמה של רבותינו חכמי התלמוד ע"ה בגמ' יומא (ד, ב) מפני מה נתעכב משה כל ששת ימים וכו' בשביל שימרק כל אכילה ושתיה שבמעיו וכו', הרי כי בשישה ימים כבר הורקו מעיו⁸, לכן טפי מהך שיעורא הוי שבועת שוא, עיי"ש שהארכת⁹.

5 על ראייה זו שלח לרבינו תירוץ הרב שלמה מגילנר מבני ברק, וז"ל במכתבו (כת"י): ולי נראה לתרץ ולומר דאין הכי נמי דמומין באמת שכיחי, אבל אם נשחט בלא ביקור גם כן יצא, כדאמרינן ביו"ד [ס' לט] גבי ריאה דבעי בדיקה משום דסירכות שכיחי, אבל אם נאבדה הריאה קודם בדיקה, סמכינן ארובא דלא ניקבה הריאה, ועיין שם בט"ז ס"ק א. והוא הדין הכא, דלכתחילה בענין ביקור משום דשכיח מומין, אבל אם לא ביקר בדיעבד הוה גם כן כשר.

6 בספרו מרגליות הים כב, ב אות טו הביא רבינו מה שהעיר כאן על המנחת חינוך, ולעיל שם אות יג ציין עוד מקורות לזה שביקור אינו מעכב בדיעבד, עיין שם.

7 רמב"ם הל' שבועות פ"א הל' ז.

8 וכן כתבו בספר מקורי הרמב"ם להרש"ש ברמב"ם שם ובספר אור שמח הל' שבועות פ"ה הל' כ. ובספר קונטרסי שיעורים נדרים שיעור יד סי' יד (אות ד) הקשה על זה דהרי שם מיירי בשישה ימים ולא שבעה, וכמ"ש רש"י שם.

9 עיין שם שציין לספר הרפואות המיוחס להרמב"ם פרקי משה מאמר כד שהביא שגאלינוס כתב כי יקרה לאדם שיעמוד שישה ימים או שבעה ולא יאכל ולא ישתה, והיה עורקו יבשים ונשמתו

ויעויין עוד בגמ' יבמות (עא, ב) שעל מה דאמרו כגון שהוציא ראשו חוץ לפרוזדור וכבר עברו שבעה ימים, הקשו ומי חיי והתניא כיון שיצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח שאלמלא כן אין יכול לחיות משום דלא יניק, עיי"ש ברש"י¹⁰ (ולפי זה הסיום "אפילו שעה אחת" אשגרת לשון היא ממתבעת "אשר יצר"), ומוכח דשבעה ימים לא יחיה בלא יניקה מזונא דיליה וכדברי הרמז"ל¹¹. ועיין סנהדרין קח, ב לא בציר משיתא [ולא טפי מתריסר זינא אישתא]¹².

[מצוה ל"ב, מוסף השבת אוה ח']. לעניין כל שיעורי תורה לאכילה, הן לכזית וכו' וכו', ולפי זה בכל השיעורים כגון חמץ וחדש וכדומה אינו חייב באוכל קמח כזית, רק יאכל כל כך שיהיה בחיטים כזית, וכן בהוצאת שבת אם הוציא קמח כגרוגרת אינו חייב עד שישער שיהיה בחיטים כגרוגרת. ע"כ.

פלא דלא אישתמיט בשום דוכתי דליתני הכי. ומצאתי בספר נחלת יעקב ממרן החוות דעת סי' כ' בענין איסור שנשתנה, שהביא מתרומה דבכוסס חטיין פליגי אי חייב קרן וחומש ובאוכל כזית פת חייב, ולא אישתמיט תנא ואף שום פוסק לומר דבעינן שיהיה כזית מקמח לבדו בלי המים. עכ"ל. ועיין עוד בספר העיתים מר"י אלברצלוני הל' שבת סי' רכ"א, ובעיתים לבינה שם אות י"ד, ובתשובת הגרי"ש נתנזון זצ"ל הנלוה לספר נחלת צבי צפנת פענח מהגה"צ מגריידיץ באריכות מזה. ויעויין בשערי תשובה סי' תרמ"ח ס"ק י' גבי אתרוג אי סגי בשיעור מצומצם, ובחידושי מהר"ל מפראג עירובין ה'¹³.

ה. שם, מוסף שבת אות ל"ט [אות ב']. [לפי מה שהבאנו דדעת הר"נ¹⁴ דריבוי שיעור הוא איסור תורה אפילו במקום דהעיקר נדחה כגון לחולה, א"כ] ודאי פשוט דאם

תתנועע וכו', וכתב רבינו וז"ל: ולו על כזה סמך הרמב"ם להלכה, הן גם בשבעה ימים עדיין לא היו שבועת שוא.

10 ד"ה אין.

11 וכן כתב בספר צפנת פענח על הרמב"ם שם פ"א הל' ז. ובקונטרסי שיעורים שם כתב דקצת צ"ע, דבגמ' שם תירצו דזנתיה אישתא, משמע דבאופן כזה אפשר לחיות בלי אוכל מן החוץ, ואפילו יותר מז' ימים, ימים כדאיתא בגמרא ורש"י סנהדרין הנ"ל, ובלי אישתא אולי אפילו ג' או ד' ימים אינו יכול לחיות בלי אוכל, עיי"ש.

12 וז"ל רש"י שם: אין לך חמה קלה שלא תהא חמימותו יכולה לזונו ששת ימים שלא ימות בלא מאכל. ובקונטרסי שיעורים שם הקשה ע"ז כנ"ל דגם שם מיירי בששה ימים בלבד. ועל עצם הראיה מחיה לאדם, ציין לתוס' בחולין מ"ב ע"ב ד"ה ואמר, עיי"ש. יש לציין שבספר ניצוצי אור על הש"ס יומא ד' ע"ב, כתב רבינו מקור הרמב"ם מיומא ויבמות הנ"ל, ולא ציין לסנהדרין. ובמילואים בסוף הקונטרס הבאתי עוד מרבינו שכתב שמי שרוחץ יכול לחיות יותר זמן, ועיין שם מה שכתבתי בזה.

13 מספרו נפש חיה סי' תעה סע' א.

14 ביצה ט, ב מדפי הרי"ף ד"ה ומיהא.

אחד שוחט בהמה קטנה ואחד שוחט בהמה גדולה, נהי דלענין סקילה שניהן שווים, מ"מ לעניין איסור עֶשָׂה יותר מי ששחט הגדולה מחמת ריבוי השיעור. ע"כ.

יעויין בגמ' שבת י"ב [ע"א] שנקטו ההורג את הכינה כאילו הורג את הגמל, ולדברי רבנו הרי לאיסור חמור גמל, דהוי ריבוי בשיעור. ומהר"ן שהביא אין ראיה, דאיירי בגופין מחולקין ככל ככר שהוא בפני עצמו וכל גרוגרת היא בפני עצמה, אבל בגוף אחד צ"ע¹⁵.

ו. מצוה ל"ד [אות ו']. אין חילוק בין חובל בבריא או טריפה, דלא מציינו שום חילוק. ע"כ.

עיינ מה שכתב רבינו עצמו להלן מצוה מ"ט (בדפוס שבידי בדף ע"ב שורה ראשונה מעמ' ב') [אות י'], שעל הטריפה אינו מוזהר בלאו, וצ"ע.

פרשת משפטים

ז. מצוה מ"ח [אות ג']. אבל אם אביו ואמו אומרים לו שיכם או יקללם אינו עובר בלאו זה, ואינו חייב. ע"כ.

בספרי נפש חיה סי' קכ"ח סעיף מ"ה הבאתי ראיה מפורשת ממקרא מלא במלכים א' כ' ל"ה: ואיש אחד מבני הנביאים אמר אל רעהו בדבר ה' הכני נא וכו', עיין שם¹⁶.

ח. שם אות (ג') [י"ד]. ואפילו על אביו טריפה חייב על חבלה. ע"כ.

מהפלא שלא הביא מתוס' נדה (ב, ב) ד"ה דאיכא ריעותא וכו': כדמוכח בהכל שוחטין דקאמר אתיא ממכה אביו וכו', דילמא משום דמוקי ליה בחזקת שאינה טריפה וכו', עיין שם.

ט. שם. אם אחד הרג את אביו בשוגג, אני מסופק אם חייב גלות על ההריגה. ע"כ.

מהפלא, הרי היא משנה מפורשת במכות ח' ע"א הבן גולה על ידי אביו, עיין שם.

י. מצוה נ"א אות (ג') [כ"ו]. [המית שורי עבדו של פלוני דאינו משלם על פי עצמו, היינו קנס, אבל דמים משלם וכו'], אך א"כ קשה ממשנה ערוכה בשבועות ל"ו ע"ב. ע"כ.

כבר עמדו על זה בירושלמי שם פ"ה ה"ו, עיין שם.

15 וכן העיר הג"ר שלום יוסף פייגנבוים זצ"ל אב"ד לוקטש בשו"ת משיב שלום סי' ע אות ב, ובספרו נתיבות שלום פרשת יתרו ד"ה במלאכת הוצאה (דף פד), עיין שם [ובמכתב לרבנו (כת"י) ציין לו כן]. ובספר דברי שלמה (שניידער) ח"ב סי' קלג ציין לדברי רבינו כאן והביא עוד שהעירו כן, ועיין שם באורך.

16 לענ"ד יש להשיב על זה, דשאני התם שהיה נביא וציווה להכותו בדבר ה', כמבואר ברש"י שם. ובאמת אף מפי עצמו יכול לצוות לעבור על דברי תורה לצורך שעה - עיין תוס' סנהדרין פט, ב ד"ה אליהו בהר הכרמל.

יא. מצוה פ"ח. בחינוך: דיני המצוה וכו' [אפילו אחד] יספיק, או בהמה או עוף או תור וגוזל. ע"כ.

מהפלא, הא אין עוף בא שלמים.

יב. מצוה צ"א [אות ב']. ועיין פירוש רש"י על התורה¹⁷ פסוק ראשית ביכורי וכו', אף השביעית חייבת בביכורים וכו', ועיין באור החיים פרשת תבוא¹⁸ ד"ה אשר, שכתב דבשנת השמיטה אין בה הבאת ביכורים לפי שאינה שלו וכו', ולא זכר כלל מפירוש רש"י שכתב בפירוש להיפוך. ע"כ.

עיין מה שכתבתי בסייעתא דשמיא בספרי נר למאור שם, ויונח¹⁹.

יג. שם [אות ט']. ובזה נכונים יותר דברי הש"ס [הנ"ל בבבא בתרא²⁰ בספק ביכורים דמקשה הא צריכים להפריש תרומות ומעשרות, והקשינו דהא פטור מן התורה והוי ליה רק ספיקא דרבנן וכו', ולמה שכתבנו ניחא, דהמשנה סתמה דבשני אילנות מספק מביא, ועל זה מקשה הש"ס שפיר] דילמא לאו ביכורים וכו', היינו בכהן עצמו דוודאי חייב מן התורה בתרומות ומעשרות וכו'. ע"כ.

יעיין בגמ' שם דקאמרו אלא מעשר ראשון דלוי הוא למאן יהיב ליה, ואי מיירי בכהן הרי מבואר בחולין ק"ל ע"א שמעכב לעצמו ואינו צריך ליתן ללוי, וצ"ע.

פרשת תשא

יד. מצוה ק"ה אות א' [ב']. [ומבואר בשקלים ובר"מ דממשכנין על השקלים, ובוודאי אם אינו רוצה ליתן כופין אותו עד שתצא נפשו ככל מצוות עשה שבתורה], ומסופק אני אם זה ככל חוב ויש עליו שעבוד נכסים וכו'. ע"כ.

17 שמות כג, יט.

18 דברים כו, ב.

19 ז"ל רבינו שם: הנה המעיין במזרחי יוכח שלא היו דברים אלו בגירסא שברש"י לפניו, ויעיין בגור אריה למהר"ל שם. ואדרבא מבואר במאירי ליבמות עג, א (ברלין תרפ"ב עמ' רעג) דביכורים נוהגין בכל שנה ושנה חוץ משנת השמיטה, וראה בהערה שם. אמנם בתשב"ץ ח"ב סי' רמוז כתב דאף דשביעית פטורה מתרומות ומעשרות מכל מקום חייבת בביכורים. וראה בהגהות יד ושם שעל ספר שם אפרים מהג"ר אפרים זלמן מרגליות בפרשת משפטים שם [כג, יט], בשו"ת בית זבול מהג"ר יעקב משה חרל"פ ח"ג סי' מא, בשו"ת בית נאמן מהג"ר אברהם נתן אלברג סי' טו, בספר שלמי ירוחם מהג"ר ורהפטיג סי' יז, ובספר טהרת המים (נוירק תש"ז) סי' נה מה שכתב בזה באריכות. וראה שמות לד, כא-כב: ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות, בחריש ובקציר תשבות, וחג שבועות תעשה לך בכורי קציר חטים גו', שסמכה תורה לחריש וקציר, שגם כאשר בחריש ובקציר תשבות, גם אז חג שבועות תעשה לך בכורי קציר חטים.

20 דף פא, ב.

יעויין בתוספות יום טוב שקלים פ"א מ"ג.

טו. שם אות (ב') [ה']. ונראה לי דקלבון אינו מן התורה רק מדרבנן. ע"כ.

יעויין ירושלמי שקלים פ"א ה"ד שמבואר דהיא פלוגתת רבי מאיר ורבנן.

טז. מצוה (ק"ה) [ק"א]. בחינוך: חוץ מכלאי הכרם וחמץ בפסח שהן אוסרין בהנאה

תערובתן באחד ומאתים. ע"כ.

כדאי להעיר שהשתוות חמץ בפסח לכלאי הכרם לאסור באחד ומאתים מובא בריטב"א ע"ז ע"ד ע"א בשם "הרא"ה", ובכן תהיה מזה הוכחה שבעל החינוך הוא הרא"ה, ראה בשם הגדולים חלק א' ערך רא"ה שפקפק בזה. ועיין עוד בקונטרס ר' חיים יונה (בדפוס פיטרקוב תרנ"ז שבידי זהו בדף י"א ע"א), ובאור החיים מר' חיים מיכל בערכו.

פרשת ויקרא

יז. מצוה קכ"ג. [בחינוך]: ואם הוא עני והביא כבשה או שעירה - כעשיר - לא יצא

חובתו. ע"כ.

יעויין בגמ' כריתות כ"ז ע"ב שאמרו אי לא כתיב קרא מחטאתו גבי עוף הוה אמינא כי מפריש מעות לקינו ומיעני לא מייתי עשירית האיפה, דלא מיני דדמים הוא, אלא מייתי עשירית האיפה מן ביתיה והלין מעות דאפרש יפלו לנדבה וכו', ולכאורה איך ס"ד הכי שמעות הקן יפלו לנדבה ועוד עליו להביא עשירית האיפה, הלא טוב לו שיקרב הקן ויפטר עכ"פ מעשירית האיפה, הרי ראייה מפורשת שכיון שהוא עני אינו יוצא בקן שהוא קרבן עשיר.

יח. מצוה קכ"ה [אות י"ב]. אם הפריש מנחה ומת [דמביאים היורשים את המנחה]

וכו' [ושם²¹ ס"ג ע"ב מבואר דחטאת איקרי מנחה ומנחה איקרי חטאת וכו'], ולא מצינו שיהיו שוין לעניין זה אם מתו בעליה. ע"כ.

מהפלא שלא הביא מירושלמי סוטה פ"ג ה"ו, דמבואר דהוי כחטאת שמתו בעליה.

פרשת צו

[מצוה קל"ו] אות י'. בחביתי כהן גדול, אם לא קרב שחרית מקריב לערב מחצה,

ומחצה נאבדת. ע"כ.

עיין שו"ת חדות יעקב [מייזליש] תניינא סי' קמ"ה אות ל"ד²².

21 בזבחים.

22 מכת"י.

פרשת שמני

יט. מצוה קס"א [אות ט"ו]. ואם לא אכל הכזית [של נבלת עוף טהור] בבת אחת, ושהה כדי אכילת פרס, מצטרף, ובמשהו האחרון שנשלמה הכזית נטמא. ע"כ. ועיין בחתם סופר או"ח סי' ק"מ שהוכיח שאך אם כל הכזית יחד בבית הבליעה מטמא. ועיין בביאור הגר"א לטהרות פ"א מ"ג.

פרשת תזריע

כ. מצוה קס"ט אות י"י [י"ב]. ודע, כל מה דמבואר גבי נגעי אדם דמסגירין אותו אין הפירוש שמסגירין את האדם בחדר. ע"כ. אין זה פשוט כל כך, עיין רש"י על התורה²³ פסוק והסגיר, ובמאירי מגילה (ט, ב), ובשיירי טהרה ריש נגעים שהביא מויקרא רבה פרשה י"ח [סי' ה] בשר ודם חובש בבית האסורים והקב"ה חובש בבית האסורים שנאמר והסגיר הכהן את הנגע, ועיין מש"כ שם עוד בזה.

פרשת אחרי

כא. מצוה קפ"ד אות ב' [ואות ה']. וכן דעת תוס' חגיגה [כו, ב ד"ה שלא] גבי הזהרו שלא תגעו בשולחן [דמותר ליכנס להשתחוות] וכו', ואני מסופק דוודאי בהיכל חייב [דאף כהן חייב] וכו'. ע"כ. ועיין בתוס' חגיגה שהזכיר, ובהגהותי שם²⁴.
כב. מצוה קפ"ה [אות ז']. ונראה דאף בדיעבד עבודתו פסולה אם אין לו אשה או ישיש לו שתי נשים. ע"כ. מהפלא שלא העיר על דברי התוס' ישנים יומא ב' ע"א ד"ה שמא תמות אשתו, עיין שם.

פרשת קדושים

[מצוה ר"ל אות ז']. וברא"ש²⁵ אף שגם כן אינו כותב אלא דינים הנוהגים עתה, מ"מ הביא דין דגר תושב, וצ"ע. ע"כ.

23 ויקרא יג, ד.

24 לא זכינו לאורם.

25 בבא מציעא פ"ט סי' מה.

מה שכתוב בחז"ל²⁶ שמשבטלו היובלות לא קבלו עוד גרי תושב בבית דין, הכוונה, כל נכרי שרצה לקיים השבע מצוות ודאי שכרו אתו, אבל הבית דין הישראלי לא הוזקק להשגיח או להכריח אותם לקבלם, ולכן כל אחד מהם היה בספק אם קיבל, וזה שהדגישו ולא כתבו **אין גר תושב** בזמן שאין היובל נוהג כי אם **אין מקבלין** גר תושב, כלומר אין נזקקין להחזיקו בחזקת בלתי עובד ע"ז וכו', כי כהיום הנכרי שמקיים מצוותיו אם כי לא קיבל בפני חברים דינו כגר תושב, ואין הקב"ה קופח שכרו. ויתיישב בזה אשר העיר המנחת חינוך²⁷.

כג. שם [אות י']. אם כלתה שכירותו בשבת, נראה דבשבת אינו עובר בבל תלין פעולת שכיר. ע"כ.

יעיין בספר זבח השלמים ממחר"מ גלנטי פרשת תצא, שהביא בשם האריז"ל רמז ביומו תתן שכרו ר"ת שבת, והעלה שהגם שאינו עובר בלאו דלא תלין, עובר בעשה דביומו תתן שכרו. ועיין ביעיר אוזן ממרן הגאון חיד"א ערך שי"ן אות כ"א מה שכתב **כד. מצוה רמ"ז**. בחינוך: אין הפרי בתוך שלוש שנים ראוי להקריב לפי שהיא מיעוט, גם שאין נותן טעם עד שנה רביעית לנטיעתו. ע"כ.

יעיין יבמות קכ"ב ריש ע"א: נכרי שאומר פירות אלו של ערלה הן, לא נתכוון אלא להשביח מקחו, וצ"ע.

[מצוה רנ"ז אות ג'] [ד']. ולענין לעמוד לפני אשה זקנה וכו'. ע"כ.

יעיין ספר חסידים סי' תקע"ח²⁸.

פרשת אמור

כה. מצוה רס"ג [אות י"א]. וראיתי בנזיר נ"ב [ע"א] וכו' [שדרה שגיר רוב עילעין שבה טהורה וכו'], ופירש המפרש שם³⁰ דנעקרו רוב צלעותיה אינו מטמא [נראה דאף אם החוליות קיימות מ"מ אם נעקרו או נשתברו רוב צלעותיה אינו מטמא באוהל]. ע"כ.

26 ערכין כט, א.

27 מספרו טל תחיה, מאמר משפטי גר תושב (הערה ה). יש להעיר דמה שכתב רבינו "שלא כתבו אין גר תושב בזמן שאין היובל נוהג, כי אם **אין מקבלין** גר תושב", אינו לשון חז"ל בזה, אלא כוונתו לרמב"ם בהל"ע"ז פ"י ה"ו ועוד מקומות. ובספרו ניצוצי אור ערכין שם, ציין בזה גם לשו"ת אמרי שפר מהגר"א קלצקין סי' צב, עיין שם.

28 וז"ל שם: מפני שיבה תקום והדרת פני זקן (ויקרא יט, לב), ואפילו זקנה ואף נשים תקומנה. ועיין מה שכתב רבינו במקור חסד שם.

29 מכת"י.

30 ד"ה אמר רבא.

יעויין שאילת יעב"ץ חלק ב' סי' קס"ט.

כו. מצוה רס"ו אות (ה) [ל"א]. ואני מסופק [לפי מ"ש לעיל דממזר אינו כהן, א"כ היאך הדין] בכהן הבא על ספק ערוה [מי נימא דהבן ספק ממזר, אך לעניין ממזר התירה התורה לבוא בקהל הספק ממזר כוודאי כשר, אבל לעניין כהונה הוא ספק כהן וכו', או דילמא וכו' כיון דכשר ודאי הוא, הרי הוא בכלל בני ישראל הכשרים והוי ודאי כהן, ואם נשא נשים הפסולות או טמא למתים לוקין], צד זה נראה לי עיקר, כיון דכשר הרי הוא כהן ודאי. ע"כ.

ההיפוך מבואר בתשובות הרשב"א חלק א' סי' אלף ר"א.

כו. מצוה רצ"ח אות (ט) [י"ז]. [בתוס' מכות כ' ע"ב ד"ה לא צריכא, שכתבו וכי אדם אוכל שני זיתים בבת אחת ובחדא התראה מי מיחייב שני מלקיות דהתראה קאי על כל אחת וכו']. נראה מדבריהם דאם אכל שני זיתי חלב בפעם אחת [והיתרו בו בפירוש על שניהם שאמרו לו דלא יאכל שני זיתים כי על כל אחד יתחייב, וקיבל התראה, חייב שני מלקיות]. ע"כ.

יעויין בפיהמ"ש להרמב"ם מכות פ"ג מ"ז שהביא מירושלמי [נזיר פ"ו ה"ד] בנזיר שהיה שותה יין כל היום וכו'.

[מצוה ש"א אות ו'.] והנה דינים אלו משום ספיקא דיומא עבדין כאבותינו שני ימים היינו ביום טוב דאורייתא, אבל בדרבנן כגון חנוכה, בודאי בזמן שהיו מקדשין על פי הראיה והיו שלוחין יוצאין על חנוכה כמבואר בש"ס דראש השנה, ובמקום שלא היו מגיעין בודאי עבדין ט' ימים וכו', אך האינדא דאנחנו בקיאים, רק משום מנהג אבותינו וכו', ועל דרבנן לא חששו כל כך, על כן אנחנו עושים רק שמונה ימים חנוכה. אבל כשיבנה בית המקדש במהרה בימינו ונשוב לקדש על פי הראיה, אז הרחוקים, דעתידה ארץ ישראל להתפשט בכל הארצות בודאי יעשו חנוכה ט' ימים, כן נלע"ד. ע"כ.

לענ"ד לא זכיתי להבין, דבראש השנה י"ח ע"א אמרו על שישה חדשים השלוחין יוצאין וכו' על כסלו מפני חנוכה, וברור שר"ל שהודיעו אימת קבעו ראש חודש כסלו ולפיהו ידעו חנוכה אימת דהוא בכ"ה בו, א"כ עד חנוכה שהוא בסוף החודש כבר ידעו גם הרחוקים אימת נקבע ראש חודש, דאם נחשוש להרחוקים יותר שהשלוחים אינם מגיעים שם, כל חד וחד כשיעוריה, א"כ במקום שלא יכלו השלוחים לבוא עד יותר מחודש שלם היה להם לעשות שלושה ימים יום טוב, אלא על כרחך דנקטינן שעד ט"ו בחודש כבר נודע בכל מקום, עיין רש"י סנהדרין מ"א סוף ע"א ד"ה עד רובו של חודש, א"כ אין מקום לספיקא דיומא בחנוכה שמתחיל בכ"ה לחודש. ומה גם לאשמעינן הלכתא למשיחא אחרי שכהיום יש תלגרף אשר בכל הארץ יצא קו, ואם ניוחוש לקלקול התלגרף (עיין נחל אשכול הל' חנוכה ופורים צד כ"ה), כבר המציאו

הרדיא³¹ שקולו הולך מוסף העולם עד סופו, ומי יודע מה יולד יום בזימנא דפתחין תרעא דחכמתא³².

כח. מצוה ש"ב אות (ד') [ט"ו]. ומדי עוברי בזה ראיתי בתורת כהנים [פרשת העומר פ"י ה"ה] והניף וכו' לרצונכם, אין כופין את הציבור בעל כרחו, והוא חידוש גדול [דבוודאי כל קרבנות הציבור וכו' כופין כמו כל מצוות עשה, וכל הקרבנות כופין עד שיאמר רוצה אני וכו']. ע"כ.

עיין בפירוש הראב"ד לתורת כהנים שם פרשה ז', שכתב: פירוש שאם לא רצו להביא לתרומת הלשכה כדי ליקח מהם קרבנות ציבור אין כופין אותם על כורחו, אלא כופין אותם עד שיאמרו רוצים אנו, שהרי חייבים הם להביאם. עכ"ל.

כט. מצוה ש"ג [אות ג']. אפשר לומר דגזירת הכתוב דווקא בזמן שאין מקדש תחילת י"ז [ניסן] מתי, אבל בזמן המקדש תלוי דווקא בעומר [ואם לא הביאו עומר אפשר דאסורה התבואה כל השנה] וכו', ולא מצאתי כעת גילוי לזה מהש"ס. ע"כ. יעויין בטורי אבן ראש השנה (ז, ב ד"ה מידי).

[מצוה ש"ו אות ו'] והנה נראה פשוט לשיטות הראשונים הסוברים דאם לא מנה בלילה יספור ביום וכו', אם שכח בלילה ומונה ביום לשיטה זו לאו השלמה היא אלא המצוה נמשך. ע"כ.

לכאורה צ"ע לפי זה למה לא יברך ביום על הספירה. ונראה משום שעיקר מצוותה בלילה, וכשספר ביום הרי אינו עושה מצוה כתיקונה³³.

שם. ולשיטת הראשונים דסבירא להו אם לא מנה יום אחד הפסיד המנין וכו', אך אני מסופק לשיטה זו אם הקטן אף על פי שאינו חייב מ"מ מנה כדרך הקטנים וכו', ובאמצע נתגדל הקטן וכו' אי מחוייב מן התורה למנות בגדלותו וכו', מי נימא דבחייב ובפטור תליא מילתא, וכיון שהיה פטור, אף שמנה, מ"מ כיון שמצוה אחת היא ומקודם לא נתחייב גם עתה אינו חייב מן התורה. ע"כ.

הנה במצוה רכ"א שם סוף אות ב' כתב בקטן שהיה לו שדה ולא הניח פאה ונתגדל חייב להחזיר, ואין זה חשוב זמן פטור דרק קטנות גרמה לו. אמנם יש לחלק בין מצוות דלא מפסקי לילות מימים למצוות דמפסקי, עיין סוכה מ"ה ע"ב שבכל יום מצוה אחרת ואינו בן חיוב כלל בהמצוה הקודמת, אבל בפאה דלאו בזמן תליא, שפיר הוי בן חיוב. ובזה יונח מה שקטן נקרא בן זביחה וכן כריתות, עיין תוס' גיטין כ"ב ע"ב

31 = הרד"י.

32 מספרו נפש חיה סי' עת"ר סע' א. ועיין במילואים בסוף הקונטרס מה שכתב לתרץ בזה בשו"ת ויצבור יוסף.

33 מספרו נפש חיה סי' רעא סע' ח.

ד"ה הנה וש"ך יו"ד סי' א' ס"ק כ"ז, בעוד שבן קשירה לא יקרא, עיין לעיל סי' ל"ט סעיף א'. וכן הכא בספירת העומר הוי מצוה שהזמן גרמא ולא היה בן חיוב עד הנה, אבל עכ"פ לא פקע מיניה חיוב חינוך כשנתגדל, וכמו שהיה מחוייב לספור ולברך קודם שהיה בן י"ג, כן גם אחר כך ויוכל לברך.

אבל לפי זה לא יוכל להוציא אחרים, אולם המנחת חינוך שם העלה שכיון שהגיע לחינוך קודם, מועיל הדרבנן להדאורייתא, וכעין זה כתב במצוה ת"כ³⁴.

ל. מצוה שכ"ה אות (ט) [י"א]. נראה מפירוש רש"י³⁵ דכיון דבעינן לכם, כל שאינו שוה פרוטה לא הוי לכם וכו', ואם שאול פסול [כדברי רבי אליעזר, לא היה יוצא, כיון דאינו שוה פרוטה] וכו'. ע"כ.

יעיין בר"ן נדרים (מ"ה ע"ב) מה שכתב בדבר חצר השותפין, שמשום שיש לו קנין, מקנה השני לו חלקו והוי כולו שלו, מה שאין כן אם אין לו בו שוה פרוטה, עיין שם³⁶.

פרשת בהר

לא. מצוה ש"ל. בחינוך: ושאר הזכירות די לנו בהם בזכירת הלב לבד. ע"כ.

מהפלא שסותר דברי עצמו להלן מצוה תר"ג. ועיין מה שכתבתי בקונטרסי מקור הברכה באריכות³⁷.

פרשת בחקותי

לב. מצוה שנ"א [אות ט']. דעת המהרי"ט³⁸ דאין אדם עושה שליח להקדיש בהמתו, דמילי נינהו, ואם כי דבריו תמוהים דמבואר להדיא בתמורה י' [ע"א] כגון דשויא שליח לאקדושי וכו'. ע"כ.

עיין מה שכתבתי בספרי נפש חיה או"ח סי' תל"ד סעיף ד', ודעת לנפשך יונעם³⁹.

34 מספרו נפש חיה סי' תפט סע' ח.

35 סוכה כז, ב ד"ה כל האזרח.

36 עיין עוד מה שכתב בספרו נפש חיה סי' תפב.

37 עיין שם בפרט בס' א הערה ג.

38 ח"א סי' קכז.

39 ז"ל רבינו שם: לענ"ד שפיר שם שמיירו בקרבן ציבור ושותפין שוי שליח, ששותף אחד נעשה שליח גם על חלקו של חברו, שזהו בקרבן ציבור שיש לו חלק בו יוכל להיעשות שליח גם על חלקו של חברו, עיין קידושין מב, א שליח בקדשים מנא ליה דילמא שאני פסח דאית ליה שותפות בגווה וכו', אבל כשאין להשליח בו חלק כלל שפיר נוכל לומר דאינו יכול להקדיש של חברו דהוי אך מילי, עיין [שו"ת] חתם סופר [י"ד] [או"ח] סי' קטז.

לג. מצוה שנ"ז [אות ג']. [ומבואר בש"ס ור"מ דלא יחרים כל נכסיו וכו'], ואינו מבואר בש"ס רק חרם, אבל הקדש אינו מבואר וכו' [אך הר"מ בפ"ח כאן⁴⁰ הי"ג כתב לעולם לא יקדיש ולא יחרים כל נכסיו וכו'], הישווה דין הקדש לחרם מסברא. ע"כ.

לא מסברא כתב כן, דמקורו מבואר בתוספתא ערכין פ"ד, עיין שם.

לד. מצוה ש"ס [אות י"ד]. ונראה פשוט דעל מעשר אין יכולים הבעלים לשאול עליו וכו' [עיינין טורי אבן בראש השנה דף כ"ח ע"ב כתב להיפוך, דמהני שאלה במעשר בהמה]. ע"כ.

יעיין בשבועות כ"ד ע"ב דמוכח כהטורי אבן, דאוקמי אך בבכור דליתא בשאלה, עיין שם.

[שם]. והנה במה שכתבנו לעיל דאם עשה שליח לעשר לו והשליח קרא להט' יו"ד או להי"א אינו קדיש דאמר ליה לתקוני וכו', ומזה מבואר דאם עשה שליח בפירוש לעשות כן דגם בכוונה הוא קדיש וכו', ומזה קשה להרי"ט שהבאתי לעיל⁴¹ דס"ל דאינו יכול להקדיש על ידי שליח דמילי לא ממסרי וכו', הא כאן מבואר דיכול להקדיש על ידי שליח, דדווקא מטעם זה דלתקוני בטל השליחות, אבל בעשה שליחות לעשות זה הם קדושים. ע"כ.

לכאורה באומרו להשליח שיקדש הרי שגמר במחשבתו להקדיש, ובהקדש כל נדיב לב כתיב (שבועות כו, ב) וכבר נקדש בלי השליח, אך באומרו להשליח גלי דעתיה שאינו מקדיש במחשבה והוי כגמר בלבו להוציא בשפתיו, וזהו דווקא בהקדש דעלמא שאינו מחוייב להקדיש, אבל היכי שמחוייב להקדיש ודאי גמר ומקדיש, ויתורץ אשר הקשה המנחת חינוך, לפי שמחוייב להפריש מעשר בהמה, ועיין [שו"ת] חתם סופר יו"ד סי' שכ"א⁴²].⁴³

פרשת נשא

לה. מצוה שס"ב [אות ג']. והנה אם בנויה בחול ויש לה פתח לחול ופתח לקודש, בוודאי הוא חול גמור. ע"כ.

כן מבואר בתוס' ישנים יומא (כה, א) ד"ה חציה.

לו. מצוה שס"ג [אות י"ז]. אם נטמא בעזרה דאינו חייב אלא בשהייא, והוא לא

40 הל' ערכין.

41 מצוה שנא אות ט.

42 ד"ה וממילא.

43 על פי ספרו נפש חיה סי' תלד סע' ד, עיין שם היטב.

שהה רק נכנס להיכל וכו' [כיון דנכנס דרך ביאה, אפשר הוא דזה גם כן חלק מקדש וכו' והו"ל דרך ביאה וחייב], וצ"ע כעת. ע"כ.

יעיין בירושלמי שבועות פ"ב ה"ג דמבואר.

לז. מצוה שס"ד [אות ה']. הנוסח חטאתי עויתי פשעתי וכו' [לא מיירי בעבר עבירה ושב עליה, דממה נפשך, אם היה שוגג סגי בחטאת לחוד ודובר שקרים וכו'], ואם מזיד למה יאמר חטאתי וכו'. ע"כ.

עיין מה שכתבתי במקור חסד לספר חסידים סי' ז' אות ז' ושם סי' רכ"ח ס"ק ב', ויונח⁴⁴.

לח. שם [אות ח']. והנה חזינן דיכול להתוודות על ידי שליח וכו', ומזה קשה על המהרי"ט⁴⁵ [שסובר דאינו יכול להקדיש על ידי שליח דהוי מילי ולא ממסרי וכו']. ע"כ.

הנה בסמוך לזה העיר דמפני הערבות היה גם כן קצת חטא במשה רבינו ע"ה, ובכן הרי הוי כאילו יש לו שותפות בגווה ושפיר מימסר לשליח, כמו שכתבתי לעיל אות ל"ב⁴⁶.

לט. מצוה שס"ה [אות ל"ד]. [ועיין במשנה למלך⁴⁷ שהביא קושיא בשם מהרי"ט⁴⁸ על הפלוגתא דחזורת ושותה וכו' הא אנו קיי"ל דהמים בודקין להבא ג"כ אותה ואותו, א"כ למה צריכה לשתות וכו']. ונתיישבתי דלענ"ד הקושיא זו של מהרי"ט אין התחלה, ולא אמרה אלא לחדד בה את התלמידים וכו' [תלוי ברצון הבעל לגלגל עליה בשבועה זו הן מקודם והן להבא]. ע"כ.

יעיין בסמ"ע ריש סי' צ"ד שהביא להלכה שהבית דין מצווים לגלגל עליה שבועה, ובמהרי"ט חו"מ סי' ק"ה מבואר דגם על להבא⁴⁹.

44 עיין שם שכתב שהעוון במזיד גורם אחר כך לחטוא בשגגה, ועיקר הווידוי הוא על הפשיעה שהסיבה לחטא.

45 ח"א סי' קכז.

46 ובספרו נפש חיה סי' תלד סע' ד הוסיף שמשנה שבר הלוחות בחמתו, א"כ הוי כיש לו חלק בה, עיין שם.

47 הל' סוטה פ"א הל' יד (ד"ה ודע דנהי) ובפ"ד הל' יז.

48 שו"ת חו"מ סוף סי' קה ובדרשותיו ריש פרשת נשא.

49 בקומץ המנחה שם ציין לסי' צד, וכתב דעכ"פ אם התובע בפירוש אינו רוצה, בוודאי אין מגלגלין, א"כ משכחת לה בכהאי גוונא. ולקמן שם [ובמהדורה ישנה הובא במצוה שסז] הביא מהריטב"א קידושין כז, ב דמגלגלין בלא הבעל, דהוי איסור וכל ישראל ערבין זה לזה, והוי הכהן בעל דבר. וכתב דעכ"פ אינו מעכב השתיה אם לא גילגל, א"כ שפיר משכחת לה שחזרת ושותה אם אירע שלא גילגל עליה, עיין שם.

[מצוה שס"ח אות ט'.] ואני מסופק אם יכול להזירו כשעודו במעי אמו וכו', וכעת לא מצאתי גילוי לזה. ע"כ.

ירושלמי נזיר פ"ד ה"ו: רבי יוחנן בשם רבי מאיר כ"ד דברים מקולי בית שמאי ומחומרי בית הלל, וזה אחד מהם, בית שמאי אומרים אין האיש מדיר את בנו בנזיר ובית הלל אומרים מדיר בנו בנזיר, תניא בנזיר מרחם. הרי שלרבי מאיר אליבא דבית הלל האב מדיר בנו בנזיר גם בעודו ברחם. ולא העיר מדברי הירושלמי אלון⁵⁰.

פרשת בהעלותך

מ. מצוה ש"פ [אות ד'.] ואצ"ל שאם הזיד ובטל הראשון ובטל גם השני, בין בזדון בין בשגגה, שחייב כרת לדברי הכל⁵¹. ע"כ.
יעויין בפסחים צ"ג ע"ב הזיד בראשון ושגג בשני לרבי חנניא בן עקביא פטור.

פרשת קרח

מא. מצוה שפ"ט [אות ג'.] ודע דאזהרה זו אינה רק בשני המשפחות כהנים ולוים וכו', אבל ישראלים אינם בכלל אזהרה זו, וישראל ששורר או שוער לא מצינו איסור כלל. ע"כ.

יעויין בערכין (יא, ב) מאי זר, אילימא זר ממש, הכתיב חדא זימנא וכו', וברש"י שם⁵², וצע"ג.

מב. שם [אות ד'.] וחידש הרב המחבר וכתב ומן הדומה דכהן שסייע במלאכת כהן אחר [גם כן חייב מיתה], והדברים ברורים ונאים למי שאמרם. ע"כ.
לא חידש הרב המחבר זאת מסברתו, שמפורש בילקוט קרח [רמז] תשנ"ב פסוק ושמר משמרתך, מספרי זוטא.

מג. מצוה שצ"ב [אות ו'.] ופשוט [כיון דשוה כסף מהני, אם כן כל הנאה] כגון שחוק לפני או רקוד וכו' [דמהני בקידושין אם הנאה שוה פרוטה, הכא נמי אם הנאה שוה חמישה סלעים]. ע"כ.

מה דפשיט ליה למרן, תמיהא לי טובא, דהרי אין פודין בקרקעות ועבדים ושטרות (שבועות ד, ב) דבעינן דבר המטלטל וגופו ממוון, ואיך זה יפדה בהנאת שחוק או רקוד לפני.

50 מספרו ניצוצי אור על הש"ס, נזיר סו, א.

51 לשון המנ"ח שהביא כאן אינו בדקדוק, וז"ל שם: ואם הזיד בראשון, אף דשגג או נאנס בשני, חייב כרת, דעיקר חיוב על הראשון כרבי דס"ל כן.

52 ד"ה זר ממש.

פרשת פינחס

[מצוה ת' אות ב'. וז"ל הר"מ כאן⁵³ פ"ו הלכה ט' העכו"ם יורש את אביו דבר תורה, אבל שאר ירושותיהם מניחים אותם לפי מנהגם וכו', ואיני מבין סיום דברי הר"מ דשאר ירושות מניחים אותם כמנהגם, לאיזה צורך כתב זה, דה"ל לכתוב דרק זה הוא מן התורה, ונפקא מינה דירש ואסור לגזול ממנו, אבל אם אין לו בן דאין לו יורש מן התורה ה"ל נכסיו הפקר כנכסי הגר, ותקנתא דרבנן לא שייך אצל הגוי. ע"כ.]

וברור כי הרגיש [הרמב"ם] שאף כי מן התורה אך ירושת הבן, בכל זאת גם שאר ירושותיהן מניחין אותן כפי מנהגן, והזוכה בירושת הנכרי כאשר אינו מגיע לו לפי מנהגן ונימוסיהן אינו כזוכה מן ההפקר אך כגזול את היורש⁵⁴.

פרשת מסעי

מד. מצוה ת"ח [אות ג']. כמה עיירות היו נותנים להם, אי נותנים לכל שבט ד' עיירות או לפי ערך הארץ שכבשו, הכל אינו מבואר, וספק עד יבוא ויורה צדק לנו במהרה בימינו אמן. ע"כ.]

יעיין בעיקר המצוה כאן בפרשת מסעי ל"ה ח': והערים אשר תתנו מאחוזת בני ישראל מאת הרב תרבו ומאת המעט תמעטו, איש כפי נחלתו אשר ינחלו יתן מעריו ללוים. ומבואר בפרטות בחלוקת הארץ שביהושע (פרשה) [פרק] כ"א, עיין שם.

פרשת דברים

מה. מצוה תכ"ג [אות ב']. ויש לחקור בשכר בית ותוך למ"ד יום שפטור ממזוזה קבע בה מזוזה, אם יוצא בה לאחר ל' יום וכו'. ע"כ.]

עיין מה שכתבתי בספרי נפש חיה סי' י"ח סעיף א' בענין לעשות ציצית בלילה⁵⁵.

53 הלכות נחלות.

54 מספרו טל תחיה, מאמר משפטי גר תושב.

55 עיין שם שהביא ראייה מסי' תרכו סע' ב שמוותר לעשות סוכה תחת התקרה, ואחר כך הסיר את התקרה, ואין בזה משום תעשה ולא מן העשוי לפי שאינו פסול בגופו, וכתב דה"ה בנידון מזוזה כאן. ובמהדורה חדשה לספר נפש חיה, הביאו בהערה שם ראייה לזה ממה שדנו הראשונים לגבי ברכה בטלית שאולה בתוך שלושים יום, ולא אישתמיט חד מינייהו לדון מצד תולמ"ה לאחר שלושים יום, עיי"ש. ועיין עוד בשו"ת ויצבור יוסף סי' פד שכתב לרבנו תשובה בענין זה.

פרשת עקב

מו. מצוה תל"ז [אות י"ד]. הנותץ אבן [מהמזבח או מן ההיכל או מעזרה דרך השחתה לוקה] וכו', דגם בית הכנסת הדין כך, ומ"מ צ"ע אם לוקין חוץ מן המקדש. ע"כ.

עיין מה שכתבתי בספרי נפש חיה סי' קנ"ב ממנין המצוות להרמב"ם⁵⁶.

פרשת ראה

מז. מצוה תפ"ב [אות ד']. ועיין ברש"י פרשת ראה⁵⁷ על פסוק וזכרת וגו', ופירש והענקתי ושניתי לך (מביזת הים וכו') [מביזת מצרים וביזת הים, אף אתה הענק ושנה לו], ואיני מבין מה זה הפירוש ושנה וכו'. ע"כ.

מקור דברי רש"י המה בספרי שם במקומו, ועיין לעיל שם⁵⁸ על הפסוק העניק תעניק לו, ובפנים יפות שם.

פרשת שופטים

מח. מצוה תצ"ז [אות ה']. ודבר זה דאין למלך רשות רק בסייף, לא רשם הכסף משנה⁵⁹, ומסתמא מצא רבינו כן. ע"כ.

מבואר בתוספתא סנהדרין פ"י, ועיין בגמ' שם נ"ב ע"ב מצות הנהרגין היו מתיזין את ראשו בסייף כדרך שהמלכות עושה. ויעויין בזהר משפטים ק"ז סוף ע"ב על הפסוק ואשבע לו בה' אם אמיתך בחרב (מל"א ב, ח) בחרב, וכי טפשא הוה שמעי דאולי הכי אומי ליה דלא יימא בחרב לא, אבל בחנית או בגירא אין וכו'. ומה שכתבתי בטל תחיה מאמר א' הערה י"ח⁶⁰.

מט. מצוה תק"ג [אות ב']. מבואר בהדיא בהר"מ⁶¹ דבלילה או בעת שינה היה מסלקה. ע"כ.

56 דבריו שם קאי על הפמ"ג בא"ס קו שהסתפק כהמנחת חינוך בזה, והביא רבינו שהרמב"ם כתב בריש ספר המצוות: שלא לאבד ביהמ"ק או בתי כנסיות או בתי מדרשות, עיי"ש. וכן הביא בספר שדי חמד כללים מערכת הב' סי' מג, ועיי"ש באורך.

57 דברים טו, טו.

58 פסוק יד.

59 הל' מלכים פ"ג הל' ח.

60 ועיין עוד מה שציין רבינו בספרו מרגליות הים סנהדרין שם אות י'.

61 הל' ספר תורה פ"ז הל' ג.

ביראים⁶² כתב שמחוייב גם בלילה, דכתיב⁶³ וקרא בו כל ימי חייו, וימי חייך הימים, כל ימי חייך הלילות.

ג. מצוה תקכ"ה. [בחינוך]: ונוהגת מצוה זו בזכרים [כי להם להילחם בזמן שישראל על אדמתן]. ע"כ.

צ"ע שבמלחמת מצוה גם הנשים חייבות, עיין הל' מלכים פ"ז [הל' ד], א"כ ממילא מוזהרות גם על לא תעשה זו, ולא נמנית בין הלא תעשה שאין הנשים חייבות בהן.

נא. מצוה תקכ"ו [אות ח']. ולא נתברר לי מהש"ס ור"מ אי אלו החוזרין כגון בונה וכו' נתנה התורה רשות להם לחזור אם רוצים, אבל אם רוצים להיות במלחמה הרשות בידם, או שצריך לחזור. ע"כ.

יעויין בשמואל א' סוף פרק י"ח: ויתן לו שאול את מיכל בתו לאשה, ויצאו שרי פלשתים, ויהי מדי צאתם שכל דוד מכל עבדי שאול גו', הבן.

פרשת תצא

נב. מצוה תק"מ. [בחינוך]: או שהוא בעצמו רובץ תחת משאו, אמר המגיה: זה לא נמצא בשום פוסק וכו'. ע"כ.

מבואר בספר המצוות להרמב"ם מ"ע ר"ג ול"ת ע"ר.

נג. מצוה תקנ"ח [אות ז']. אך בחייבי כריתות בהתרו בו, כגון אחות אשתו דפטור מן הקנס, אפשר אם מתה אשתו הדר מחוייב בעשה דלו תהיה לו לאשה [ולא נקרא פטור מקנס, כיון דבאמת חייב הוא, רק דהחמור פוטר]. ע"כ.

יעויין בירושלמי כתובות פ"ג סוף ה"ו, דמפורש היה נשוי את אחותה כבר נפטר, מתה כבר נפטר, עיין שם.

נד. שם. [מה שכתבתי דאם בשעת ביאה לא חל העשה דלא הייתה ראויה אליו אף על פי דהדר איחזי אינו חל עליו העשה, נתיישבתי דאין זה דבר ברור כל כך], ואפשר דזה תלוי אם יש דיחוי אצל מצוות [בדיחוי דמעיקרא ואין בידו]. ע"כ.

יעויין טו"ז יו"ד סי' שצ"ו סק"ב.

נה. מצוה תקע"א [אות ה']. ואין איסור משום אתנן [ומחיר רק הם בעצמם] וכו', כגון דנתן טלה ונעשה איל, עגל ונעשה שור, גם כן נפקע אתנן ומחיר ומותר להקריב, וצ"ע. ונראה שם בסוגיא דבשינוי החוזר כמו לעניין גניבה וגזילה [אינו קונה, ה"ה דלא מהני לענין אתנן ומחיר]. ע"כ.

62 סי' תמד.

63 דברים יז, יט.

יעיין בתוספות ר"ד בבא קמא ס"ה ע"ב ד"ה הא מני שנקט בפשיטות שאסור להקריב, והבדיל בין גזילה להקרבה.

נו. מצוה תקפ"ב [אות ב']. וכעת לא מצאתי בר"מ, ואין עולה על זכרוני בשום פוסק דבר זה שחתן שנה ראשונה לא יעמוד זולתה ימים רבים. ע"כ.

מבואר בספר המצוות להרמב"ם מ"ע רי"ד: היא שציוונו להתייחד חתן עם אשתו שנה תמימה, שלא יצא חוץ לעיר וכו'.

נז. מצוה תר"ד [אות א']. ודבר זה דאף הבהמה צריכים להרוג, אינו מבואר בר"מ ובהרב המחבר, ואיני יודע מהיכן הוציא רש"י זה, ובספרי כאן לא ראיתי [זה]. ע"כ.

יעיין בילקוט שמעוני סוף בשלח רמז רס"ז: רבי אליעזר אומר נשבע המקום בכסא הכבוד שלו וכו', שלא יהו אומרים גמל זה של עמלק, רחל זו של עמלק וכו'.

פרשת תבוא

חן. מצוה תר"ו [אות א']. ועיין בספר טורי אבן⁶⁴ וכו', כתב דלא מצא שמקרא ביכורים יכנו בשם וידוי, והנה הר"מ מכנה אותו כאן בשם וידוי, ומסתמא מצא באיזה מקום דנקרא וידוי. ע"כ.

מהפלא, הן היא משנה מפורשת בביכורים פ"ב מ"ב: יש במעשר ובביכורים מה שאין כן בתרומה, טעונים הבאת מקום "וטעונים וידוי" וכו'. ועיין בתשבי ערך וידוי שכתב: לשון וידוי לא נופל רק על הודאת חטא ועוון, ונעלם ממנו מקרא מלא בדברי הימים ב' ל' כ"ב: מזבחים זבחי שלמים ומתודים לה' אלהי (ישראל) [אבותיהם], עיין רש"י שם⁶⁵.

64 מגילה כ, ב ד"ה מיהו.

65 וז"ל: מתודים לה' - על זבח תודה, ומודים לה' על הנס שעשה להם.

מנוי 'המעין'!

אם סיימת את קריאת הגיליון ואינך מתכוון לשמור
עליו בביתך - נא הנח אותו בבית כנסת או בבית מדרש
קרובים לתועלת הרבים.
בתודה, מערכת 'המעין'

הרב ישראל דוד נייזנר זצ"ל

מיסודות התשובה

פתיחה

מה 'נורא' בימים הנוראים?
'בעת התשובה תתעורר זכות המצוה'
'ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו'
אין תשובה בלי לימוד מוסר

פתיחה

הגה"צ רבי ישראל דוד נייזנר זצ"ל נולד בהונגריה בעיירה סמוכה לעיר חוסט בתשעה באב תר"צ. משפחתו הייתה מקורבת מאוד לאדמו"ר מסאטמר ה'דברי יואל' זצ"ל, ואת העלייה לתורה של בר המצוה שלו קיים בבית מדרשו בעיר סאטמר. רבי ישראל דוד נשאר דבוק ברבי ובחסידות סאטמר עד סוף ימיו. בימי השואה עבר הנער ישראל דוד מאורעות קשים מאוד, חלק מהם הועלו על הכתב בקונטרס 'נס ההצלה' שנכתב על פי דברים שמסר בעל פה. לאחר השואה גילה רבי ישראל דוד שאיבד את כל משפחתו, ונותר לו רק אביו ר' מנשה ז"ל. הוא הצטרף לשיבתו של הרבי האמרי חיים' מוויז'ניץ זצ"ל שהוקמה אז בעיר גרוסוורדיין. הרבי חיבבו עד מאוד, ורבי ישראל דוד נשאר כל ימי חייו בקשר הדוק גם עם חסידות זו. לאחר תקופה בשיבתו של האמרי חיים' הגיע לעיר סלצהיים, פרבר של העיר פרנקפורט שבגרמניה. באותה העת פעלה שם ישיבת נובהרדוק בראשותו של הגה"צ רבי גרשון ליבמן זצוק"ל. ישיבה זו הוקמה עוד בימי השואה בגטו וילנה, משם עברה למחנות שונים ומשם למחנה העקורים ברגן בלזן, ומשם עברה הישיבה לסלצהיים שבגרמניה. למרות שר' ישראל דוד התכוון להישאר שם רק זמן קצר נדבקה נפשו בנפש רבי גרשון ליבמן זצ"ל ובדרכה של נובהרדוק, והוא נשאר בישיבה שבע שנים, עד לנישואיו בשנת תשי"ד בירושלים עם הרבנית רחל שתחי' ממשפחת גרוסמן הידועה.

עם כל גדלותו בתורה, במוסר, וביראת שמיים הוא היה מסור בכל נפשו לזיכוי הרבים כפי שהתחנך בישיבת נובהרדוק. עוד בתקופת בחרותו נשלח ע"י רבי גרשון זצ"ל לסייע בהקמת ישיבה חדשה בטנג'יר שבצפון אפריקה, ומיד אחרי נישואיו בארץ ניסה להקים ישיבה בעיר חדרה אך הניסיון לא צלח. הוא עבר לבני ברק ומונה למגיד שיעור בישיבת 'תפארת ציון'. אחרי שנתיים הזמין אותו רבי גרשון להיות משגיח רוחני בישיבתו שבינתיים עברה מסלצהיים שבגרמניה לפובליין שבצרפת, והוא התמסר מאוד לתפקידו. לאחר כחמש שנים עבר לארה"ב, ושם מונה לר"מ ומשגיח בישיבת סאטמר בניו יורק. לאחר כמה שנים התבקש לסייע לישיבה ולקהילה חדשה שהוקמו בלוס אנג'לס, ושם

שהה שנים רבות. בהמשך סייע לאחינו רבי יצחק דוד גרוסמן שליט"א להקים את מוסדותיו במגדל העמק, וכן עזר להקמת מוסדות תורה נוספים. בשנתו האחרונה של הרב ליבמן עבר לצרפת כדי לעמוד לצידו בראשות הישיבה ששכנה אז בעיירה ארמונטייר. בהמשך חזר ארצה, וסייע למוסדות תורה רבים. הרב ניוונר זצ"ל מסר שיחות חיזוק והעביר שיעורי תורה בכל הארץ, ובני תורה רבים היו מתייעצים עמו בענייניהם הרוחניים והפרטיים. נוסף על כך שר' ישראל דוד היה דרשן בחסד עליון והכל היו מרותקים למוצא פיו, הוא היה גם מלחין ומנגן, והרבה מלחניו מושרים בפי תלמידיו ובקהילות שונות עד היום. הוא נחשב מגדולי המשפיעים המוסריים בשיטת נובהרדוק בדורנו.

בשנותיו האחרונות היה מעביר מדי שבוע בביתו שיעור מוסרי לקבוצה מצומצמת ברוח שיטת נובהרדוק. שיעורים אלו הוקלטו וחלקם הועלה על הכתב בהסכמתו, ומהם נדפסו כמה קונטרסים. בחודש שבט תש"ע כשהתקרב לשנות הגבורות הכריעה אותו מחלתו והוא נפטר בירושלים.

רבי ישראל דוד היה ת"ח גדול, שלם באמונתו ובביטחונו בבורא יתברך. הוא קיבל את ייסוריו הרבים באמונה ובשמחה. היה שלם גם במידותיו, ברח ממחלוקת, זיכה את הרבים כל ימיו בכל מקום שאליו נדרש, ורבים וטובים המליצו עליו את מאמרם ז"ל איש האשכולות - איש שהכל בו (ע"פ משנה סוטה ט, ט).

כאמור לעיל, תלמידיו העלו על הכתב שיחות וועדים שמסר ע"פ דרך נובהרדוק, ובהם הסבר נרחב על דרכי העבודה שלה הלכה למעשה. בחמשת הקונטרסים של 'המוסר והנועם' נמצאות גם שיחות אישיות שהיו לו עם תלמידיו, ואף סיפורים יוצאי דופן שאירעו לו בחייו שמהם ניתן להפיק מוסר השכל. כמו כן פורסם בהם הקונטרס 'נס ההצלה' - סיפור המאורעות שעברו עליו בשואה והניסים הגדולים שאירעו לו, וכן נדפסו כתבים נוספים ובהם דברים שלו ועליו.

כאן מובאים לדפוס בפעם הראשונה דברים שאמר בביתו בירושלים לקראת יום הכיפורים תשס"ט בעניין עבודת התשובה. יישר כוחם של המשכתבים והעורכים ותלמידיו שליט"א שהעבירו את הדברים למערכת 'המעין', והם מובאים כאן בכמה קיצורים ובעריכה קלה.

מה 'נורא' בימים הנוראים?

נמצאים אנו כעת בימים נפלאים - 'עשרת ימי תשובה'. לימים האלו יש שם מיוחד: 'ימים נוראים'. יש כמה וכמה ימים מיוחדים בשנה שיש להם שם מיוחד, אולם רק הימים האלו זכו לכינוי 'ימים נוראים'. המילה 'נורא' נאמרת גם כאשר מתייחסים

לבורא העולם עצמו, כפי שאומרים אנו בתפילת לחש שלוש פעמים ביום "האל הגדול הגיבור והנורא". כמו כן אומרים בשעת הוצאת ספר תורה בימים הנוראים "אחד אלוקינו, גדול אדוננו, קדוש ונורא שמו". ובימים הנוראים עצמם, הנוראים בעצם מציאותם, בשל מה שמתרחש ומתהווה בהם, אנו מזכירים זאת בכל התפילות: "ובכן תן פחדך... ושמך נורא על כל מה שבראת". וכן הוא לקראת חתימת הברכה: "קדוש אתה ונורא שמך". גם בעת נעילת הימים האלו, קודם תפילת נעילה, אחינו הספרדים אומרים בבכיות ובתחנונים עצומים את הפיוט הידוע: "אל נורא עלילה". נמצינו למדים שהמושג 'נורא' שייך למציאות הימים הנוראים. הוא נוכח בתפילות, בסליחות ובפיוטים הנאמרים בימים הללו, וגם בשמו של הקב"ה.

מהו אם כן פשט המילה 'נורא', המבטאת את מהות הימים האלו? יש מפרשים שהתיבה 'נורא' הנאמרת בכל יום בתפילה "האל הגדול הגיבור והנורא" כוונתה היא לבטא את נוראות השגחתו בעולם. השגחתו של הקב"ה בעולם היא באמת דבר נורא ואיום!

טרם שנמשיך אומר יסוד חשוב: ההבנה וההרגשה בעניינים אלו תיתכן רק אם מתבוננים ומעיינים בהם. אדם יכול לעבור על יד דברים נשגבים אלו, ולא ישיג ולא יבין דבר משום שאינו חושב ואינו מתבונן בדברים כלל. וכבר חקק עניין זה הרמח"ל ז"ע, וז"ל בהקדמת מסילת ישרים:

ואף על פי שכבר קבועים בלב כל האדם הישר התחלותיו ויסודותיו, אם לא יעסוק בהם יראה פרטיו ולא יכירם, יעבור עליהם ולא ירגיש בהם.

ואולם אם מתבוננים - רואים מיד שהשגחתו יתברך בעולם זהו עניין נורא נוראות! יכול אני לספר לכם על השגחת ה' מעצמי, בבחינת (איוב יט, כו): "ומבשרי אחזה אלוה". עברתי, ב"ה, את כל שבעת מדורי הגהינום. החל מאושוויץ וכלה במחנות אחרים ששהיתי בהם עד לשחרור. אני בעצמי לא מאמין איך נשארתי בחיים אחרי מה שעברתי שם; כעת אי אפשר להאריך בזה, אולי בהזדמנות ארחיב בפניכם על חסדי ה' שליוו אותי באותם ימים - שאת רישומם הנני חש בכל עת. כשרואים דברים נוראים הנובעים מהשגחת ה', איך שיכולה להיות השגחת ה' על הפרט ועל הכלל בצורה מיוחדת כפי שאני ראיתי וחשתי - רק אחרי שנים רבות אולי מבינים מה קרה, רק אז רואים ומרגישים בחוש את 'נוראות השגחתו בעולם!' האדם בדרך כלל אינו מבין מהי תכליתם של המקרים העוברים עליו במשך ימי חייו; ואילולא הייתה בו אמונת איתן בבורא יתברך לא היה האדם מסוגל לעמוד במאורעות העוברים עליו בימי חייו. לפעמים רק בסוף חייו הוא רואה את כוונתו של הקב"ה, איך שהכל סובב ממנו יתברך לתועלת לאדם.

מן הראוי להציג בזה את דברי ה'חתם סופר' הידועים על הפסוק (שמות לג, כג) "וראית את אחורי ופני לא יראו". וז"ל (תורת משה שם):

יש לומר על פי רמז, הנה אנו רואין כמה דברים סיבות מסיבות שונות הנעשים בארץ מתחת, אשר אנו מתמיהים למה עשה השי"ת ככה. אבל לאחר רבות הזמן אנו רואים ומבינים למפרע, הכל כאשר לכל - כל הסיבות תכלית כוונתם כי כולם היו הכנות כדי שייעשה דבר גדול כזה, וכאשר היה בנס פורים הריגת ושתי ולקייחת אסתר וכל הסיבות שהסביבו לדבר הזה והכל היה הכנה להצלת ישראל, אבל קודם שנעשה פתגם המלך אין אנו מבינים, רק מאמינים כי בלי ספק לא דבר ריק הוא, רק ממנו טעם הדבר כמוס ונעלם. ואמונה זו טובה גדולה הוא לנו, כי מקבלין שכר על האמונה. וזה 'וראית את אחורי' - לאחר שנעשה תכלית הדבר תראה ותבין למפרע מה שהיה ומה שנעשה; אבל 'ופני לא יראו' - קודם עשיית הדבר לא יראו ולא יבינו תכליתו

רק אחרי עבור זמן מאז שהדברים והמאורעות עברו על האדם - פתאום האדם רואה את ה'השגחה', איך שהכל היה במדויק. איך שהאדם הגיע דווקא לכאן, והלך לשם, ובשביל מה הלך הוא מלכתחילה לאלו ואלו המקומות...

רבות! אני יכול לספר לכם שעות על גבי שעות רק על ה'השגחה' שלי, מבחרותי ועד עכשיו, איך שהקב"ה הנהיג אותי - פלאי פלאים! עד כדי כך שהנני רואה שמחנה הריכוז היה אחד מהדברים שבלעדם אי אפשר היה לי להגיע למה שהגעת. וידוע מה שאמר הבעש"ט, שיכול להיות שתקרינה מלחמות בעולם - רק בשביל שיצאו מזה שידוכים! שאם צריך להגיע איזה שידוך, שהכריזו מן השמים פלוני לבת פלוני ובת פלוני לפלוני - למשל מאירופה לירושלים... - אז כל העולם יכול להתהפך כדי שיצא כזה שידוך לפועל! האדם לא יודע כלום באותה שעה; אומנם כשמסתכלים אחורה מבינים למפרע ובחוש את ביאורו של החת"ס לפסוק הנ"ל: 'וראית את אחורי ופני לא יראו'.

האדם לא יודע שום דבר! צריך לדעת ולהשריש ידיעה זו בתוך ליבנו - שהאדם לא יודע כלום! לפעמים אחר כך רואים את כוונת הדברים. האדם לא יודע למה הוא נמצא דווקא במקומו, ומדוע בהמשך עזב את מקומו והלך למקום אחר. אלא עליו לדעת שהכל ב'השגחה פרטית' מדויקת, והכל רק לטובת האדם! לפעמים אח"כ רואים ומבינים, ולפעמים לא מבינים. הכי גרוע הוא מי שחושב שהוא 'מבין' הכל ובטוח בזה בעצמו; כי בדרך כלל מה שהאדם חושב שהוא מבין האמת אחרת לגמרי. לפעמים מגיע זמן שרואים לבסוף את הכל, ומבינים אז למפרע איך הכל הסתובב מן השמים. לכתחילה מסובב ה' את הסיבות כפי רצונו וחפצו - עד שמגיעים בסוף לתכלית המבוקשת. לפעמים מסתכלים אחורה - ומבינים אז דברים שלא הבנו בעבר כלל. גם אני הנני מרגיש לפעמים שדברים שאירעו עימי לפני כשישים שנה ומעלה, נהיו מובנים לי רק כעת; הכל רק מהשגחת ה' יתברך!

וממילא, מאומת הוא מה שלימדונו רבותינו, שעיקר העבודה וההתעוררות בימים אלה, הינה השגת הרגשת הפחד והיראה ממנו יתברך; וכפי שמתפללים אנו על כך בתפילות הימים הללו:

ובכן תן פחדך ה' אלוקינו על כל מעשיך, ואימתך על כל מה שבראת, ויראוך כל המעשים, וישתחוו לפניך כל הברואים, ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם. כמו שידענו ה' אלוקינו שהשלטון לפניך, עוז בידך, וגבורה בימינך, ושמך נורא על כל מה שבראת.

כי אכן זוהי בקשתנו בעת הזאת: 'ובכן תן פחדך ד' אלוקינו על כל מעשיך' - מבקשים אנו שהקב"ה יכניס פחד בליבות אנשי העולם וכל הנמצאים שבו, כי זוהי מהות ותכלית הימים הללו.

ימים אלו, שבהם מתפללים אנו על המלכת ה' ועל ביסוס שלטונו בעולם, ועל ידי ההתבוננות בזה אנו מרגישים את השגחתו בחוש - הם 'נוראים' ללא ספק. הרגשה זו, של השגחת ה' בעולם והנהגתו עם בריותיו בדין ובחסד - שהם הם מלכותו ושלטונו בעולם - אמורה לעורר בנו אמונה וביטחון בו יתברך. ועל כך מתפללים אנו בימים אלו, שיכירו כל באי עולם את 'נוראות השגחתו בעולם', וימליכו אותו עליהם בשלימות - והיא היא תשובתם וחזרתם לה' יתברך.

'בעת התשובה תתעורר זכות המצוה'

כתב רבינו יונה ב'שערי תשובה', בהסבירו את אחד מעשרים עיקרי התשובה שמנה בספרו. וז"ל (א, מא):

התפילה: יתפלל אל ה' ויבקש רחמים לכפר את כל עוונותיו. שנאמר (הושע יד, ג): "קחו עמכם דברים ושובו אל ה' אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו". 'קחו עמכם דברים' - זה עניין הוידוי. 'אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב' - זה עניין התפלה. ופירוש 'וקח טוב' - מעשה הטוב שעשינו.

והיינו, שאנו מתפללים להקב"ה, שע"י הוידוי שעשינו תיקח את מעשינו הטובים ותתחשב בהם.

נתבונן נא: רבינו יונה כותב, שישנה אפשרות כזאת, שהאדם יעשה מצוות - והקב"ה לא יקח את המצוות הללו ולא יתחשב בהם! והוא מבאר את דבריו:

כי אמרו רז"ל (סוטה כא, א): 'עבירה מכבה מצוה' - שהאדם אכן יכול לעשות מצוות כרימון; אבל אם עשה הוא גם עבירות - העבירות מכבות את המצוות. והיינו, שאין העבירה מסירה ומוחקת את המצוות עצמם, אלא רק מכבה אותם; גורמת היא שאורה של המצוה נכבה. ובדמיון לנר מכובה,

שאע"פ שמציאותו של הנר קיימת - אבל אינו מאיר הוא. וכך היא מהותה של המצוה לאחר העבירה: נמצאת היא; אבל היא, כביכול, חשוכה.

וממשיך רבינו יונה לבאר עניין זה:

ובעת התשובה יתכפרו העוונות ותתעורר זכות המצווה ויאיר נרה, אחרי אשר לא הגיה אורו לפני התשובה.

והיינו, שהתשובה מאירה מחדש את המצוות; האור שלהם זורח כפי שהיה קודם שנכבה מחמת העבירות.

אפשר לדמות את כבייה של המצוה לאחר העבירה והתעוררות אורה מחדש לאחר התשובה לדרכם של הגחלים. הגמרא אומרת במסכת בבא קמא (ט, ב): "גחלת - כמה דשביק לה, מעמיא עמיא ואזלא" - ככל שמניחים את הגחלת היא נהיית יותר כבויה; וכך היא אף מצבה של המצוה לאחר העבירה. מה עושים כעת? - צריכים לנשב עליה; לנפוח עליה רוח - כי באמת יש עוד משהו בווער בתוך הגחלת, ועל ידי נשיבת הרוח האש חוזרת ומשתלהבת מחדש. וכך היא בדיוק מצבה של המצוה - לפני התשובה היא לא האירה; ועתה, אחרי התשובה, אורה של המצוה חוזר ומאיר. ועוד כתב רבינו יונה בהמשך:

וכן כתוב (איוב ח, ו): "אם זך וישר אתה כי עתה יעיר עליך ושלם נות צדקך". אמרו רז"ל (ירושלמי ר"ה א, ג; ב"ר עט, ג): אם זך וישר היית לא נאמר, אלא אם זך וישר אתה - שעשית תשובה. 'כי עתה יעיר עליך' - עתה אחרי התשובה שעשית יעיר עליך כל הצדקות שעשית מלפנים.

כי באמת יכול להיות שאדם יחיה חיים שלמים, ועשה בהם הרבה מצוות - אך למעשה המצוות האלו מכובות ואינן מאירות מפני שלא עשה תשובה.

האדם שואל שאלות, יש לו 'קושיות': הוא צדיק, הוא עושה הרבה מצוות; ואם כן, איך יכול להיות שהוא חולה? מדוע המצוות שלו לא מגינות עליו?

רבינו יונה מסביר את הסיבה לכך:

קודם התשובה לא היו צדקותיך מגינות עליך. ואחרי שובך - וסר עוונך, יעיר זכותך, ושלם נוות צדקך.

והיינו, שמצוות מכובות אין להן ערך; הן שוות רק אחרי התשובה - רק אז הן מתחילות להגן ולהאיר.

על פי דבריו הנפלאים של רבינו יונה, מובן היטב מדוע פסק הרמב"ם בהלכות תשובה שהבינוני צריך דווקא לעשות תשובה, ולא תספיק לו הוספת מצוות על מצוותיו. בלי עשיית תשובה - אי אפשר למצוות שיאירו; הן נשארות חשוכות ואפלות,

ואי אפשר להגן עליו. רק ע"י עשיית תשובה יאירו אורות המצוות של האדם; ואם יכולות הן אז להיחשב ולהישקל בעת דינו - וכך יוכל האדם להיחתם לחיים.

'ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו'

האדם שרוצה לחזור בתשובה עליו לעשות את הדברים הנדרשים ממי שרוצה לחזור בתשובה - להתוודות, להתחרט, לעזוב את החטא, להתפלל, ולקבל על עצמו על העתיד, ועל ידי כך עושה הוא תשובה. אבל מניין לו לדעת אם באמת הוא חוזר בתשובה? מהיכן ידע שהוא באמת משתנה ו'מתחלף' מרע לטוב?

בנובהרדוק דיברו תמיד שמוטל על האדם ל'התחלף' - להשתנות. היו אומרים שם: ההוא 'יתחלף'; ההוא 'התחלף'; וההוא 'מתחלף' - כי באמת זו היא מטרת האדם בעולמו. כמו כן בענייננו: לא מספיק סתם לעשות תשובה - האדם צריך ל'התחלף'; להיות אחר לחלוטין ממה שהיה קודם התשובה. והוא ממש כדברי הרמב"ם בהלכות תשובה (ב, ד) שהשב צריך להתעצם בתשובתו, עד שאמור הוא להיות כאדם אחר לחלוטין:

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני ה' וכו' ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו, ומשנה שמו, כלומר שאני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים, ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה.

ובמה צריכה להיות ה'התחלפות'? במה נמדדת תשובת האדם לאמיתו של דבר? תשובתו של האדם נמדדת באמת בעניין המידות.

ישנה דרשה נוראה לשבת שובה מ'החתם סופר' זי"ע בעניין זה, שאילולי שהיה כתוב בראש הדף 'חת"ם סופר' - הייתי חושב שמסתמא הסבא מנובהרדוק אמר את הדברים... ('דרשות חת"ם סופר' ח"ג, עמ' לח). תוכן דבריו הוא שעיקר תשובת השב הנרצית היא לעזוב את החטא ולעקור את רוע השאור - המידות הרעות - מליבו, עד שלא ייזכרו ולא ייפקדו ולא יעלו על לב לעולם, ולא כמו אלו שמסתגרים בבתי כנסיות ומרבים באמירת תהילים, פרק שירה ומעמדות. בהמשך דבריו הוא מביא משל נורא, שהשב שעושה מצוות ואינו עובד על מידותיו ומגרעותיו, דומה הוא למי שגר בדירה סרוחה ומביא דברים טובים לתוך ביתו; והוא רק מוסיף יגון ואוון במעשיו - בהיות שבעת שיתערבו הדברים הטובים עם ריח בית הכסא ושאר הריחות הרעים מאוד, יהיו מתועבים ומשוקצים ביותר.

הוא מסביר את הנמשל, שזה מה שיארע לאנשים המתאכסנים בדירה הסרוחה של יצה"ר, ובעת שהם פוקחים את עיניהם בימים אלו, ורואים שמצבם רע ומר הוא, ורואים את המדרגות הגבוהות של הצדיקים, חושבים גם הם לנהוג כמוהם; וזהו, באמת, רק פיתוי היצר שהם יאמרו תהילים ומעמדות כל היום, כי לא יעמדו על דרכי

התשובה האמיתית - להסיר קודם מעצמם את הרע. והוא מציין לדברי הרמב"ם בהלכות תשובה (ב, ב), שהתשובה היא להסיר את החטא ואת הרע, ולהחליט שלא ישוב לזה לעולם. וכמו כן מציין הוא לדברי רבינו יונה בשערי תשובה (א, יא). והאר"ך שם בדברים חריפים בעניין זה, עיי"ש.

כי אכן, עבודת התשובה דורשת להסיר קודם את הרע - וזהו תיקון המידות; ורק לאחר מכן אפשר לחשוב על 'עשה טוב'.

רבות! נער הייתי וגם זקנתי - ראיתי המון צדיקים גדולים בכל דבריהם, אבל שלמים במידות - בעבודת המידות; זאת אומרת שיוכלו לפרגן, לחלק כבוד והערכה, להיות טובי עין עם השני - קשה למצוא. ברוך ה' יש 'עובדים'; יש ראשי ישיבות; ויש גדולי תורה. אבל מידות מתוקנות זה עניין אחר.

אין תשובה בלי לימוד מוסר

יסודות גדולים בעבודת התשובה התבארו עד כה, בס"ד. ואולם שאלת ה'מבקש' קעת היא - כיצד ניתן לקיים את היסודות הללו הלכה ולמעשה?

והתשובה היא, שיסוד ותחילת עבודת התשובה האמיתית והשלימה תיתכן רק ע"י לימוד מוסר. תעיד על כך אמרתה הקולעת של המשגיח דישיבת חברון, הגרי"ל חסמן זצ"ל, כפי שהובאה בראש ספרו 'אור יהל': "היש כפרה בלא תשובה? - אין! היש תשובה בלא לימוד המוסר? - גם זה אין!".

רבות! בלי לימוד המוסר זה לא הולך! יכולים לומר היום שאי אפשר ללמוד מוסר, כי זה לא הולך היום, וזה לא מתאים היום... אבל אומר לכם מהפרקטיקה, מהמציאות, ממה שראיתי כבר בהרבה מקרים - אם לא לומדים מוסר כל יום העניינים יכולים ללכת ולהסתבך. אפילו קדוש עליון כמו ה'חתם סופר' למד עם תלמידיו בכל יום בספר 'חובות הלבבות'; ואמר שביום שהוא לא לומד מוסר הוא מרגיש קרירות ביראת ה'. ואם הוא הרגיש כך - אז מה נגיד אנו?

ואכן, זוהי המציאות: כשלא לומדים מוסר כל אחד הוא צדיק בעיניו; לא סתם צדיק - אלא צדיק ממש! רק כשמתחילים ללמוד מוסר רואים את המציאות האמיתית. אלא שאיננו רוצים לראות את חסרונותינו. וכי חסר לי משהו?! - ב"ה הכל בסדר! ועל כן צריכים ללמוד מוסר בכל יום, להכיר ולתקן את הטעון תיקון בנפשנו, ועל ידי כך נזכה לחזור בתשובה שלימה.

ואם אכן נעשה כך, ה' יתברך יעזור לנו שנזכה לחזור בתשובה שלימה אליו יתברך; ושיהיה לנו שנה טובה ומבורכת, גמר חתימה טובה, ושנזכה לגאולה שלימה ולברכה שלימה.

ה'זיארה' - מנהג הביקור בקברות הצדיקים במשנת הגאונים ובית הרמב"ם

פתיחה

א. ה'זיארה' בכתבי הגאונים
ב. דברי הרמב"ם בעניין ביקור הקברות וביאורם
ג. איזכורים למנהג ה'זיארה' בדברי הרמב"ם וצאצאיו
ד. טעם העלייה לקברי הצדיקים בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם
ה. מטרת התפילה בקברות הצדיקים להתברך מברכת ה'
סיכום

פתיחה

מנהג העלייה לקברי הצדיקים והתפילה בהם עתיק יומין הוא, וכבר נחקר באריכות¹. את שרשי המנהג כבר מצאנו בכמה מקומות בתלמוד, ובהם בגמרא סוטה (לד, ב):

ויעלו בנגב ויבא עד חברון, ויבאו מבעי ליה, אמר רבא מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים והלך ונשתטח על קברי אבות, אמר להן אבותי, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים.

במאמר זה יבואר מנהג העלייה לקברות הצדיקים בקרב היהודים בארצות ישמעאל קודם גירוש ספרד, "המוסותערבים"², הנקרא "זיארה" בערבית, ומקורותיו בדברי הגאונים ובמסורת הרמב"ם וצאצאיו.

1 ראה בספרו של אברהם בן יעקב "קברי קדושים בבבל", בספרו של הרב יחזקאל ליכטנשטיין "מטומאה לקדושה", וכן ראה מאמרו של פרופ' אלחנן ריינר "עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל" עמ' 217 ואילך, ובמאמרו של פרופ' יעקב ש' שפיגל "הליכה לקברים ולקברי צדיקים: מסתייגים והסתייגויות" (בתוך "שלם", יד בן צבי, תשע"א, תודה לו שסייע לי בכמה מענייני המאמר). וראה עוד במאמרו של ר' אליהו נגר "עלייה לקברים ותפילה בעד המתים" (מסורה ליוסף ח"ד עמ' 61), שדחה את מנהג העלייה לקברות הצדיקים לשיטת הרמב"ם, אך לענ"ד בדברים שיתבארו במאמר זה יש בכדי ליישב את המנהג גם לפי משנת הרמב"ם. אודה לידידי ר' ישי רונן הי"ו שעבר על מאמרי זה, הביא לידיעתי מקורות חשובים בענייני, והעיר הערות נכבדות.

2 "המוסותערבים" (=מתדמים לערבים) הם קהילות היהודים המקוריות שחיו בארצות האסלאם מתחילת הכיבוש המוסלמי (סביב שנת ד'ש"צ) עד לגירוש ספרד ומעט לאחריו, והיה מנהגם בהלכה כמסורת הגאונים ואחריהם הרמב"ם, עד לגזירות קנ"א בספרד וגירוש ספרד בשנת רנ"ב שבעקבותיהם נפוצו רבני ספרד ויהודי ספרד בכל ארצות האסלאם, ומאו קיבלו עליהם רוב הקהילות האלו רבנים 'ספרדים' ונשתכחו מנהגיהם הקדמונים.

פירוש המילה "זיארה" בערבית הוא "ביקור". הישמעאלים משתמשים בשם זה לביקור בקברי קדושיהם, ומהם עבר שם זה ליהודי ארצותיהם ושימש עד הדרות האחרונים לציין את ביקורי היהודים בקברות הצדיקים והתפילה בהם.³

א. ה"זיארה" בכתבי הגאונים

היהודים בתקופת הגאונים חיו תחת שלטון ותרבות האסלאם, והשתמשו בלשון

3 המוסתערבים שבארץ ישראל היו בקיאים במקומותיהם של הקברים, לפי שהם היו יושבי הארץ מאז ומעולם, ראה מ"ר' מנחם בן פרץ החברוני (פורסם ב"המעמר", ג, עמ' 42) שהגיע מצרפת לבקר בארץ ישראל סביב שנת ד'תתקע"ה, וכתב את מקומות קברות הצדיקים בארץ ישראל, ובסיום דבריו כתב: "וכן קיבלתי אני מבני ארץ ישראל... ואם יקשה הרואה ויאמר איככה בני מערבא יודעים, כי [הרי] הצדיקים אשר נקברו שם כבר ג' אלפים שנה, גם אני הכותב אשיב להם מפי בני מערבא ולא מפי כתבם, כי אותם הדרים היום בארץ ישראל לא גלו מעולם משם עד היום, כי כאשר חרב טיטוס הרשע בן אספסיינוס קיסר בית שני הגלה קצת מהם וקצת מהם הניח, והן הם אותם מבני בנייהם עדיין היום הדרים בארץ ישראל, וקיבלו איש איש מאביו מחורבן הבית, ויודעין כל העניין, והינם תחת מלכות ישמעאל. עכ"ל. וראה גם את דברי ר' אברהם בן הרמב"ם (הובאו לקמן הערה 20) אודות קברי הנביאים וחכמי ישראל בארץ ישראל, ובספרו של צבי אילן "קברי צדיקים בארץ ישראל" (ירושלים תשנ"ז). מנהג ה"זיארה" בכלל ובארץ ישראל בפרט המשיך עד הדורות האחרונים, ראה לדוגמה את דברי החיד"א בשם הגדולים שהובאו לקמן הערה 12, ועי' בן איש חי (שנה שניה פרשת ראה סי' ו) שכתב ש"הנודר לעלות לזיאר"ה לארץ ישראל תובב"א נחשב נדר מצוה". והמוסתערבים הם שהחלו בהילולא בקבר רשב"י במירון, שהיוותה המשך ל"זיארה" שנהגו לעשות במערת הלל ושמאי במירון (ראה לקמן הע' 22), ול"זיארה" שנהגו לעשות על קבר שמואל הנביא (ראה על כך א' יערי, "תולדות ההילולא במירון" תרביץ תשרי תשכ"ב כרך לא עמ' 92 ואילך). וראה עוד בשו"ת הרמב"ם מהד' בלאו סי' שלט, ובשו"ת הרדב"ז ח"א סי' סז ובשו"ת מהרלב"ח סי' ג לגבי קבר שמואל, ונהגו במחולות וריקודים ובסעודות במירון, עד שישנה עדות ש"בימי מרן הסכימו שלא יעשו ישראל הערביים (=המוסתערבים) מחול בל"ג לעומר על ציון רשב"י" (טוביה פרידמאן, לקוטות מתוך כתב יד של הרב חיד"א, בתוך: ספר החיד"א בעריכת מאיר בניהו, ירושלים תשי"ט). ראה על כך במאמרו של הרב הלפרין "לאופייה של העלייה למירון בימי האריז"ל והבית יוסף" ירחון האוצר גליון כח, עמ' נו ואילך. אף מנהג ה"חלאקה" (בערבית: תספורת, תגלחת) מקורו במנהג המוסתערבים שנהגו לגלח את בנייהם בקבר שמואל הנביא (ולאחר מכן במירון), ונתנו משקל השער בכסף לצורך קבר הצדיק ולעניינם, וכ"כ הרדב"ז בתשובה (ח"ב סי' תרח): "שאלת ממני אודיעך דעתי במי שנדר לגלח את בנו במקום שמואל הנביא... תשובה, כבר נהגו בכל הגלילות לחשוב זה נדר גמור, והטעם לפי שהיו רגילין להביא נדרים ונדבות ונותנים משקל השער לצורך המקום להדליק עליו שעוה ושמן ולשאר צרכיו". וכבר מצינו מעין מנהג זה ביומא (כח, ב) בדואג בן יוסף שהייתה אמו מודדתו בטפחים ונותנת משקלו של זהב לבית המקדש. ועי' רלב"ג שמ"ב יד, כו שפירש שהיה מנהג אבשלום לגלח שערו ולתת משקלו בזהב לבית המקדש או לעניינם. וראה עוד על כך במאמרים שצויינו לעיל בהערה זו (וראה עוד בספר שרשי מנהגי אשכנז ח"ג עמ' 259 ואילך).

הערבית⁴, ואכן כבר בתקופתם אנו מוצאים את הלשון "ביקור" במשמעות עלייה לקברות. וזו לשון תשובת רב נטרונאי גאון⁵:

חכם ואלוף וגאון מכניסין אותו לבית המדרש, ומניחין את המיטה במקום שהיה דורש, וסופדין אותו תלמידים וקהל ישראל... ואם חכם הוא סופדין אותו עוד יום אחד בתוך שבעת ימי האבל. ולזמן ישיבה סופדין אותו כל ישראל הקרובים והרחוקים לפי כבודו בחודש אדר ואלול. וליום שלישי ושביעי עולין לבית הקברות ומבקרין אותו, וליום שלשים שוב מבקרין אותו, ולתכלית שנים עשר חודש משכיבים אותו ומבקרין אותו.

הדברים הובאו גם בטור (י"ד ס' שדמ). וכתב שם הפרישה (אות ל) שאין עניין "מבקרין" כאן לפקוד הקבר ולבדוק שמא אינו מת, שזהו לשון "פוקדין", ואילו כאן הלשון "מבקרין" בשבעה ובשלושים ובי"ב חודש. ע"כ. ועל כן נראה לפרש את הלשון בדרך זו, ש"מבקרין" הוא מנהג ה"זי'ארה"⁶.

מקור נוסף לביקור בקברות הצדיקים בבבל בתקופת הגאונים ישנו בתשובת רב שריא גאון לרבי שמריה בן אלחנן ממצרים⁷, שם כותב רב שריא שהיו נוהגים לברך את התורמים מממונם לישיבות הגאונים ב"כנסת יחזקאל הנביא ודניאל איש חמודות ועזרא הסופר [וברוך בן] נריה ושאר חכמי התלמוד, זכרם כלם לברכה"⁸.

4 רב נטרונאי גאון כבר חי תחת הכיבוש המוסלמי בבבל, ויש מקום לומר שנקט לשון השאולה מהערבית.

5 בתשובותיו מהד' ברודי (אופק) יורה דעה ס' רצא, הובא באוצה"ג משקין, חלק התשובות ס' קלז. ומקורה בהלכות ר' יצחק אבן גיאת עמ' מד, ובתורת האדם להרמב"ן (שער הסוף ענין ההספד), והנוסח כאן הוא על פי הנוסח שבתורת האדם (תשובה זו בהקשר לעליה לקברות צוינה ע"י פרופ' שפיגל במאמרו הנ"ל בהע' 1).

6 ואמנם לא היה זה מנהג ה"זי'ארה" בהמון עם ובמחולות, לפי שעדיין היו בימי האבלות עליו, אלא עצם הביקור בקבר הצדיק לתפילה ולברכה. ומה שהיו עולים בימים שלישי ושביעי ושלושים ייתכן שהוא לפי חלוקת דרגות האבלות בימים אלו, כדאיתא במו"ק (כז, ב) "שלושה לבכי ושבעה להספד ושלושים לגיהוץ ולתספורת" (הערת ידידי ר' ישי רונן הי"ו).

7 כ"י קמברידג' T-S 28.24, נדפס ב'סעדיאנא' (עמ' 123). וכך כתב שמחה אסף (תרביץ טבת תרצ"ו כרך ז עמ' 233), שהכוונה בדברי רב שריא היא לברכה שהיו מברכים את המסייעים לישיבות הגאונים.

8 מנהג ה"זי'ארה" בקבר עזרא נזכר גם בדברי ר' יהודה אלחריזי בספרו "פניני המוסרים" (עמ' 194) שמספר ש"נסע לעיראק לזי'ארה בקבר אדוננו עזרא". ובעוד מקומות. וראה אודות העלייה לקבר יחזקאל שהייתה נערכת גם ע"י "ראשי ישיבות", והיינו ממשכי ישיבות הגאונים בבבל, במסעות ר' בנימין מטודילה (אוצר מסעות, עמ' 34): "ומשם שלוש פרסאות לכנסת יחזקאל הנביא ע"ה על נהר פרט... ואחורי הכנסת קברו של יחזקאל הנביא בן בוזי הכהן... ואותו המקום מקודש עד היום לישראל כמקדש מעט, ובאים מארץ מרחק להתפלל מראש השנה עד יום הכיפורים, ועושים שם שמחה גדולה, גם ראש הגולה וראשי ישיבות באים שם מבגדאד... ומביאין היהודים הבאים

רמז נוסף למנהג בתקופת הגאונים לבקר בקברות הצדיקים ולהתפלל שם ישנו גם בדברי רב האי גאון, שכתב בתשובתו⁹:

וקבר של אדם חשוב שרי למקרב גביה ולצלווי¹⁰ בתוך ארבע אמות, דהא מילתא לית בה משום לועג לרש, וקעבדינן הכי בכל יום.

מהלשון "בכל יום" משמע שהיה זה מנהג נפוץ ורווח להתפלל בקברי צדיקים, ומלשון "קעבדינן" משמע שאף הגאונים עצמם היו נוהגים בכך, והרי זה כדברי רב שריא אביו דלעיל, וכמו שהובא שם (בהע' 8) שאף ראש הגולה וראשי הישיבות (=הגאונים) היו באים לקבר יחזקאל.

עוד מפורש בדבריו כאן שאין בתפילה בסמוך לקבר הצדיק כל חשש משום "לועג לרש", וכך היה מנהגם, ועל פי זה נתייסד מנהג ישראל בארצות ישמעאל להתפלל ב"זיארה" על קברות הצדיקים, וכידוע רוב ככל מנהגייהם היו מיוסדים על דברי ופסקי הגאונים, ומנהגם תורה הוא¹¹, ובזה מיושבת תמיחת האחרונים על המנהג

שמה להתפלל מארץ פרס ומדי ממון שנודרין אנשי הארץ לכנסת יחזקאל הנביא". ע"כ. וראה עוד באוצר מסעות (שם עמ' 50) מסיבוב ר' פתחיה. וראה בשו"ת הרמב"ם (מהד' בלאו סי' רלח) על אחד שנדר "כך וכך דינרין לאדוננו יחזקאל ע"ה", והיינו לקברו של יחזקאל. וראה לקמן הערה 30 מה שצויין לספרו של ר' יהודה אלחריזי "פניני המוסרים" שהזכיר את ברכת ה' שבקבר יחזקאל הנביא. ועל קבר זה של יחזקאל כתב הסמ"ג (עשין כא-כב, מהדורת מכון שלמה אומן עשה כרך א עמ' קלג): "שנפלה בימה שעל קבר יחזקאל ומצאו שם תפילין ישנים מאוד כסידור רבינו שלמה ורבינו משה". מנהג ה"זיארה" על קבר יחזקאל הנביא נהג בבבל עד לדורות האחרונים, ראה בקונטרס "מראות יחזקאל" לרבנו הבא"ח (נדפס בסוף ספר "עוד יוסף ח"י" ירושלים תר"ע), ובספר "מסע בבל" לר"ד ששון (עמ' קנח), וראה בספרו של א' בן יעקב "קברים קדושים בבבל" עמ' כז הע' 108, וראה במאמרו "עיד אל-זיארה בבגדאד", רבעון "עדות" שנה א, חוברת א, עמ' 37-40, שם כתב שהעלייה לרגל לקבר יחזקאל בעיראק בדורות האחרונים התקיימה בעיקר בחג השבועות, שנקרא בפי יהודי עיראק "עיד אלזיארה" (חג ה"ביקור").

9 תשוה"ג 'גאוניקה' (עמ' רעא) בסתם, ומשם באוצה"ג ברכות (חלק התשובות סי' קב). והובאה תשובה זו בשם רב האי בספר האשכול (מהד' אלבק) בליקוטים מהלכות תפילה, בשינויים.

10 כ"ה בגאוניקה, ואילו בספר האשכול: 'ולהלוכי', אך אינו מובן לפי גירסא זו מה בא להשמיענו ואמאי קס"ד שיש בזה משום לועג לרש.

11 מנהג המוסתערבים בכל מקומות מושבותיהם היה בעל חשיבות בעיני הפוסקים שבדורם, משום שרוב מנהגייהם באו להם מקבלת הקדמונים. ראה בספר עיבור שנים (דף ס ע"א) לר' יששכר אבן סוסאן (מחכמי המערבים בצפת בתקופת מרן הב"י, שתיעד את מנהגי המוסתערבים), וראה עוד במגדל עזו (הל' שופר פ"ג הל' ד) שמצא מקור מתשובת הגאונים למנהג התרועה של המוסתערבים בארץ ישראל "בקבלת אבותם" שהייתה כקול המתרעש, שהוא כתרועה הבבלית והיתמנית שהיא בקול רועד. וכן בסידור רס"ג (עמ' ריז) כתב שהתרועה היא קול ארוך ורועד. וראה במור וקציעה להיעב"ץ (סי' ער): "יפה מנהג אשכנזים אבותינו, והמוסתערב שהם שארית ישראל

להתפלל ב"זיאהרה" סמוך לקבר הצדיק¹².

ב. דברי הרמב"ם בעניין ביקור הקברות וביאורם

אך הנה כתב הרמב"ם בהלכות אבל (פ"ד ה"ד):

ומציינין את הקברות ובונין נפש (=מצבה) על הקבר, והצדיקים אין בונין להם נפש על קברותיהן, דבריהם הם זכרונם. **ולא יפנה אדם לבקר הקברות.** ונחלקו האחרונים בפירוש המילה "לבקר" כאן, ובטעם הדברים. הרדב"ז (שם) כתב:

ופירוש לבקר הקברות הוא לפתוח הקבר לפקוד את המת, וזה יש בו מדרכי האמורי, אבל לפקוד הקברות מבחוץ אין חשש בזה, וכן נהגו כל ישראל לפקוד את מתיהם ולהשתטח על קבריהם. וכעין זה פירש החת"ס בתשובה (יו"ד סי' שלח).

אולם הריב"ש בתשובה (סי' תכא, הובא בקיצור בכס"מ) נשאל לבאר את הלשון "לבקר" שכתב הרמב"ם ומשמעותה, וכתב שישנה גירסא במקצת ספרים הגורסים "ולא יפנה אדם לבית הקברות", ופירש שהוא מחובר לתחילת ההלכה שברמב"ם,

הקדמונים שנשארו בארץ הקדושה לא גלו ממנה, על כן עמד טעמם במ ונימוקם עמם". וייתכן שגם הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל (פ"י הל' ה-ו) התכוון למנהג המוסתערבים בא"י.

12 כן תמה החיד"א בשם הגדולים (מערכת גדולים, אות א, קצט, ערך רבינו אליעזר בר נתן): "כמה שנים הייתי תמיה על מנהג ישראל שמתפללין בזיאהרה"ה אצל קברות הצדיקים, ואין לקרות ק"ש או להתפלל תוך ד"א של מת או בבית הקברות". ולפי דעת רב האיני ניחא. ואמר לי ידידי ר' ישי רונן ה"ו ססברת רב האיני היא שכיון שהמת הוא אדם גדול הרי לא שייך בו לועג לרש, כיון שהרבה תורה ומצוות בחייו ושוב אינו נקרא "רש" (וזה קרוב מעט לדברי החיד"א שם שהביא בשם ספר חסידים סי' תתשכט שצדיקים במיתתן קרויים חיים, שכיון שהרבו תורה ומצוות בחייהם אינם נחשבים מתים). וכך כתב רבנו רבי צבי יהודה קוק במאמרו בקובץ "הבאר" (גיליון כ עמ' קיב), וציין שם שכסברא זו כתב להדיא ביערות דבש (ח"ב דרוש ז) אהא דאמרינן בב"ק (יז, א) שהניחו ספר תורה על מיטתו של חזקיה ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה, דלכאורה יש בזה משום לועג לרש: "אבל מי שכבר קיים כל תרי"ג מצוות א"כ אין כאן לועג לרש כלל, אדרבה שמחה לו שקיים הכל ונשלם הכל ותו לא ישוב, ושבתו באור פני אלהים חיים ומלך עולם" וכו' עיי"ש. ובקובץ הנ"ל כתב שיש לבאר כן גם בדברי רבינו פרץ (הוב"ד בשיטה מקובצת ב"ק טז, א) דבחזקיה **שהרבה תורה הרבה** לא הוי 'לועג לרש' בישיבה שהושיבו על קברו (ובשו"ת אורח משפט להרא"ה קוק או"ח סי' כ הוסיף על דברי ר"פ הנ"ל דהכי נמי אף בשאר אדם גדול. וכיוון בזה לדברי רבינו האיני גאון), ואולם לא ראיתי שהובאו דברי רב האיני בספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים, וייתכן שלא ראוהו. ובספר הלכה ברורה (ח"ד סי' עא עמ' תפו, וכ"ה בספרו אורחות מרן ח"א עמ' רלט-רמ) הביא את דברי רב האיני והניחם בצ"ע. ולפי דברינו יש ליישב המנהג.

שמכיון שאין עושין נפש לקברי הצדיקים לפי שאין הצדיקים צריכים לכך¹³, לכך לא יפנה אדם לבית הקברות ויביט על גובה מצבתם ויופי הבניין, לפי שאינם העיקר, אלא מעשיהם הטובים הם העיקר שמהם צריכים ללמוד. ועוד כתב שם שאף לפי הגירסא שלפנינו "לבקר הקברות" יש לפרש כן, שלא יבקר אדם בקברות ויביט לבניין שעל קברי הצדיקים, אלא יביט רק למעשיהם שהם זיכרונם.

והנה לענ"ד נראה לפרש לשון הרמב"ם כפירוש הריב"ש, ובדרך מעט שונה על פי מה שביארנו לעיל, ובזה יתבארו דבריו היטב. וזאת על פי היסוד הידוע בלשון הרמב"ם במשנה תורה, שדרכו לתרגם ביטויים ולשונות הרגילים בלשון ערבית ללשון ק"ק, וכמ"ש הרדב"ז (הלכות בית הבחירה פ"א ה"א) על מ"ש הרמב"ם שם "מצות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבים עליו הקרבנות וחוגגין אליו שלוש פעמים בשנה": "ולשון חוגגין אליו נמשך אחר לשון העֶבֶר, וכן בכמה מקומות". וכוונתו שבלשון ערבית נוהגים לקרוא לעלייה לרגל בשם חג¹⁴. וכבר נכתב רבות על יסוד זה¹⁵.

ולפי זה יש לבאר גם כאן, שבלשון הערבית "זיארה" - שהיא "ביקור" בלשון ק"ק - פירושה עלייה לקברות צדיקים, ולזה נתכוון הרמב"ם שכתב שהצדיקים אין עושים להם נפש על קברותיהם שדבריהם הם זכרונם, ולכן גם כן לא יפנה האדם לבקר (=זיארה) בקבריהם לפי שאין זו עיקר הדרך ללמוד מהם, אלא העיקר הוא ללמוד מדבריהם וממעשיהם. ועניין זה מתאים למנהגם של היהודים בארצות ישמעאל, מקומו של הרמב"ם, שהיו רגילים לעשות "זיארה" על קברי הצדיקים, ואת המנהג הזה בא הרמב"ם לשלול. ודרך זו קרובה לדברי הריב"ש, ובזה אף מתבארת היטב הלשון "לבקר" שנסתפק בה הריב"ש.

13 וכמו שנתבאר בתשוה"ג קורנול (סי' צד): "שהצדיקים אינן צריכין לבנות דבר שיזכיר שמם, לפי ששמם אינו נשכח מבתי כנסיות ומבתי מדרשות".

14 וכתב ר' נתחום הירושלמי בספר "המדריך המספיק" ערך "חג": "עיקר הלשון הזה מן החרדה והתנועה וההעברה של כל אדם ממקומו ללכת אל מקום העבודה המיוחדת, מאומרו "יחוגו וינועו כשכור", "והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא", חרדה ומבוכה ופחד, וככה בערבית "חג' בית אללה", כלומר בא אליו, ו"חג' עלינא פלאן", כלומר הגיע אלינו פלוני" וכו' עיי"ש. וכבר כתב הרמב"ם באיגרותיו (מהד' קאפח עמ' קג) שהלשונות העברית והערבית "הם שפה אחת בלי ספק".

15 עי' באורך במאמרו של ר"י זייבלד "נמשך אחר לשון הערב; השפעת הלשון הערבית על הרמב"ם במשנה תורה" (חצי גבורים יא, תמוז תשע"ט) שהביא דוגמאות רבות לעניין זה וביארם בטוטר"ד, וציין גם למאמרים נוספים בעניין.

ג. איזכורים למנהג ה"זיארה" בדברי הרמב"ם וצאצאיו

והנה לכאורה עולה מכל האמור שדעת הרמב"ם לא הייתה נוחה מביקור ("זיארה") בקברים. אך לאידך גיסא ישנן עדויות רבות לכך שצאצאיו של הרמב"ם, וייתכן שאף הרמב"ם עצמו, נהגו לעלות לקברי צדיקים וראו בכך עניין חיובי:

א. ר' אברהם בן הרמב"ם כותב בפירושו לתורה (בראשית לה, ח) שהסיבה לכך שהתורה הזכירה את עניין מיתת דבורה מינקת רבקה ואת מקום קבורתה היא משום שהיו רגילים לעלות למקום קבורתה לגודל צדקותה¹⁶. וז"ל: "ותמת דבורה - סיפור התורה לזה מורה אל גודל צדקותה, ואפשר שהיו מבקרים את קברה ומתברכים¹⁷ שם, כמו שנשי ישראל היו נקראות על שמה לברכה [כמו שמצאנו] (שופטים ד, ד) "ודבורה אשה נביאה".

ב. אחד מתלמידי ר' אברהם בן הרמב"ם בדרכו "דרך החסידות" כותב מכתב¹⁸ לתלמיד אחר של ראב"ם, ובו הוא מוכיח אותו על כמה ענייני חסידות שנתרשל בהם. ובסוף הדברים הוא כותב: "וקיבלתי מאדוננו הראש¹⁹ (=ר' אברהם בן הרמב"ם) מכתב, והוא חפץ לשים את פניו ל'ביקור בארצות' (במקור: "זיארה אלבלאד")²⁰, ונראה שהכוונה בזה היא לביקור בקברי הצדיקים.

16 ראה כעין זה בפירוש הרמב"ן לתורה (כג, יט): "ונכתבה זאת הפרשה... כי רצה להודיענו מקום קבורת האבות באשר אנחנו חייבים לכבד מקום קבורת אבותינו הקדושים".

17 במקור הערבי "כאן יזאר ויתברך", וזהו תרגומו, ולא כמו שתרגמוהו במהדורה הראשונה ובמהדורת ר' משה מיימון: "שהיו מבקרים את קברה ומתפללים שם" (וכשהצעת הדברים לפני ר' משה מיימון הי"ו, הסכים עמי שכן יש לתרגם). וראה ביאור עניין 'ברכה' זו לקמן בהמשך המאמר.

18 הובא במאמר ר' אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי" (ש"ד גויטיין, תרביץ טבת תשכ"ד כרך לג חוברת ב), וכן במאמר "ביקורת חסידים - ביקורת חסידי ר' אברהם בן הרמב"ם על חבריהם" (מ"ע פרידמן, תעודה כט עמ' 273, וראה שם עמ' 266). דרכם של חסידי מצרים (שר' אברהם בן הרמב"ם היה מנהיגם בתקופתו) הייתה דרך ייחודית, וכללה תפילות מיוחדות, ריבוי כריעות והשתחויות, פרישות, התבודדות וכו', וספר "המספיק לעובדי השם" של ראב"ם נכתב עבור הרוצה להתעלות בדרכי עבודת ה' בדרך חסידי מצרים. וכבר האריכו בכמה מקומות לבאר את עניינם של חסידי מצרים ואכמ"ל בזה.

19 במקור: אלראיס, כלומר רבנו אברהם שהיה ראש החסידים במצרים.

20 גויטיין תרגם "זיארה אלבלאד" כ"נסיעה לארצות רחוקות", אך במאמרו של פרידמן כתב שיש לתרגם כמ"ש בפנים. וקרוב לומר שכוונתו של ראב"ם היתה לעלות לקברי הצדיקים שבארץ ישראל. ורמו לכך שראב"ם אכן עלה לקברי הצדיקים בא"י וראה את עניינם מצאנו בספר המספיק לעובדי ה' (מהד' דנה תשמ"ט, הפרק על השלמת הדיבור על חובות התפילה, ענין ההשתחויה, עמ' 159) שכתב ראב"ם נגד המנהג לקבור את המתים כנגד ה"מזרח", והביא לזה ראיה מקברות הצדיקים ב"אלשאם" (=ארץ ישראל, בערבית-יהודית), שאינם קבורים כנגד המזרח, ומוכח שעלה

- ג. הרמב"ם כותב באיגרת המיוחסת לו²¹ שבשעת כניסתו לארץ ישראל הלך לחברון לקברי האבות, וז"ל (איגרות הרמב"ם מהד' שילת עמ' רכה): "ובאחד בשבת, תשעה לחודש, יצאתי מירושלם לחברון לנשק קברי אבותי במערה".
- ד. הובאה שמועה אודות נכד הרמב"ם רבי דוד הנגיד הראשון, בנו של ר' אברהם בן הרמב"ם, שהיה מתפלל במערת הלל ושמאי במירון בעת הרדיפות שרדפוהו²².
- ה. ר' דוד הנגיד (השני) בן ר' יהושע הנגיד נינו של הרמב"ם, כתב מכתב לבני קהילות מצרים לאחר שהלך מעמם לדמשק, וניחמם בכך שיתפלל עליהם ועל משפחותיהם במקומות ה"זיארה", וז"ל²³: "אנחנו לא נשכח את ידידותכם ואהבתכם לעולם, גם אם תשכחוהו אתם, אנחנו לא נשכחכם מלהתפלל ולבקש מאת ה' יתעלה במקומות הקדושים ובמקומות הביקור (במקור הערבי: "אלמזאראת") הגדולים הנכבדים על הצלחת ענייניכם וחיי ילדיכם"²⁴.
- לקברותיהם וראה אותם. וז"ל שם: "הרי הקבלה הקדומה נגדו, שהרי קברי ישראל הקדומים היו לכל צד, על כך מורה לשון משנת בתרא (ב"ב ק, ב): "המוכר מקום לחבירו לעשות לו קבר וכו' עושה תוכה שלמערה ארבע אמות על שש ופותח לתוכה שמונה כוכין שלשה מיכאן ושלשה מיכאן ושנים כנגדן", וגדול מכך, הנה הקברים הנכבדים, קברות הנביאים וקברות חכמי ישראל שניתן לראותם עד עתה בארץ ישראל".
- 21 הובאה בספר חרדים פרק סה. וכן בכ"י פריס 366 (ס' 2939), דף 338. אין וודאות גמורה בייחוס האיגרת לרמב"ם, ראה מ"ש ר"י שילת במהדורתו שם.
- 22 כמו שכתב בספר יוחסין השלם (עמ' 219) מאמר ה' דורות אחרונים: "והיה הנגיד ר' דוד מתפלל במערת הלל ושמאי ויצאו מים קרים". ולעניין המים שיצאו מן המערה, ראה מה שכתב רבי תנחום הירושלמי בפירושו ליהושע (יא, ה), על הפסוק "מי מרום", כת"י אוקספורד בודליאנה 318 דף 21א-ב) וז"ל: "מי מרום הוא הנקרא היום מירון והוא מעיין מים, ומסופר שהמים מתגברים בו ל"חוגגים" (אלחג'אג', עולי הרגל לקברי הצדיקים) מיד, לאחר שהיה יבש, ואתה רואה שהיה מצוי בזמן הקדום, אבל לא הזכירו עליו מעולם את הנס הזה ולא זולתו" (ובערבית: הו אלמסמי אליום מירון והו עין מא ויחכא אן אלמא יתזאיד פיה ללחג'אג' פי אלחין בעד אן יכון יאבס ותראה כאן מוג'וד פי אלזמאן אלמתקדם לכן לם ידכר לה קט הד'א אלמעג'ז ולא גירה). ואמנם נראה שר' תנחום הסתייג מעט מלאמת נס זה. וראה מה שכתב ר' משה באסולה (מסעות ר' משה באסולה, מהד' בן צבי ירושלים תרצ"ט, עמ' 47), וכן בדברי תלמיד הרמב"ן (מסעות ארץ ישראל עמ' 90) שביקר בארץ ישראל בסביבות שנת ה"א ס', ובדברי ר' פתחיה מרגנסבורג (ראה א' יערי, מסעות א"י, 1976, עמ' 51), ובאגרת ר' שמואל בן ר' שמעון (א' יערי, אגרות א"י, 1971, עמ' 81). וראה עוד על כך במאמרו של א' ריינר (שצויין לעיל הע' 1) עמ' 295-305.
- 23 פורסם ע"י א"ח פריימן ב"מנחה ליהודה" (ירושלים תש"י, עמ' 175), ולאחרונה פורסם שוב במבוא לפירוש ר' דוד הנגיד על התפילה שהו"ל לראשונה ר"י זיבלד בהוצאת מכון טהרת הקודש, תשפ"ד (עמ' 6).
- 24 מקור נוסף שלכאורה היה ניתן להביאו כראיה לענין זה, הוא מכך שר' עובדיה בן ר' אברהם בן הרמב"ם נפטר בעת שהייתו בבית הכנסת שבעיר דמוה שבמצרים, כמו שכתב ר' יוסף סמברי

והנה, אם עניין זה הוא עקרוני ביותר בשיטת הרמב"ם, ולדעתו חל איסור מוחלט לעלות לקברות, כיצד זה נהגו כל צאצאיו אחריו במנהג ה"זיאהרה"²⁵?

ונראה לבאר את הדברים על פי היסוד שפעמים הרמב"ם נוקט לשון "לא יעשה כך וכך" והוא אינו איסור גמור, אלא הוא כעין הנחיה ועצה טובה. וכך מצינו בעניין איסור השכיבה פרקדן, שבהלכות דעות (פ"ד ה"ה) כתב: "לא יישן אדם לא על פניו ולא על עורפו אלא על צידו", משום ששם מדבר מצד הנהגת בריאות האדם שאין זה טוב לעיכול המזון (ראה בספר "מוסר השכל", לשון חכמים, בפירושו להלכות דעות שם). ולעומת זאת בהלכות איסור"ב (פכ"א הי"ט) כתב: "אסור לאדם לישן על עורפו", משום ששם דיבר מצד האיסור לבוא לידי הרהור שזהו איסור גמור. וכעין זה מצינו בדברי הרמב"ם בהלכות מלכים (פי"ב ה"ב) שכתב וז"ל: "ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן, ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה. וכן לא יחשב הקיצין"²⁶. והיינו, שעל אף שברור שאין איסור להאריך במדרשות האמורים על ענייני ימות המשיח, מכל מקום אין זה ראוי, כי זה אינו מביא לא לידי אהבה ולא לידי יראה.

ב"דברי יוסף" (מהד' בן-צבי, עמ' 160). וכך כתב אחיו ר' דוד הנגיד (הראשון) שאחיו "נפטר בעונותינו שרבו ... בערב שבת בתחילת הלילה בבית הכנסת של דמטה (!), שנים עשר לחדש שבט שנת א'תקע"ד לטטרות" (ויש לתקן "דמוה" במקום "דמטה", וכמ"ש ש' אסף במאמרו "בית הכנסת העתיק בדמוה", מלילה א, תש"ד, עמ' 18-25, הע' 8, וזה שלא כמו שכתב מהדיר ספר דברי יוסף הנ"ל שבהוצאת בן צבי בהערותו שם שכוונת ר' דוד הנגיד לעיר "דמיאט" ומכך זה רצה לסתור דברי ר' יוסף סמברי). ובבית כנסת זה היו רגילים לערוך "זיאהרה", ו"זיאהרה" זו שבדמוה נזכרה גם בשו"ת מהרלב"ח (סימן כו): "אמרנו לו למה אתה הולך לדמ"וה לא חדש ולא שבת ולא זמן זיאר"ה". אך "זיאהרה" זו בדמוה לא הייתה על קברות צדיקים, אלא היא הייתה ה'הילולת משה רבינו', וכמבואר בספר "דברי יוסף" סמברי (עמ' 159), שביום פטירת משה רבנו ע"ה היו הולכים לשם כי הייתה מסורת בידם ששם התפלל משה רבינו בצאתו מפרעה (שמות כט, לג), ועושים ה'הילולא.

25 ואף שיש מקום לומר שהסיבה שצאצאיו של הרמב"ם לא אחזו בסברה זו של מניעת ההליכה לקברות, היא מפני שלא התעסקו בחכמות הרבה ובפרט בחכמת הפילוסופיה כמו הרמב"ם עצמו, וכמ"ש ר' יוסף כספי (ספר המוסר עמ' 60): "ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול המורה השלם, ומצאתי שם זרעו זרע קדש, דור רביעי ובניהם חמישי, כולם צדיקים אבל לא היו מתעסקים בחכמות". וכ"כ עוד בספרו טירת כסף (עמ' 18-19). אולם מכל מקום אם אכן ישנו לדעת הרמב"ם איסור גמור בעלייה זו, לא ייתכן שנהגו כן כל צאצאיו אחריו היפך דעתו. ומלבד זאת שאף ייתכן שהרמב"ם עצמו עשה כן בהליכתו לחברון כמו שהובא לעיל.

26 גם לשון זו אינה איסור גמור אלא הנחיה והדרכה לדרך טובה, והראיה הברורה לזה, שבאגרת תימן כתב הרמב"ם להליץ בעד רס"ג שחישב את הקצין (בספרו אמונות ודעות וכן בפירושו לדניאל וב'ספר הגלוי' שלו), והלא אם היה בכך איסור גמור, לא היתה מועילה ההתנצלות בכך.

אם כן גם בנידוננו אפשר לומר שלדעת הרמב"ם העלייה לקברים אין בה איסור מצד עצמה, אבל אין תועלתה גדולה. ולכן נקט הרמב"ם לשון "לא יפנה האדם לבקר הקברות", והיינו שלא יפנה האדם לגמרי מתלמוד התורה והחכמה וקיום המצוות וילך לבקר את הקברות וידמה שעל ידי כן ישיג את המעלה שמגיעים אליה ע"י לימוד התורה והחכמה וקיום המצוות, אבל כשהולך באקראי בעלמא ואינו הופך זאת לעיקר, אין בכך דבר מגונה.

ואכן מצינו שהיהודים בארצות ישמעאל החשיבו מאד את מנהג הביקור בקברות הצדיקים, עד שהעדיפוהו לפעמים על פני תלמוד תורה. כך העידו²⁷ שהרבה מיהודי בגדאד לא היו בדרשתו של רבינו יוסף חיים בעל הבן איש חי בשבת כלה שקודם שבועות, בגלל הליכתם לזימרה בקבר יחזקאל. וראה עוד שם (עמ' כג) שהביא פתגם מיהודי בבל על כך ש"מי שלא הלך לזימרה - חייו הבל ותוהו". נראה אם כן שהנהגה זו, שהייתה נפוצה בקרב יהודי ארצות ישמעאל (כנראה עוד בימי הרמב"ם), בא הרמב"ם לשלול, אך הוא לא בא להפקיע ולבטל לגמרי את עניין הביקור בקברי הצדיקים.

וכ"כ בשו"ת שבט הלוי (ח"ז סי' קצב):

דבר גדול משמיענו הרמב"ם בזה... רואה אני בהמונים, שכל התקשרותם בצדיקים ובדור ההולך במה שמבקרים הרבה בבית הקברות, וישנם אנשים שכל עבודתם בזה שהולכים מבית הקברות לבית הקברות, וזה לא נכון ע"פ התורה, שאעפ"י שמקום מסוגל הוא לתפילה, ומקום הצדיקים אדמת קודש, אבל עוד הרבה יותר מזה דברי תורתם והוראתם בבחינת אגורה באהלך עולמים. וע"כ נקט הרמב"ם ולא יפנה, כי לשון פינוי מורה על הפינוי התמידי ועיקרי, כמו שארז"ל אפנה מכל עסקי ואתן פני באיש ההוא ובמשפחתו, וכמו אל תפנו אל האלילים, לשלול מי שפונה מכל עסקים ודעתו רק לבית הקברות.

ביאור נוסף שניתן להציע לדברי הרמב"ם (והעירני אליו ר' משה מיימון הי"ו) הוא, שאין כוונתו ב"ביקור הקברות" לתפילה בקברי צדיקים, אלא למנהג לבקר בקברות בני משפחה וכד', שאין בכך תועלת רוחנית למבקר. אבל אין כוונתו לשלול את הביקור בקברי צדיקים להתפלל בהם וייתכן שהטעם לזה הוא שביקור זה אינו אלא בכדי להפיג את הצער ע"י התקרבות למקום שהנפטר נמצא בו כביכול, והרגשה של הימצאות בקברתו לפי מה שמדמה הדמיון²⁸. ואכן מצינו את הלשון "זימרה"

27 בספר "קברים קדושים בבבל" עמ' כז הע' 108.

28 וזה על פי שיטתו הכללית של הרמב"ם שדוחה את ההימשכות אחרי הדברים הדמיוניים (ההרגשיים), כמו לדוגמה בדין קטלנית שכתב עליו הרמב"ם (בתשובה מהד' בלאו סי' ריח) שאינו

גם ביחס לביקור בקברות שאינו למטרת תפילה בדברי ר' תנחום הירושלמי בספרו "המדריך המספיק" (אות ב ערך 'בכה', והעירני לזה ידידי ר' ישי רונן הי"ו), וז"ל שם: **"בכה**, שדה בוכים. הוא מקום קרוב לבית הקברות שהנשים בוכות בו כאשר הן באות אליו לבקר מתיהן (במקור הערבי: 'לזיארה מותאהם') או בזמן הקבורה". אמנם, מריהטת לשון הרמב"ם שדיבר בתחילת ההלכה על עשיית נפשות לצדיקים משמע שכוונתו היא אכן לקברות הצדיקים.

ביאור נוסף לדברי הרמב"ם (שהעירני אליו בן דודי ר' רחמיאל עזרא טרביץ הי"ו) הוא, שיתכן שכוונתו שאין ראוי לבקר בקברות אלא בעת תענית וצרת ציבור בכדי לעורר הלבבות לתשובה כאשר רואים את קברי המתים 'והחי יתן אל לבו', ולא כדי להתפלל שם, וכמ"ש הרמב"ם (הל' תעניות פ"ד הל' יח): "אחר שמתפללין יוצאין כל העם לבית הקברות ובוכין ומתחננים שם, **כלומר הרי אתם מתים כאלו אם לא תשובו מדרככם**". אך מכל מקום, בדברי צאצאי הרמב"ם שהובאו לעיל משמע שהביקור בקברות צדיקים, גם שלא בשעת תענית, יש בו מטרה נוספת חוץ מההתעוררות לתשובה, והיא הברכה שבקבר הצדיק, וכמו שיבואר להלן.

ד. טעם העלייה לקברי הצדיקים בדברי ר' אברהם בן הרמב"ם

מהו אם כן העניין שישנו בהליכה ל"זיארה", שבסיבתו נהגו צאצאי הרמב"ם לעלות לקברים?

הנה בפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם הנ"ל לגבי קבר דבורה כתב וז"ל: "ואפשר שהיו מבקרים את קברה ומתברכים שם"²⁹ כמו שנשי ישראל היו נקראות על שמה לברכה". וכוונתו, שכמו שמצינו שנשי ישראל, כמו דבורה הנביאה, נקראו על שם דבורה מינקת רבקה על מנת להתברך מברכת שמה, כך גם היו עולים לקברה כדי להתברך, משום שניתן להתברך מהמקום שגופו של הצדיק שרוי בו, כמו שמתברכים אם נקראים על שמו. וכן מצינו לראב"ם כיוצא בזה בספר "המספיק לעובדי השם" (מהד' דנה תשמ"ט, עמ' 139), שכתב שגופו של יעקב אבינו לאחר פטירתו הוא "מבורך":

ויעקב אבינו עליו השלום השתחוה בהודיה לה' יתעלה כאשר נשבע לו יוסף על העברת גופתו המבורכת לקבורה הנכבדת, 'זיאמר השבעה לי וישבע לו וישתחו ישראל על ראש המטה'.

איסור גמור, אלא: "שחוששים לו על דרך הניחוש והכישוף והדמיונות והדימויים, אשר במקצת הזמנים יקבלו פעולתם הגופות חלושי הבניין".

29 ראה לעיל הע' 17 שזיהו התרגום הנכון, ולא כמו שתרגמו מהדירי הספר "ומתפללים שם".

נמצא שעניין העלייה לקבר הוא להתברך מהצדיק השרוי שם, ושבזכות ברכה זו תתקבל התפילה³⁰.

ומצאנו עניין זה, שהוא להתברך משיבת הצדיק במקום כלשהו, או מראיית הצדיק, ואף משמו של הצדיק, או מחפצי קודש שלו, בכמה וכמה מקומות. כבר בתורה נאמר שאמר לבן ליעקב (בראשית ל, כז): "נחשתי ויברכני ה' בגללך", וכן (שם שם, ל): "כי מעט אשר היה לך לפני ויפרוץ לרוב ויברך ה' אותך לרגלי", וכן כתוב (שם לט, ה): "ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף". וכן כתוב (שמ"ב ו, יא): "וישב ארון ה' בית עבד אדם הגתי שלשה חדשים ויברך ה' את עבד אדם ואת כל ביתו"³¹.

וכן כתב רס"ג (בדרשתו לימי המועדים, שפורסמה ע"י ר' יהודה זייבלד, קובץ בית אהרן וישראל גיל' רב, עמ' טז), שהטעם להקבלת פני הנביאים והחכמים בגלל הוא כדי "להתברך בראייתם":

והתועלת העשירית מתועליות המועדות, שנקביל בהם פני הנביאים בדורם

30 ועי' בשו"ת מים חיים לר"י משאש (או"ח סי' רז) שכתב שכוונת הרמב"ם בדבריו "ולא יפנה לבקר הקברות" היא שאין בכך שום תועלת, והרוצה להתפלל בזכותם אף בביתו יכול לעשות כן. אך ממה שהבאנו במאמר זה מדבריהם של צאצאי הרמב"ם, ובפרט מדברי ראב"ם כאן, נראה שישנו עניין דווקא להתפלל על הקבר, שהוא מקומו של גוף הצדיק ושם שורה ברכת ה'. והעיריני ר' משה שבת הי"ו לשו"ת מהר"ם אלאשקר (סי' קיז), שם הובאה קושית ר' שם טוב בן שם טוב על דעת הרמב"ם בשכר העוה"ב שאינו אלא לצורת הנפש שהיא הדעה שקנה, ואינו לגוף כלל, והקשה שאם כן מה בצע בתפילה בקברות הצדיקים. ולפי מה שנתבאר כאן יש להשיב על קושיא זו שלמרות שהדעה (שהיא הנפש) סרה מהגוף, מ"מ הקב"ה מותיר את ברכתו בגוף הצדיק. והרמב"ם גופיה כתב כן בפה"מ (תמיד ג, ב, הובא לקמן) שאנו מתברכים בהזכרת חברון בגלל אבותינו המכובדים השוכבים שם, ולכן על כורחנו לומר שיש לבאר כך בדעתו. ועי' בפירוש רב שמואל בן חפני גאון לתורה (ריש פרשת ויחי, עמ' שיד) שהיקשה שמכיון שהגוף לאחר המוות הוא נעדר החוש, מדוע ציווה יעקב שלא לקבורו במצרים, והשיב שלא רצה להיקבר עם הרשעים וישיב מצרים, לפי שהקבורה עם הרשעים שנואה על הצדיקים, שפעמים שהרשעים מפקים תועלת מקבורתם לידם כמו במעשה דאלישע (מל"ב יג, כא) שהנקבר ליד אלישע חזר לחיים בזכותו (וזה קשור ככל הנראה לעניין ה'ברכה' השורה בקבר הצדיק), עיי"ש עוד. לגבי עניין היחס ל"ברכה" הנגרמת ממצוות, מצדיקים ומחפצי קודש בקרב יהודי ארצות ישמעאל, ראה (בנוסף למקורות שיצינו לקמן) גם בספרו של פרופ' מ"ע פרידמן "הרמב"ם וגניזת קהיר" (עמ' 58 הע' 98) ושם ציין למאמרים נוספים בעניין. ועי' בספר הכוזרי (מאמר א אות ה) שכתב: "ומתמדת עליו ברכת התפילה עד עת תפילה אחרת, כהתמדת כח סעודת היום עד שיסעוד בלילה", ובספר פניני המוסרים ("כתאב אלדר" לר' יהודה אלחריזי, הוצאת בן-צבי תשס"ט, עמ' 218) אודות קבר יחזקאל הנביא שיש בו ברכה מן השמים, ובפירוש ר' אברהם בן שלמה לנביאים (מל"א עמ' רעה-רעו) שהייתה מטרת הנביא הזקן בחזרתו אל "איש האלהים" להתברך בו.

31 וראה בפירוש ר' שמואל בן חפני גאון בבראשית שם שהשווה את הברכה שנאמרה ביוסף לברכה שנאמרה לגבי הארון בבית עובד אדום.

והחכמים בזמנם, ונתברך בראייתם (כצ"ל ע"פ המקור הערבי "פנתברך בנט'רהם") ונקבל תועלת בתפילתם ובשמיעת התורות והמוסרים מהם. וכן כתב ר' אברהם בן הרמב"ם בספרו "המספיק לעובדי השם" (מהד' דנה תשמ"ט, עמ' 96), על דברי התוספתא בסדר הישיבה בבית הכנסת (מגילה פ"ג הי"ד): זקנים יושבים פניהם כלפי העם... ואפשר שדבר זה הוא לאותם הזקנים שהיו מתכוונים אליהם בדור אותם התנאים אשר בראיית פניהם יש ברכה לעם הגורמת להם תוספת כוונה.

ומקורם נמצא בגמרא (עירובין יג, ב, וראה עוד בירושלמי ביצה פ"ה ה"ב): אמר רבי, האי דמחדדנא מחבראי, דחזיתיה לר' מאיר מאחוריה, ואילו חזיתיה מקמיה הוה מחדדנא טפי, דכתיב והיו עיניך רואות את מוריך. וראה עוד בחגיגה (ה, ב) לגבי הקבלת פני רבו:

'ויחי עוד לנצח לא יראה השחת כי יראה חכמים ימותו', ומה הרואה חכמים במיתתן יחיה, בחייהן על אחת כמה וכמה.

ומכאן גם מצאנו מקור לברכה הקיימת בקבר הצדיק אף לאחר מיתתו. וכן ביאר ביערות דבש (ח"א דרוש יב) שע"י ראיית פני הצדיק מקבל ממנו ברכת שפע וטובה וברכה, כי עליו חל ושורה אור השכינה.

וגם בדברי הרמב"ם עצמו מצינו עניין זה, שכתב באיגרת על בנו ר' אברהם (איגרות הרמב"ם מהד' שילת, עמ' תכד): "שזה בני אברהם, השם ית' נתן לו חן, וברכה מברכת מי שנקרא שמו עליו" וכוונתו לאברהם אבינו³². וכן כתב הרמב"ם כיוצא בזה בפירוש המשנה (תמיד פ"ג מ"ב):

שהיו אומרים לרואה "האיר כל המזרח עד שבחברון", כדי להתברך בזכרון חברון בגלל המכובדים השוכבים שם, על כולם השלום. וכך אמרו - 'כדי להזכיר זכות ישני חברון'.

וכן בפה"מ (מדות פ"ג ה"ח) כתב וז"ל:

ועשו צורת גפן שלזהב על פתחו שלאולם כדי להתברך בגפן, לפי שכנסת ישראל נמשלה לגפן כפי שמפורסם בספרים.

עוד מצינו שכתב ר' שלמה (בנו של ר' דוד הנגיד בן ר' אברהם בן הרמב"ם) על סופס כתב ידו של הרמב"ם לפירוש המשנה³³ בזה"ל:

32 וזה כמו שכתב ראב"ם בפירוש התורה שהובא לעיל, שהיו קוראים לבנות על שם דבורה מינקת רבקה להתברך בשמה.

33 הובא בספרו של ר' סלימאן דוד ששון "מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם", עמ' 6.

חלק זה ושאר החלקים הם הנוסחאות המקוריות בכתב ידו של רבנו משה זק"ל... וכל איש מישראל שירצה לראותם ולהתברך בהם או לגלות הלכה ולשונה אין למנוע אותו מזה.

והעולה מדברים אלו, שטעם העלייה לקברים שהייתה נהוגה בקרב היהודים בארצות ישמעאל היה שיוזכו להתברך מהברכה השורה במקום קבורת הצדיק הטמון במקום זה, ועל ידי כך תתקבל תפילתם³⁴.

ה. מטרת התפילה בקברות הצדיקים להתברך מברכת ה'

אמנם מצאנו שמנהג ההמונים בארצות ישמעאל היה אכן לבקש מהמתים שישועו, והקראים שבאותו הדור לגלו על כך³⁵, אך מכל מקום מכתביהם של צאצאי הרמב"ם מוכח שעיקר הכוונה בהשתטחות על הקברים הייתה להתברך מזכות הצדיק הקבור שם, ושתפילתם תתקבל בעקבות ברכת ה' השורה שם בזכות

34 ובעין דברים אלו מצינו גם בספרי שאר הראשונים והאחרונים שלא היו מארצות ישמעאל, ראה בדרשות הר"ן (דרוש ח): "בהימצא לחכמים והחסידים בדורות יהיה השפע שופע עליהם, ובאמצעותם אפשר שיהיה שופע על כל המוכנים מבני דורם, וכל שכן לאותם שהם מתקרבים אליהם ומשתתפים עמהם. ולא בחייהם בלבד, כי גם אחרי מותם, מקומות קבורתיהן ראויין להימצא השפע שם בצד מן הצדדים. כי עצמותיהם אשר כבר היו כלים לחול עליהם השפע האלוהי עדיין נשאר בהם מן המעלה והכבוד שיספיק לכיוצא בזה. ומפני זה אמרו רבותינו ז"ל שראוי להשתטח על קברי הצדיקים ולהתפלל שם, כי התפילה במקום ההוא תהיה רצויה יותר, להימצא שם גופות אשר חל עליהם כבר השפע האלוהי". וכן מבואר בספר "טעמי המנהגים" (סימן תתרסו, בשם מהרי"ל בהלכות תענית): "דבית הקברות הוא מקום מנוחת הצדיקים, ומתוך כך הוא מקום קדוש וטהור, והתפילה מתקבלת ביותר על אדמת קודש". וכן מבואר בספר "בית אלהים" להמב"ט (שער התפילה פרק ה), שכתב לגבי כלב: "שהיה בטוח שישמע ה' תפילתו באותו מקום המקודש מצד היות בו אבות הקדושים וגופותם [ש]בהיותם חיים היו כלים להשתמש בהם בדבר שבקדושה". וכן מבואר בב"ח (י"ד סוף סי' ריז) שכתב וז"ל: "עוד ראיתי תשובה על שם מוהר"ר חיים פלטיאל (עי' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג סי' קסד) על הנודרים לילך לבית הקברות, קצת היה נראה כדורש אל המתים, דכלב שנשתטח על קברי אבות (סוטה לד, ב) התפלל לשם במקום קדושה כדי שתהא תפילתו נשמעת, וכדכתיב באברהם (בראשית יט, כז) אל המקום אשר עמד שם, אלמא שהמקום גורם".

35 ראה מה שכתב הקראי סהל בן מצליח שחי במאה העשירית (שמחה פינסקר, ליקוטי קדמוניות, ויון תר"ך, נספחים, עמ' 31-32): "איך אחריש, ודרכי עובדי עבודה זרה בין מקצת ישראל יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים: יא ר' יוסי הגלילי רפאני, הבטינני [=תן לי פרי בטן], ומדליקים נרות על קברי הצדיקים ומקטירים לפניהם על הלבנים וקושרים עקדים על התמר של הצדיק לכל מיני חולאים, וחוגגים על קברי הצדיקים המתים ונודרים להם נדרים וקוראים אליהם ומבקשים מהם לתת להם חפצם". וראה גם דברי הקראי יהודה הדסי באשכול הכופר (גזולות תקפ"ו מג עמ' א-ב).

הצדיק, וראיה ברורה לדבר ישנה בדברי ר' דוד הנגיד שהובאו לעיל:

אנחנו לא נשכחם מלהתפלל ולבקש מאת ה' יתעלה במקומות הקדושים ובמקומות הביקור הגדולים הנכבדים, על הצלחת ענייניכם וחיי ילדיכם. ראיה ברורה נוספת לדבר זה ישנה מתוך מכתב שכתב אחד מן הנוסעים לבגדאד³⁶, וז"ל:

וביקרתי בכנסיות הצדיקים והנביאים ז"ל אדוננו יחזקאל הנביא ע"ה ואדוננו ברוך בן נריה ע"ה, שלוש פעמים, וביקרתי אצל (קברי) רוב חכמי תלמוד וראשי גליות וראשי ישיבות אשר באלאנבאר (=בה שכנה ישיבת פומבדיתא) על ההר, ראש הישיבה אלפיומי ז"ל (=רס"ג) וראש הישיבה האיי זכרם לברכה, ראש הישיבה שמואל בן חפני, וחמודו ישראל זכר צדיקים לברכה ולתחייה, וראש הגולה יחזקיהו ואביו דויד הנשיא ז"ל, ראש הגולה דניאל זכ"ב וכו' וראש הישיבה בן סרג'אדו ז"ל, לא רציתי אלא להתפלל אצל קבריהם ולבקש מה' יתגדל ויתקדש וישתבח שיזכני במקצת החכמה שבה זיכה אותם.

הרבה פוסקים כתבו שכשהולך להתפלל על קברות הצדיקים אין לשים מגמתו אל המתים, שיש לחשוש בזה משום "דורש אל המתים", עי' שו"ת מהר"ם מינץ (סימן עט) שכתב וז"ל:

יש גדולים קראו תגר על דרך זה וקראו דורש אל המתים, דרוב עמי הארץ ונשים עבידי מליצים בינם ובין קונם ב"ה.

ועי' עוד בב"ח (י"ד סוף סי' ריז, הובאה לשונו בהע' 34). והנה לכאורה יקשה על זה מלשון הגמרא (סוטה לד, ב) שכלב אכן התפלל בלשון "אבותי בקשו עלי רחמים" (וכ"ה בכל הנוסחאות שלפנינו שם). ושתי תשובות בדבר, הראשונה היא על פי הכלל הידוע שהובא רבות בספרות הגאונים (לדוגמא בתשוה"ג החדשות, סי' קנז הע' 73, ועוד רבות כאלה): "אין מקשין בהגדה, ואין סומכין על דבריה". והתשובה השנייה היא על פי דברי הרשב"ם (ב"ב קכב, ב ד"ה כאשר) שכתב שכלב "התפלל לפני המקום", וכ"ה במדרש "מאור האפילה" (עמ' תיד) שכלב התפלל ואמר "יה"ר מלפניך ריבון העולמים שתצילני מעצת מרגלים". ונראה לומר שהם יפרשו את דברי הגמרא "אבותי בקשו עלי רחמים" שלא ביקש זאת מהם ממש, אלא שהתפלל וכיוון שבזכות ברכת האבות הקבורים כאן תיענה תפילתו. וכן תירץ בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' רצג) וז"ל:

36 בערך בשנת ד'תתנ"ו, 1095 לסה"נ. הובא בספרו של מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, חלק ב תעודה 86.

הב"ח... כתב על כלב שהיה משתטח, שהוא רק כדי להתפלל במקום קדוש. ואם אמנם מלשון הש"ס לא משמע כן, מלבד שכבר אמרו בירושלמי (פאה פ"ב ה"ו) דאין למדין מן האגדות וכו', מלבד זה מצינו בש"ס (ע"ז יז, א) 'הרים בקשו עלי רחמים', ועל כרחך היינו על דרך ההפלה וצער שאין לו תשועה בארץ, והכי נמי כאן איכא למימר דהכוונה כן לרכך ולהתמוגג לבבו. וכל שכן אם נימא כמו שפירש הלבוש בסוף סימן תקע"ט (סע' ג) דהיינו שמבקשים בזכות המתים ירחם ה' עלינו, **ואם כן לשון זה שפיר יש לכוון 'דהמתים יבקשו רחמים', דהיינו זכותם יבקשו עלינו**, על ידי תפילתנו יתעורר זכותם, ופרקליטין שבראו בזכותם הם יתעוררו על ידי תפילתנו לעמוד לנו.

אמנם, בשו"ת מנחת אלעזר (ח"א סי' סח) כתב ליישב מנהג הבקשה מהמתים ע"פ הזוהר (ויקרא עא ע"ב), וכ"פ בשו"ת יבי"א (ח"ד חיו"ד סי' לה אות ו). אך כאמור, בכתיב צאצאי הרמב"ם לא נזכרה הבקשה מן המתים, אלא רק התפילה בזכות ברכת הצדיק³⁷.

סיכום

עניין העלייה לקברות הצדיקים במנהג יהודי ארצות ישמעאל הנקרא בלשונם "זיארה" מקורו בתקופת הגאונים. בדברי הרמב"ם מצינו גם כן רמז למנהג זה, בתוספת הסתייגות, אשר התבאר שאינה נוגדת את המנהג לגמרי אלא רק ממעיטה מחשיבותו בעיני ההמון. הובאו עדויות מצאצאי הרמב"ם שנהגו במנהג ה"זיארה", והתבאר שאין בו בקשה מן המתים שיושיעום או שיתפללו בעדם, אלא מטרתו היא להתברך מברכת ה' השורה בקבר הצדיק, ובזכות ברכה זו מתקבלת התפילה בקברו.

37 ויש להדגיש, שלפי ביאור זה שנתבאר בדברי צאצאי הרמב"ם, שהעליה לקברות היא משום ה"ברכה" שחלה שם, אין הכוונה בזה שעיקר הסיבה לעלייה לקבר הצדיק היא בגלל שהברכה חלה מהצדיק עצמו ומכוחו, אלא עיקר סיבת העלייה היא כדי לקבל את ברכת ה' השורה במקום הצדיק, וכלשון הפסוק שהובא לעיל "ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף".

מִי שֶׁבָרַךְ אֲבוֹתֵינוּ אֲבָרְכֶם יִצְחָק וְיַעֲקֹב. הוּא יְבָרַךְ אֶת תְּחֵלֵי צָבָא הַהֲגָנָה לְיִשְׂרָאֵל,
הַשּׁוֹטְרִים וְאֲנָשֵׁי הַבְּטָחוֹן. הַעוֹמְדִים עַל מִשְׁמַר אֲרָצֵנוּ וְעָרֵי אֱלֵהֵינוּ.
הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא יִשְׁמְרֵנוּ וְיַצִּיל אֶת מַגְיֵי אֲרָץ קְדְשֵׁנוּ מִכָּל צָרָה וְצוּקָה. יְדַבֵּר
שׁוֹנְאֵינוּ תַּחְתֵּיהֶם וְיַעֲטֶרם בְּכֶתֶר יְשׁוּעָה וְיַעֲטֶרֶת נַצְחוֹן.

"ריבוננו של עולם, הודע שיש לך אהובים בעולמך!"

הברייתא
הקשיים
הביאור
דברי סיום

הברייתא

תנו רבנן: פעם אחת עלו כל ישראל לרגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות. הלך נקדימון בן גוריון אצל הגמון אחד, אמר לו: הלוויני שתיים עשרה מעיינות מים לעולי רגלים, ואני אתן לך שתיים עשרה עינות מים, ואם איני נותן לך - הריני נותן לך שתיים עשרה כיכר כסף. וקבע לו זמן.

כיון שהגיע הזמן ולא ירדו גשמים, בשחרית שלח לו: שגר לי או מים או מעות שיש לי בידך! שלח לו: עדיין יש לי זמן, כל היום כולו שלי הוא. בצהריים שלח לו: שגר לי או מים או מעות שיש לי בידך! שלח לו: עדיין יש לי שהות ביום. במנחה שלח לו: שגר לי מים או מעות שיש לי בידך! שלח לו: עדיין יש לי שהות ביום. לגלג עליו אותו הגמון, אמר: כל השנה כולה לא ירדו גשמים, ועכשיו ירדו גשמים? נכנס לבית המרחץ בשמחה.

1 תענית יט, ב. בנוסף למפרשי האגדה הקלאסיים, כבר עסקו כמה חכמים בסיפור זה. אציין במיוחד את מאמרו של מרדכי סבתו, "נקדימון והגמון - סיפור על תפילה וביטחון", סדרא לא עמ' 75-111. לדבריו עיקרו של הסיפור הוא בהשוואה בין ההגמון תאב הבצע לנקדימון שטובת עמו לנגד עיניו: 'סיפור ירידת הגשמים אינו משמש אלא כמצע להבליט באמצעותו ניגוד זה'. בסוף המאמר הוא מחזק טענה זו, בכך שמצוקת המים של עולי הרגלים נפתרה כבר בתחילת הסיפור, ואם כן המשך הסיפור עוסק רק בעימות בין ההגמון לנקדימון. גם תפילותיו של נקדימון מיועדות להציל אותו מלשלם להגמון, ולא להורדת גשמים (בפרט תפילתו השנייה). לענ"ד אף שהניגוד בין ההגמון לנקדימון עולה מתוך הסיפור, אין זה עיקרו של הסיפור, ודווקא ירידת הגשמים היא שעומדת במוקד הסיפור, וכפי שיוסבר.

עד שהאדון נכנס בשמחתו לבית המרחץ
 נקדימון נכנס לבית המקדש,²
 נתעטף ועמד בתפילה.
 אמר לפניו: ריבונו של עולם!
 גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי,
 אלא לכבודך עשיתי, שיהו מים מצויין לעולי רגלים.
 מיד נתקשרו שמים בעבים וירדו גשמים,
 עד שנתמלאו שמים עשרה מעינות מים והותרו.

עד שיצא אדון מבית המרחץ
 נקדימון בן גוריון יצא מבית המקדש.
 כשפגעו זה בזה אמר לו: תן לי דמי מים יותר שיש לי בידך!
 אמר לו: יודע אני שלא הרעיש הקדוש ברוך הוא את עולמו אלא בשבילך,
 אלא עדיין יש לי פתחון פה עליך שאוציא ממך את מעותי,
 שכבר שקעה חמה, וגשמים - ברשותי ירדו.

חזר ונכנס לבית המקדש,
 נתעטף ועמד בתפילה, ואמר לפניו:
 ריבונו של עולם! **הודע שיש לך אהובים בעולמך!**
 מיד נתפזרו העבים, וזרחה החמה.
 באותה שעה אמר לו האדון:
 אילו לא נקדמה³ החמה - היה לי פתחון פה עליך שאוציא ממך מעותי⁴.
 תנא: לא נקדימון שמו, אלא בוני שמו.
 ולמה נקרא שמו נקדימון? שנקדמה חמה בעבורו.
 תנו רבנן: שלושה נקדמה להן חמה בעבורן - משה ויהושע ונקדימון בן גוריון...

2 בגמרא נוספו כאן התיבות 'כשהוא עצוב', אך מילים אלו אינן מופיעות בשאר הנוסחים של הסיפור. ואכן נראה שנקדימון אינו עצב, אלא עדיין מאמין שיכולים לרדת גשמים (העיר על כך סבתו בהערה 15).

3 גרסתנו "נקדרה", ופירש רש"י: 'זרחה, לשון מקדיר, שהיתה חמה קודרת ברקיע וזורחת'. אמנם במשפט הבא לגבי משה ויהושע גם רש"י גורס נקדמה. ובמקבילה באבות דרבי נתן (ו, ג) הגרסה: "נקדה". וראה פירוש מהר"ל לגרסה זו בחידושי אגדות ע"ז כה, א.

4 תגובה אחרונה זו של ההגמון לא מופיעה באבות דרבי נתן. בחלק מהגרסאות מופיע בסוף הסיפור המשפט שמופיע אצלנו עוד לפני כן: "יודע אני שלא הרעיש הקב"ה את עולמו אלא בשבילך".

הקשיים

- הסיפור מוכר ואהוב⁵, אך ישנן בו כמה שאלות ותמיהות: מדוע לא התפלל נקדימון על הגשם בתחילת היום, כשהגיע הזמן ולא ירדו גשמים, והיה חוסך את כל הסיבוכים⁶?
- מדוע הסכים הגוי לתנאי המוזר, ולא דרש את התשלום מיד עם מסירת המים (כמצופה ממי שנפלה לידי הזדמנות כזאת)?
- מה כוונת נקדימון בתפילתו האחרונה "הודע שיש לך אהובים בעולמך"? הרי כבר ראו כולם שירד גשם בזכות תפילתו, ואף הגוי עצמו הודה "יודע אני שלא הרעיש הקב"ה את עולמו אלא בשבילך"⁷!
- ובכלל, מה משמעותו של כל הסיבוך הזה, הרי כבר התפלל נקדימון על הגשמים ונענה, אז מדוע נוצר הצורך בתפילה נוספת?

הביאור

כדי לענות על כל השאלות האלה, יש להקדים ולשאול: מהו נושא הסיפור? לכאורה: הנושא הוא שה' עונה לתפילתם של צדיקים ומוריד גשם. אבל אם כך היה הסיפור צריך להופיע עוד כמה דפים, בין סיפורי התפילות על הגשם כמו סיפורי חוני המעגל ובניו ועוד (כג, א - כה, ב), וגם כל הפירוט היה מיותר. בפועל הסיפור מופיע בהמשך לברייתא העוסקת בקשר שבין עצירת גשמים לחורבן המקדש:

תניא, אמר רבי אלעזר בן פרטא:

מיום שחרב בית המקדש נעשו גשמים צימוקין⁸ לעולם,

5 החיד"א (פני דוד, פרשת עקב, אות יג) מביא בשם הרב הכולל כמהר"ר שלמה עבדאלה זלה"ה, שלשון הפסוק (דברים יא, יא) "למטר השמים תשתה מים", בלשון עתיד, רומזת לסיפור שלנו, ששתו מים על סמך הגשם שירד בעתיד.

6 א. באבות דרבי נתן באמת אין את הפירוט הזה, ומיד כששלח לו ההגמון בתחילה נכנס נקדימון להתפלל. ב. אפשר היה לשאול מדוע בכלל פנה להגמון, ולא התפלל מיד על הגשמים. אבל לכאורה זו אינה שאלה, משום שהיה לפניו פתרון מעשי (ואמנם כתב מהרש"א בקידושין כט, ב שתפילה אינה נחשבת כסמיכה על נס, ובכל זאת מסתבר שכאשר יש מקום להשתדלות אין להתפלל על נס).

7 יתרה מזו, אם כבר נענה בתפילתו משום "לא לכבודי ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך", מדוע השתמש כעת בטענה חדשה? ובאמת באבות דרבי נתן נוסח תפילתו הוא: "ריבונו של עולם, עשה לי נס באחרונה כבראשונה".

8 זו הגרסה אצלנו, ופירש"י: שירודין בקושי, מלשון "ושדיים צומקים". אך גרסת הערוך היא: "סמקין", ופירש: מבררין ומבחינין אם הדור זכאי ואם חייב (וקודם שנחרב המקדש יש דברים

יש שנה שגשמיה מרובין ויש שנה שגשמיה מועטין,
יש שנה שגשמיה יורדין בזמנן ויש שנה שאין גשמיה יורדין בזמנן...

כיוון שסיפורו של נקדימון מופיע בהקשר זה, נראה שגם הוא עוסק ביחס בין הגשמים לבית המקדש⁹ לפני החורבן. נקדימון היה אחד משלושת עשירי ירושלים שביכולתם היה לפרנס את כל העיר בזמן המצור שקדם לחורבן, לולא שרפו הקנאים את אוצרותיהם (גיטין נו, א). בית המקדש אם כן עדיין בנוי, אבל בירושלים יש כבר נוכחות של גויים שנמצאים בעמדות שליטה (כמו שמשמע מהכינויים 'הגמון' ו'אדון'). חסרון המים לעולי הרגלים הוא סימן לחורבן הממשמש ובא שבעקבותיו יהיו הגשמים 'צימוקין', והמצב של המים הוא מדד ליחס ה' לישראל. בזמן שבית המקדש קיים כל השפע שבעולם נובע מבית המקדש, וכעת לא זו בלבד שאין מים לעולי הרגלים - אלא שלעומתם יש לגויים השולטים בירושלים מים בשפע, עד שההגמון איננו זקוק לשתיים עשרה עינות המים, ויכול עבור עיסקה עתידית להעביר אותם בשלמותם לשימוש עולי הרגלים.

נקדימון אכן מבין זאת, אך מסרב להשלים עם החורבן הקרוב. הוא לא מתפלל למים עבור עולי הרגלים, משום שאין מחסור במים - הרי המים קיימים, אלא שהם נמצאים אצל ההגמון! ברור לנקדימון שמים אלו שנמצאים בארץ ישראל סביבות ירושלים מיועדים לעולי הרגלים, והמספר 'שתיים עשרה עינות מים' מבטא את שייכותם של המים לשנים עשר שבטי ישראל¹⁰. נקדימון רק צריך למצוא את הדרך להעביר את המים ששייכים לעולי הרגלים מהגוי אליהם. המצב של עם ישראל לדעתו הפיך.

ההגמון חולק על גישה זו. המים שלו, ומגיע לו עליהם תשלום מלא. אם ה' היה אוהב את עם ישראל הוא היה דואג שיהיה להם מספיק מים. העובדות מדברות בעד עצמן - הגויים שולטים בארץ, והסיוע האלוקי כבר אינו מופנה לעם ישראל. השפע נמצא אצל ההגמון. אולם הגוי מסכים לניסיון: אם ירדו גשמים עד הזמן שנקבע - סימן שבאמת המים היו מיועדים לעולי הרגל, והוא מוותר על התשלום - המים שלהם. אך אם לא - המים שייכים לו, ומגיע לו עליהם תשלום מלא!

ההגמון אינו מחכה לסוף היום הקובע. כשהזמן מתקרב לסופו הוא כבר דוחק שוב ושוב בנקדימון - הנה אתה רואה שאין תקוה לישראל! תהיה מציאותי! אבל גם

9 אחרים שבוחנים זאת, כלשון של זהורית ועוד).

9 גם סבתו עומד על סמיכות זו, ומפרש אותה בדרכו.

10 ראה מהרש"א. הוא מציין בהקשר זה את הפסוק (שמות טו, כז) "ושם שתיים עשרה עינות מים", וכפי שרש"י מפרש שם: 'כנגד י"ב שבטים'.

11 כתב בבן יהודע: "הא דלא המתין עד סוף היום, מפני שנתפחד פן באותו היום יתחזק בתפילה

כשהשמש כמעט שוקעת, כשהחורבן מתקרב, נקדימון מתעקש ש'כל היום כולו שלי הוא', כל עוד לא חרב הבית יש תקווה לישראל.

בהמשך מובלט הניגוד בין כניסתו של ההגמון לבית המרחץ בשמחה, מול כניסתו של נקדימון לבית המקדש¹². בשלב זה נראה שצדק ההגמון - המים אכן שייכים לו ומיועדים לבית המרחץ, ולא לבית המקדש (=עולי הרגלים) כשיטת נקדימון. נגזרה הגזרה על המקדש!

נקדימון מדגיש בתפילתו לה' שלא מדובר כאן רק על הפסד כספי שלו, אלא על כבוד ה'. אם יתברר שהניסיון נכשל והוא צריך לשלם לגוי תריסר ככרי כסף - סימן שאין ה' חפץ בעולי הרגלים.

כשסוף-סוף ירדו הגשמים בעקבות תפילתו של נקדימון, דורש נקדימון מן ההגמון: "תן לי דמי מים יותר שיש לי בידך" - כעת מתברר שהמים שייכים למקדש, וא"כ צריך אתה לשלם לפחות עבור התוספת שקיבלת¹³.

אך ההגמון לא משתכנע: אמנם הוא מודה ש'לא הרעיש הקב"ה את עולמו אלא בשבילך' - הקב"ה הראה שכל השפע שבעולם קיים בעיקרו דווקא עבור ישראל, אבל 'כבר שקעה החמה' - כבר שקעה שמשם של ישראל, 'וגשמים ברשותי ירדו' - כעת כל השפע שייך לאומות העולם, וישראל כפופים להם מכל הבחינות וצריכים לשלם להם על השפע הזה¹⁴.

נקדימון נכנס שוב לבית המקדש, ובתפילתו הוא מבטא את תמצית שאיפתו: 'הודע שיש לך אהובים בעולמך'¹⁵! הרי זהו בדיוק הוויכוח - האם בטלה בחירת ישראל ח"ו

ביותר וירדו גשמים, לכך שלח לו דברים אלו לצערו כדי שיתבלבל דעתו מרוב הצער ולא יתפלל בדעת צלולה, ואז לא תעשה תפילתו פירות להוריד גשמים".

12 העובדה שנקדימון מתפלל בבית המקדש דווקא מאוד מתאימה לדברינו. אמנם באבות דרבי נתן הגרסה לאורך הסיפור היא "בית המדרש" (לכאורה גרסתנו מסתברת יותר, כי בית המקדש מתאים יותר כמקום תפילה מבית המדרש. מה עוד שאם המקדש קיים מן הסתם לשם הולכים כדי להתפלל, בפרט תפילה מיוחדת כזו).

13 מהרש"א מסביר שדרישתו של נקדימון מהגוי אינה מן הדין, אלא דרך גלגול, כתגובה לגלגולו של ההגמון קודם לכן, כשנכנס לבית המרחץ כשרצה להבליט את המחסור של היהודים במים מול שפע המים שבידו. לדברינו דרישתו של נקדימון נוגעת לגוף הוויכוח בינו לבין ההגמון.

14 ראה מהרש"א שעמד על הסתירה לכאורה בדברי ההגמון, ולדברינו העניין מבואר. [הדברים מזכירים את הטענה הנוצרית הידועה שישראל, הבן הבכור, הודח ממקומו, ועכשיו עברה אהבת ה' והשגחתו לנוצרים, ה' ישמרנו. וכמאמר ראב"ע בפיוט 'צמאה נפשי לאלוקים': 'ראה לגברת אמת (=עם ישראל) שפחה נואמת (=הנצרות טוענת) לא כי בנך המת ובני החי'. ואכמ"ל.]

15 כתב בבן יהודע: 'הודע שיש לך אהובים בעולמך - קשה, והלא נודע זה בנס הראשון שירדו גשמים?', וראה שם מה שתירץ. ולדברינו מבואר.

מלהיות בניו חביביו של הקב"ה? 'מיד נתפזרו העבים וזרחה החמה', וראו כולם שעוד לא אבדה תקוותם של ישראל.

דברי סיום

לפי דברינו, מובנת מאוד ההשוואה שעושה הגמרא בין נקדימון לבין משה ויהושע. גם בסיפורו של נקדימון הקדמת החמה אינה רק תשועה אישית ומקומית, אלא מבטאת את ההשגחה המיוחדת של ה' על ישראל ואת ניצחונם של ישראל על אויביהם¹⁶. וכן נזכה ונחיה ונראה.

16 יש לציין, שהסיפור בגמרא מסתיים באופן מטריד לכאורה: "באותה שעה אמר לו האדון: אילו לא נקדמה החמה - היה לי פתחון פה עליך שאוציא ממך מעותי", כאילו הגוי הוא שאומר את 'המילה האחרונה' בסיפור, ולפי דרכנו הגוי רומז לכך שהאהבה שהראה ה' כאן לאהוביו היא חריגה, ואינה מבטאת את המצב האמיתי שכבר סר חינו של עם ישראל (אמנם כפי שצויין לעיל, באבות דרבי נתן הנוסח שונה). ואולי הדברים קשורים לסיפורו של ר' יוחנן בן זכאי (כתובות סו, ב) על בתו של נקדימון שהייתה מלקטת בזמן החורבן שעורים מבין גללי בהמתם של ערבים, וכששאל אותה להיכן נעלם עושרו של בית אביה, השיבה בדברי המשל העממי: "מלח ממון חסר [או: חסד]" - הממון משתמר אם גומלים בו חסדים. הגמרא תמהה על כך, שהרי מסופר על נקדימון שהיה מרבה בצדקה! ומתצת שני תירוצים: א. עשה לכבודו, ב. לא עשה כראוי לו. כנראה שכאשר הגיעו ימי החורבן אף נקדימון עצמו, שבסיפור שלנו לא עשה לא לכבודו ולא לכבוד בית אביו וגם הרבה לעשות, גם הוא ירד ממדרגתו ועשה לכבודו ולא כראוי לו. ויש לעיין.

האהבה שמראים אומות העולם לישראל היא פגם בקדושתם [של ישראל]. ולעומת זה השנאה [של אומות העולם] היא להם לשבח ועילוי. ע"י האהבה שלהם מתערבים כוחות זרים בנפש הישראלית, אולם ע"י השנאה מתבדלים כל הכוחות הזרים מישראל, וההבדל שבין ישראל לעמים מתגלה ומתבלט בכל שלמותו. בעקבתא דמשיחא, שהוא הזמן שבו צריך להתגלות ההבדל התהומי שבין ישראל לעמים בכל פרטיו ודקדוקיו, מתגברת השנאה על עם ישראל מכל העמים השונים. וכאשר תושלם השנאה הזאת בשלמותה, שלא תישאר שום אומה בעולם שתהיה מוקירה את ישראל, יתגלה ההבדל הזה בכל מילואו, ואז תהיה הגאולה. שכן כל הבדל שבין ישראל לעמים - גאולת ישראל ושחרורם מן העמים הוא, והמילוי הגמור של ההבדל הזה - הוא המילוי של הגאולה השלמה.

הגרי"מ חרל"פ זצ"ל, מי מרום, בעקבתא דמשיחא אות נב

קביעת מות אדם ללא גופה במלחמת "חרבות ברזל"

- א. רקע
- ב. תוקף מסמכי האומנים
- ג. כבשן
- ד. שרידי גוף ייחודיים
- ה. הימצאות "פלוני" בבית
- ו. עצם הגולגולת
- מסקנה

א. רקע*

עם פרוץ מלחמת "חרבות ברזל" בבוקר שבת שמחת תורה תשפ"ד, חדרו מחבלים לאחד מיישובי עוטף עזה ורצחו תושבים רבים. המחבלים אף שרפו כמה מהבתים על יושביהם. עם השתלטות צה"ל על היישוב אותו מרבית החללים, וגם זוהו - בדרך כזו ואחרת - ואולם אחד מהתושבים נעלם לחלוטין¹. היה כלא היה. לא זו בלבד שהוא עצמו לא נמצא, גם לא אותר ממנו שום שריד. הבית בו גר עם רעייתו נשרף ועלה באש בשריפה עוצמתית ביותר שנגרמה - ככל הנראה - בשל שימוש המחבלים במטעני הצתה ייעודיים, ובשל העובדה שהבית היה בנוי מעץ ומפלסטיק. עם זאת, את שרידי הרעיה הצליחו לזהות באמצעות בדיקות DNA.

אחרי ניסיונות ממושכים ומאומצים, אותרו בבית חלקים קטנים של עצמות, כולל עצם גולגולת. ועדה רפואית שבדקה את עצם הגולגולת קבעה, כי בהנחה שעצם זו לא הוצאה בדרך כירורגית מסודרת, האדם שאליו העצם משויכת אינו בין החיים. דא עקא, בשל עוצמת הבעירה לא היה ניתן להפיק DNA מכל העצמות האלו. לימים, אחר מאמצים נוספים שארכו חודשים רבים, אותרו שרידי-גוף אישיים נוספים - שתי שיניים וכתר, ברם גם מהם לא היה ניתן להפיק DNA. לאותם שרידים היו איפיונים

* תודתי נתונה לעמיתיי שעיינו במסמך זה, העירו, האירו והסכימו: תא"ל הרב אייל קרים, הרב הצבאי הראשי; סא"ל (מיל) הרב יעקב רוז'ה, ראש צוות חליטה; אל"מ (מיל) הרב ישי איתן, ראש מערך החליטה; סא"ל הרב אודי שוורץ, רע"ן הלכה. כן נתונה תודתי לגורמי ביטחון מידע וצנזורה, שאישרו את הפרסום במתכונת זו.

1 פרטים אישיים שלהלן שונו, הוסוו וטושטשו, מסיבות ברורות, אך זאת רק בכל מה שאינו נוגע להיבט ההלכתי.

ייחודיים למדיי, אך לא במידה מספקת - הם אינם שכיחים באוכלוסיה הכללית, אך גם אינם נדירים במידה מובהקת.

על נוכחות המנוח בבית בעת פשיטת המחבלים, ועל העובדה שהוא לא יצא משם, מצביעים ארבעה נתונים, מהם שניים על דרך החיוב ושניים על דרך השלילה. על דרך החיוב: א. בן המנוח שוחח עם אמו, רעיית המנוח, סמוך לשעה המוערכת על ידי החוקרים כזו שבה חדרו המחבלים לבית, והוא מעיד ששמע ברקע את קולו של המנוח; ב. התכתבות ווצאפ משפחתי שהוציאה הרעיה אותה שעה מנוסחת בלשון רבים ["...יושבים בממ"ד, נעלנו את הבית..."], מה שמלמד ששני בני הזוג נמצאו אותה שעה יחד בבית. על דרך השלילה: א. מצלמות היקפיות של היישוב לא זיהו שום יציאה מהבית, להוציא זו של המחבלים; ב. מצלמות תרמיות שמאותרות חום וריחפו מעל הבית אותה שעה, גם הן לא הצביעו על שום יציאה. בהקשר זה יצוין שגם סריקות מקיפות שנערכו סביב הבית ובמסלול הנסיגה של המחבלים לא העלו דבר. בכך נשללה כל אפשרות לחטיפת המנוח או להימלטותו. בנוסף, התקבל מידע מודיעיני באיכות גבוהה, כי בשעה שמוערכת כשעת האירוע נהרגו על ידי המחבלים בסביבת הבית הזה "שני אנשים", ולא "אדם אחד".

על סמך נתונים אלה, מסקנות גורמי המקצוע שחקרו את הנושא לעומקו היו כדלהלן: 1. בבית נכחו אותה שעה שני בני הזוג, ורק הם. 2. מהבית לא נמלט ולא נחטף אדם. 3. המחבלים רצחו את שני בני הזוג ושרפו את הבית. 4. המרחק הגדול שבין המקום בו אותרה הרעיה ובין המקום בו אותרו השניים והכתר, כמו גם שני קירות שמפרידים בין המקומות ואשר נותרו על תילם, שוללים הנחה ששרידים אלה שייכים לרעיה. שרידי-הגוף שאותרו, וכן גם העצמות שנמצאו סמוכות להם, הם אפוא של הבעל. לאור כל זאת חיוו דעתם גורמי המקצוע שלדעתם "פלוגי" אינו חי השאלה שלפנינו היא מה משקלה ההלכתי של חוות דעת זו - האם ניתן לקבוע הלכתית על סמך התיאור והממצאים כי "פלוגי" אינו בין החיים, על כל המשתמע מכך הלכה למעשה.

המסמך שלהלן בוחן אפוא הלכתית, עקב בצד אגודל, את מסמך "חקירת היעדרות 'פלוגי' - ממצאים חדשים" (28 ביולי 2024). נסיבות האירוע, הסריקות, השרידים והממצאים ופיענוחם, כמו גם מסקנות התחקיר, ועוד, מפורטים באותו מסמך, שתמציתו תוארה לעיל. בישיבה משותפת שנערכה ביום כ"ג בתמוז תשפ"ד (29 ביולי 2024) שמע צוות החקירה המיוחד (צח"מ)², בראשות הרב הצבאי הראשי תא"ל

2 'צוותי חליטה' הם יד ימינו של הרב הצבאי הראשי להכרעת זהות החלל באופן "חלוט", סופי וחד-משמעי, מבחינה הלכתית, משפטית וציבורית. העילה לכינונו של מערך חליטה נבעה מפער שנוצר בין שני קטבים: מחד גיסא, חוק רישום פטירות חיילים, תשכ"ז-1967, קובע שהרב

הרב אייל קרים שליט"א, בפירוט רב את חוקרי האירוע; שאל וליבן ובריר איתם כל פרט, עד קבלת תמונה מלאה ומדויקת של האירוע. המסקנה ההלכתית שלהלן מבוססת על 'תורה שבכתב' ועל 'תורה שבעל פה' אלה.

ב. תוקף מסמכי האומנים

המסמכים שמפורטים להלן היו לנגד עיני הצח"מ, מאושרים וחתומים על-ידי ברי סמכא:

1. מסמך "חקירת היעלמות..." הנ"ל. מסמך זה מתכלל ומסכם את התייחסויות הגורמים הרבים שהיו שותפים לחקר האירוע.
2. השוואת שני שרידי-גוף (ראה להלן ד) טרום-מיתה (A.M - ante mortem) מול אחר מיתה (P.M - post mortem).
3. השוואת שריד-גוף אחד (ראה להלן ד) A.M - P.M.
4. תיעוד רפואי של "פלונית" (ראה להלן ד) A.M -

ביחס למגוון רחב של נושאים ההלכה מכירה בתוקף 'אמירת' ברי סמכא, ששם יוצא לפניהם, ואשר עלולים לסכן את מעמד המקצועי אם - חלילה - יתרשלו

הראשי לצה"ל הוא שמוסמך בתקופת מלחמה לאשר בחתימת ידו שחייל 'פלוני' מת, על כל המשתמע מכך. מאידך גיסא, בעת חירום הרבצ"ר עמוס מאוד בעול המלחמה, וזמנו אינו נתון בידו להעמיק-חקר בכל מקרה ומקרה של קביעת מות חלל וזהותו. תפקיד צוותי החליטה הוא אפוא, הקדשת מלוא זמנם אך ורק לסוגיה זו של זיהוי ברור, חד-משמעי וללא בדל-ספק, שאכן ב'פלוני' עסקינו, וממילא 'פלוני' הוא חלל. הכרעתם מוגשת לרבצ"ר, שעתה מונחת לפניו מפה פרושה ושולחן ערוך, והוא - אחר עיון וככל שהשתכנע - מאשר וחותם. הרכבו של צוות חליטה נגזר מהמטרה ומההליך שנדרשים. כל צוות מורכב מראש צוות - שהוא אישיות רבנית בעלת ותק וניסיון משמעותי ברבנות הצבאית; רב מוסמך לדיינות; משפטן; רופא שיניים; איש חקירות וזיהוי בעל ניסיון בתחום; ומזכיר מיומן. הרכב זה מסוגל לתת היטב את הדעת הן להיבט ההלכתי, הן להיבט המשפטי והן להיבט הציבורי, כך שמוסמך חליטה שהוא מוציא מתחת ידו יכול לעמוד בכל ביקורת: הן של בית דין רבני, הן של ערכאה משפטית אזרחית, והן של בני משפחה וכלל הציבור, לשעה ולדורות. נכון למלחמה זו, מלחמת 'חרבות ברזל', מדובר בארבעה צוותים. וראה מאמרי 'מעמדו ההלכתי של 'צוות חליטה' ותוקף הכרעתו', ידי אמונה, תשפ"ד, עמ' 228-264. מקרים ייחודיים, מורכבים וסבוכים במידה קיצונית, כדוגמת חליטה בהיעדר גופה, נידונים בישיבות מיוחדות - 'צח"מ': צוות חקירה מיוחד. דיונים מסווגים אלה מתקיימים אחר שהצח"מ מקבל מידע מפורט מרשויות צה"ליות ומקצועיות שונות: אג"מ ומודיעין, איתור נעדרים, רפואה משפטית, כיבוש איש, שב"כ ועוד, לפי הנדרש בכל מקרה לגופו. בראש צח"מ עומד הרבצ"ר, ולצידו ראשי צוותים ואישים נוספים. המקרה שלפנינו נדון בצח"מ.

וישגו: "אומן לא מרע אומנותיה"³. נאמנות זו נסמכת על הנחה מקדמית, שהלה אינו רוצה להיתפס בדבר שקר ורמאות ובכך להזיק לעצמו ול"שמו" המקצועי. כלל זה מיושם במגוון רחב של נושאים הלכתיים, מהם בין אדם למקום ומהם בין אדם לחברו⁴.

כך לדוגמה קבע הרא"ה קוק (שו"ת דעת-כהן סי' סא), שניתן לסמוך על משגיח כשרות, משום "שאומן לא מרע אומנותיה, דמאחר שיש כאן עניין פרנסה יש לומר דמירתת"⁵. וכך, בשל אותה אמינות הלכתית, נתנו פוסקים רבים אמון הלכתי ברשומות רפואיות, והסתמכו עליהן הלכה למעשה. כך הרשב"א (שו"ת, ח"ג, סי' טו) שכתב כי ניתן לסמוך על מה שכתוב בספרי הערכאות:

ספר הערכי כשטר הערכי, שאין עיקר העניין אלא משום נאמנותו של הערכי, אם כן ספרו כשטרו, שגם הוא לא כותב בספרו אלא אם כן היה אמת, דלא מרע נפשיה, וכל מה שהערכי מוצא כתוב בספרו עליו הוא סומך לכתוב בשטר, אם כן אין לחלק בין ספרו לשטרו.

משנתו זו הובאה להלכה ברמ"א (חו"מ סי' סח סע' א): "וספר שכותבין בו הערכאות הוי כשטר שלהם", וביאר הסמ"ע (ס"ק ו) "פירוש כרך שלהם שכותבים בו כל דבר הבא לפניהם, כנהוג גם כן בזמנינו, אמרינן בו גם כן דלא מרעי נפשייהו לכתוב בו שקר". בהתאם, כתב לימים בשו"ת אגרות משה (אה"ע ח"ג סי' ח): "...פנקסאות שנמצא שם - הוא בירור גדול כעדים...". וכך גם בשו"ת תשובות והנהגות (חו"מ סי' רמב):

...דעתנו סומכת וכמעט ברור לנו לגמרי שנעשה הכל כשורה, כיון דאם יתפסו שהרופא טעה... או שבמעבדה טעו... ישללו מהם לגמרי הרשיון לעסוק יותר ברפואה לעולם ויפסידו פרנסתם לגמרי ועוד יענישו בקנס גדול, לכן המעבדה והרופא נזהרים היטב לעשות הכל כשורה, ועוד שזהו גם כן מילתא דעבידא לאיגלויי... ולכן נזהרים היטב המעבדה והרופא שלא לרמות או לטעות... כיון שיודעים שאם יתברר שטעה יפסיד לעולם מעמדו ופרנסתו לשמש כרופא בודאי מפחד טובא אפילו מחשש רחוק שיתגלה שטעה, ולכן

- 3 ראה גם בספרי 'השתנות הטבעים בהלכה', פרק יח, עמ' קסה-קעו.
- 4 לפירוט וביסוס ראה מאמרי 'זיהוי חללים ללא גופה במלחמת "חרבות ברזל"', תחומין מד (תשפ"ד), עמ' 33-35.
- 5 זמיעין זה בשו"ת חלקת יעקב (יו"ד סי' לא); שו"ת יביע אומר (חו"ז, יו"ד סי' ג), וכהנה הרבה לעשרות ולמאות. להבהרת כללים מתי סומכים ומתי אין סומכים, ראה ט"ז יו"ד סי' צח ס"ק ב; שו"ת נוב"ת או"ח סי' עב.
- 6 ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ג, טורים תרסא-תשמח, ערך 'מילתא דעבידא לאיגלויי'.

כל זמן שלא שמענו ערעור אנו מחזיקים הרופא שלא ירמה או יטעה כיון שעבידא לאיגלויי... ואפילו שזהו לענין דבר שבערוה.
כך גם פסק ביה"ד הרבני באשקלון (תיק 1014621/1 - כ"ח בתמוז תשע"ה) במסגרת הליך שיפוטי:

בצוות שלם של רופאים אחיות ואנשי מעבדה... יש לומר בפשטות שחזקה לא מרעי אנפשייהו, ובפרט שכל צעד מתועד וחתום על ידי הרופא המטפל, נראה ברור שאין לחוש ולא מרעי אנפשייהו והוי מילתא דעבידא לאיגלויי.
וכך קבע בשו"ת יביע אומר (ח"ז אה"ע סי' יד) שניתן להסתמך על הודעה רשמית מהמשטר הסובייטי על מות אדם בקרב; וכהנה הרבה.⁷
ומכאן לנדון דנן: לחותמים אלה, ולמסמכים אלה שלפנינו, מוקנה אפוא מעמד הלכתי של "אומנים", וכל עוד לא נגלית "רעותא" בדבריהם יש למסקנתם תוקף הלכתי.

ג. כבשן

מסמך "חקירת היעלמות..." הנ"ל מציג באופן שאינו משתמע לשני פנים את הבעירה העזה-ביותר שאחזה בבית. תיעוד זה מלווה הן בתמונות והן בתיאור מילולי, ובישיבה שקיימנו עם החוקרים הדבר אף חודד ופורט היטב על ידי נציג מוסמך ומקצועי שחקר זאת. כן זוהה מטען ההצתה שכלל הנראה גרם לבעירה.

סוגיית נפילה בכבשן נדונה בגמרא (יבמות קכא, ב):

תנו רבנן, נפל לתוך כבשן האש מעידין עליו, ליורה מלאה יין ושמן מעידין עליו; משום רבי אחא אמרו: של שמן מעידין עליו מפני שהוא מבעיר, של יין אין מעידין עליו מפני שהוא מכבה....

כך נפסקה הלכה ברמב"ם (הלכות גירושין פי"ג הי"ז) ובשו"ע (אה"ע סי' יז סע' ל), כי אם:

נפל... לתוך כבשן האש או לתוך יורה רותחת מלאה יין או שמן... אפילו עמד וברח מעידין עליו שמת, שוודאי סופו למות. וכן כל כיוצא בזה מדברים שאי אפשר שיחיה אלא ימות בזמן קרוב, הרי אלו מעידין עליו.

אמת, פרשנים הבחינו בין סוגי מדורות, הן לפי העוצמה שלהן והן לפי המבנה בו התרחשו⁸. הבחנות אלו אומצו וצוטטו על ידי פוסקים רבים, מהם שהבהירו שאפילו

7 ראה אגרות משה אה"ע ח"א סי' קסב; טהרת הבית סי' קפז סע' ה, ועוד (אך השווה ר"ש אלישיב, קובץ תשובות ח"א, אה"ע סי' קמה; חשוקי חמד כתובות טו, ב).

8 ראה רשב"א, ריטב"א, נמ"י ומאירי, יבמות שם, ועי' שו"ת מהר"ם פדוואה סי' כה.

במדורה אין צורך בשוהת ממושכת ביותר אלא די שיישרפו רגליו ולא יוכל לזוז?⁹ (באר היטב על שו"ע שם ס"ק צה, בשם כנסת הגדולה מז ע"א)¹⁰. בהתאם, כל בעירה טעונה בחינה אם היא דומה יותר ל"כבשן" או שהיא דומה יותר ל"מדורה". לא זו אף זו, גם אם היא דומה ל"מדורה", יש לבחון את משך הזמן בו שהה האדם בתוך אותה בעירה.

היתכנות של יציאה מתוך שריפה עמדה למחלוקת תלמודים¹¹ ולמחלוקות פוסקים. תלמודים - בניגוד לאמור לעיל מהבבלי, הרי שהירושלמי (יבמות פט"ז ה"ג) סבור שנכון לחוש למעשה ניסים: "נפל לכבשן האש אין מעדין עליו, אומר אני נעשה לו ניסים כחנניה מישאל ועזריה"¹². עם זאת, הלכה למעשה נפסק בבבלי¹³, ואין חשים למעשה ניסים אלא רק להצלה טבעית, ככל שיש לה היתכנות. אשר למחלוקות הפוסקים - אלה התעוררו ביחס למצבים שונים¹⁴.

דוגמה נוספת, ומשמעותית לענייננו, היא תשובתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף (יביע אומר ח"י אה"ע סי' יח) אשר נכתבה כהיתר לעגונות אסון 'מגדלי התאומים' בתשס"א, ובה סיכם כי:

...בנדון דנן [אסון מגדלי התאומים] שהייתה אש מתלקחת נוראה ועשן כבד

אפף את כל הקומות העליונות שמעל הקומה שבה היה הפיגוע, והרי בלא"ה

9 ראה שו"ת מנחת-יצחק ח"א סי' צט, שהתיר אשה על סמך מצב בו ידיו ורגליו של אדם קרשו בשל כפור; וכן ראה שו"ת בצל-הכסף ח"ב סי' ד - אדם שהיה כבול בשרשראות של ברזל בספינה שנשרפה.

10 מהמאירי, לעומת זאת, שכתב "עד שתצא נפשו", נראה שיש להמתין עד שיעור מיתה.

11 תצוין דעת שיירי קרבן על הירושלמי שלהלן, שסבר שהתלמודים אינם חלוקים, אלא עוסקים במציאות שונה: מדורה (ירושלמי) לעומת כבשן (בבלי). מעין זה כתב ב"ח אה"ע סי' יז [יט], ותמה עליו החלקת-מחוקק.

12 יראה תוס' יבמות קכא, ב ד"ה אין מזכירין, ומהרש"א שם; חלקת מחוקק אה"ע סי' יז ס"ק כו; ובהגהות מראות הצובאות אה"ע סי' יז ס"ק קיח שהאריך בדבר.

13 דאה אוצר-הפוסקים סי' יז סע' ל ס"ק רמח אות א, וראה שו"ת שמע שלמה ח"ה אה"ע סי' טז.

14 לדוגמה, ראה ב"ח (אה"ע סי' יז [יט]) וב"ש (שם ס"ק צא), שנחלקו בדינו של אדם שנראה נופל לאש ממנה "אפשר לו לצאת", והרואה את הנפילה לא עזב את המקום, "ואח"כ מצאו בכבשן עצמות אדם". במקרה כזה, בעוד שהב"ח סבור ש"תולין לומר דאותו שנפל לשם ודאי נשרף", הרי שהב"ש חולק וסובר שקביעה זו אינה מחויבת המציאות. דוגמה בולטת למחלוקת פוסקים - ראה תשובת הנודע ביהודה (תניינא סי' נט), ופתחי תשובה אה"ע סי' יז ס"ק קכח-קכט; וראה בית אפרים סי' יא; עין יצחק ח"א סי' לג; שו"ת מהר"ם פאדווא סי' כה; שו"ת חת"ס אה"ע סי' סז; גבעת שאול סי' נא; שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' צט; חזו"א אה"ע סי' כה אות ז ד"ה ובד"מ וד"ה ובב"ש; שו"ת משיב מלחמה ח"ג עמ' כב.

העשן הכבד עצמו יש בו סכנת מיתה... וגם לשון הגמרא (יבמות קטו, א) עישנו עלינו בית, ופרש"י, שהציתו אותו באש 'ונתמלא עשן'. וכל שכן באש להבת שלהבת עצומה כזו, שהמשיכה לבעור כמה ימים, שבוודאי שמת.

תיאור זה, ומסקנה זו, ודאי שרירים וקיימים גם בנדוננו. צא ולמד ממסמך "חקירת היעלמות..." הנ"ל, ומהתיאור שנמסר לנו על-פה, עד כמה עוצמת האש ומשך הבעירה היו כאלה שלא הותירו כל אפשרות לשרוד, כך שבוודאי "כבשן" לפנינו, על כל המשתמע מכך.

אגב כך תצוין הדגשת החזון איש (אה"ע סי' כה אות ז ד"ה ובב"ש) בהקשר זה של שריפה, כי "אין למסור כלל בזה, אלא הכל לפי ראות עיני הדיין"¹⁵. לענייננו מתאים גם המשך דבריו שם: "...וכל שכן בשאין פתח לצאת אלא בהאי פתחא, ולא יצא, הוי כנפל לתוך כבשן האש דמעידין עליו, וכל שכן במצאו עצמות אדם אח"כ" - ממש כנדון שלפנינו¹⁶.

ד. שרידי גוף ייחודיים

מסמך "חקירת היעדרות..." הנ"ל מתאר כי באגנית המקלחון אותרו שרידי גוף ייחודיים למדיי: שתי שיניים וכתר. כאמור, לנגד עינינו הוצגו שני מסמכים, בחתימת ארבעה רופאים - שניים לכל אחד מהמסמכים - אשר קובעים כי שרידי גוף אלה משוּכָּים ל"פלונני". השוואה לתיעוד רפואי של הרעיה מראה בעליל וללא ספק ששרידי גוף אלה בוודאי אינם שלה, ובהינתן שמדובר ב'קבוצה סגורה' (ראה להלן) ה די באיפיונם הייחודי של הממצאים כדי לקבוע - על דרך החיוב ועל דרך השלילה כאחד - שב"פלונני" עסקינן.

נכון הוא שבמהלך הדורות תהו לא מעט מהפוסקים בשאלה עד כמה ניתן לזהות הלכה למעשה על סמך שיניים, ומהם שקבעו כי כלל אין לסמוך על ממצא זה. כך לדוגמה כתב הרמ"א (שו"ע אה"ע סי' יז סוף סע' כד): "שיניים גדולות, אע"ג שגדולים הרבה לא הוי סימן", ובחלקת מחוקק (שם ס"ק מד בשם פסקי מהרא"י) נימק זאת: "הטעם, כי בדקינן בהרבה בני אדם השיניים באמצע כך הם", ואם כך הדבר, ומדובר בממצא מצוי, הרי שאינו מסייע לזיהוי. וכך גם ערוך השולחן (שם, סע' קעג), שראה בשיניים "סימן גרוע":

15 וראה גם שו"ת אבן יקרה ב סו"ס לו ד"ה אמנם; שו"ת מהר"ש ענגיל ג סי' צה ד"ה וא"כ; שו"ת הרמ"א אה"ע סי' י; ושו"ת יביע אומר ח"י הנ"ל.

16 לסיכומי דברים בעניין "כבשן" ראה עוד מאמרי 'זיהוי חללים ללא גופה במלחמת "חרבות ברזל"', הנ"ל, עמ' 36-41.

שינים גדולים באמצע לחי העליון, אפילו משונים קצת משארי בעלי שיניים ארוכים, הוה סימן גרוע, כיון דבזה המקום מצוי בכמה בני אדם שיניים גדולים. אלא שבמקביל, כבר הם ציינו שישנם מצבים בהם כן יהיה ניתן לעשות שימוש מזהה בסימני שיניים. כך, חלקת מחוקק (הנ"ל, ובית שמואל, שם ס"ק עה): "משמע, הא אילו היו השיניים האחרים לא באמצע גדולים, מה שאין נמצא כן לרוב העולם, הוי סימן מובהק". וכן ציין פתחי תשובה (שם ס"ק קי) את תשובת החתם סופר, שאם השיניים שאינן באמצע גדולות ביותר ומכוונות בצמצום מקום למספר השיניים, הרי שזה "סימן מובהק". וגם ערוך השולחן (הנ"ל), שהסתייג, הוא עצמו ציין כי:

בשארי מקומות שיניים גדולים משונים, כמו בלחי התחתון או בפנימיות השיניים, אם כיוון המספר והמקום בצמצום ומשונים הם הרבה משיני שארי אנשים, אפשר דהוי כסימן מובהק, ועכ"פ סימן בינוני ודאי הוה.

עם זאת הוסיף, כי "יש שכתב דנקב מפולש בשן הוי סימן מובהק", אם כי הוא חלוק וסבור ש"לא נהירא לפסוק כן בזמנינו שנתרבה כאב השינים והרבה שיניים נקובים בבני אדם... והכל לפי ראות עיני חכמים...". כלומר, לדידו, מחד גיסא, כיום - שהתרבו תחלואי השיניים - קשה לסמוך על ממצאי שיניים, ומאידך גיסא הוא מותיר פתח, ש"הכל לפי ראות עיני חכמים".

ואולם - גם - בנושא זה, המודרנה עשתה את שלה, והשפיעה על ההלכה, ולמעשה. שכן, אינה דומה כלל ועיקר חוות דעת על סמך משנן בעת העתיקה - חור פה ושינוי שם, בהתרשמות חיצונית - לחוות דעת שנעשית על סמך משנן בעת החדשה: השוואת A.M ל-P.M במגוון טכנולוגיות: צילומי סטטוס, נשך, פנורמי, CT. בשל כך הכריעו רבים מהפוסקים שבימינו כן ניתן לסמוך על משנן, ובעיקר כאשר הפענוח והזיהוי נעשים על ידי מומחה לדבר. כך כתב הרב עובדיה יוסף (יביע אומר ח"ט, אה"ע סי' ג):

...בזמן הזה דשכיחי נקבים בשיניים, מ"מ בצמצום המקום י"ל דחשיב סימן מובהק... במרשם השיניים שיש הרבה סתימות ועקירות, ובצמצום המקומות, נראה דחשיב כסימן מובהק...

וכך הדגיש הרב אברהם משה אבידן [שהיה בשעתו סגן הרב הראשי לצה"ל], בספרו דרכי חסד (פ"ו סע' כה):

ויש אומרים שבזמננו, הואיל והתרבו כאבי שיניים והרבה מהן נקובות, אין לקבל זיהוי נקב כסימן מובהק. אבל אם נעשה צילום שיניים וכדומה בחייו, ורופא מומחה היודע להבחין בצורות שונות של נקבים מעיד שנקב זה שבחלל הוא הנקב המופיע בצילום וכדומה, יש לקבלו כסימן מובהק.

והוסיף (שם, הערה 87) כי יתרונו של המומחה נובע מכך "שהוא מוסמך להבחין בין הנקבים והסתיומות, ומסתבר כי עובדת היות הנקב שכיח אינה מפריעה באופן זה"¹⁷.

ומכאן שבנדון דנן, כאשר לפנינו חוות דעת של ארבעה מומחים, שכולם קובעים בלשון שאינה משתמעת לשני פנים כי הכתר ושתי השיניים אכן מתאימות ל"פלוני", ודאי שניתן לסמוך על כך. יצוין כי למעלה מן הצורך, ביקשנו - כדרכנו - מרופא שיניים מוסמך, אשר מלווה את פעילות צוותי החליטה במהלך המלחמה, שיבחן גם הוא את השרידים, וגם הוא השתכנע בכל האמור והצטרף לקביעה כי מדובר בשיניו של "פלוני".

ה. הימצאות "פלוני" בבית

כפי שמתאר בפרוטרוט במסמך "חקירת היעדרות..." הנ"ל, המסקנות ביחס להימצאות "פלוני" בבית - שלילת היתכנות חטיפתו או בריחתו וקביעת היעדרו של אדם אחר בבית אותה שעה - נסמכו על מספר נתונים:

1. עדות הבן שבעת שיחת הטלפון עם אמו שמע ברקע את הקול של "פלוני", אביו;
 2. היעדר כל תיעוד על חטיפה או בריחה, למרות שהמרחב מרושת במצלמות, ולמרות שבמהלך האירוע אמצעי אווירי תרמי צילם את היישוב; במקביל, אין גם שום תיעוד - מכל סוג שהוא - על הימצאותו של "פלוני" בעזה;
 3. לדעת החוקרים, המחבלים ששרפו את הבית לא יכלו לחטוף את "פלוני", שכן אחד מהם נהרג, השני היה פצוע והשלישי היה עסוק בחילוצו;
 4. התקבל מידע מודיעיני אמין ומבוסס ביותר¹⁸ על כך ששני המחבלים הרגו "עוד 2 אנשים", בשעה שהיחידים שיכולים היו להיהרג ביישוב באותה שעה הם בני הזוג דנן;
 5. סמוך למקום בו אותרו השיניים והכתר אותר מקבץ עצמות אדם מחלקים שונים בגוף, כולל עצם גולגולת;
 6. מיישוב זה אין נעדר נוסף.
- תיאורים אלה, כולם, מתלכדים לאמירה אחת: הימצאותו של "פלוני" בבית; היעדר אדם אחר בבית (להוציא רעייתו) אותה שעה; שלילת חטיפה או בריחה.

17 וראה שו"ת מנחת אשר ח"א סוף סי' פד.

18 לעניין גדרו ותוקפו ההלכתי של 'גוי מסיח לפי תומו', ביחס להתרת אשה מעיגונה, ראה משנה יבמות (פט"ז מ"ה) וגמרא (שם קכא, ב), רמב"ם הלכות גירושין (פי"ג הלכות יא, כט), שו"ת הר"ן (סי' ג), נמוקי יוסף (יבמות מו ע"א ד"ה גמ' קמצא) בשם הרשב"א, בית יוסף (אה"ע סי' יז ד"ה גוי שמסיח), שו"ע אה"ע שם סעיפים יד-טז ועוד. וראה להלן הע' 22.

בנוגע לס"ק 1 - עדות הבן על שמיעת קול אביו - "פלוני" - ברקע: פוסקים התיירו לא פעם עגונה על סמך "טביעות עינא דקלא". כך לדוגמה, בתשובות הרב עובדיה יוסף (יביע אומר ח"י אה"ע סי' יח):

וידוע מ"ש האחרונים שגם שיחה בטלפון יש בה משום טביעת עינא דקלא (גיטין כג, א), וכמ"ש בשו"ת שערי דעה ח"א (סו"ס קצד) שכיון שיכולים לזהות את קול המדבר בטלפון בטביעת עינא דקלא, שפיר מהני אף לגבי איסור אשת איש לצוות לסופר לכתוב ולעדים לחתום. ע"ש. וכ"כ בשו"ת מהרש"ג ח"ב (סוף סי' רנ)... וכ"כ מדנפשיה הגר"מ טולידאנו בשו"ת ים הגדול (סי' פב). ובשו"ת בית יצחק (חאה"ע ח"א סי' עב אות ב)... וכ"כ בשו"ת עבודת הגרשוני (סי' קי), שכל דליכא הכחשה סמכינן על טביעת עינא דקלא. וא"כ יש להתיר בנ"ד ע"י טביעת עינא דקלא. ע"ש. והניף ידו שנית בשו"ת בית יצחק (חאה"ע ח"ב סי' יג)... דטביעת עינא דקלא מהני לעניין היתר עגונה, וכבר כתבתי בח"א (סי' עב) דטביעת עינא דקלא מהני לעניין היתר עגונה... ומשמע מדבריו דסמכינן אטביעת עינא דקלא גם ע"י טלפון. וכ"כ הגאון רבי רפאל אנקאוה בשו"ת תועפות ראם (סוף סי' מה) דשפיר מהני טביעת עינא דקלא ע"י טלפון בהיתר עגונה¹⁹.

והרי בוודאי חזקה על בן שמזהה כדבעי את קול אביו.

אשר למצלמות השונות שנזכרו בס"ק 2 - הן הרגילות והן התרמיות - שלא קלטו שום סימן ל"פלוני" מחוץ לביתו, גם לכך יש משקל הלכתי. דוגמה לדבר מצאנו בהסתמכות על מצלמות לצרכי פיקוח על כשרות, ולצרכים נוספים, פעולה שרווחת יותר ויותר בשנים האחרונות, וקיבלה גושפנקה הלכתית²⁰, והוא הדין לנדון דנן. לכך ניתן לצרף דוגמה נוספת, שהיא מעין ענייננו: התייחסותו המסועפת והמפורטת של

19 ראה גם בספרו הנ"ל של הרב אברהם משה אבידן, דרכי חסד, עמ' לד אות ו ועמ' ע אות כה, והערות שם ושם.

20 ראה: הרב מרדכי גרוס, 'חידושים בסדרי ההשגחה למהדרין', בנתיב החלב, ד (תשע"ג) [לא מעומד]. אות י, בשם הרב אלישיב: "דיברתי כמה פעמים עם מרן הגר"ש אלישיב זצ"ל בעניין המצלמות. בפעם ראשונה הוא אמר לי את המילים האלו: 'זה ישראל רואה, אז הוא רואה'... ע"י מצלמות הדבר נחשב שהוא רואה"; הרב דוב לנדא, 'חליבה בפיקוח מצלמות', כשרות בהלכה, ב (תש"פ) עמ' 77-78: קיימת "הסכמת גדולי הפוסקים להשגחה באמצעות מצלמות" - כך הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שמואל הלוי וזנר, הרב מרדכי אליהו ועוד; שו"ת מנחת חן (אהלבוים), ח"ג יו"ד סו"ס א (אות כב): "ולעניין לסמוך על מצלמות להשאיר עוזרת בית ולגבי יין נסך ובשר שנתעלם מן העין בבית פרטי, נראה דשפיר יכולים להסתמך על מצלמות, דכיון שאינו לצורך רבים ולא נוגע למאות ולאפים, לא בעינן למיחש כולי האי להתרשלות ואוקמינן אעיקרא דדינא"; שו"ת ושב ורפא (אייפרס), ח"ד, סי' לב, ועוד.

הרב הראשי לצה"ל, אלוף הרב שלמה גורן, ל"אירוע הדקר". להתרת אותן עגונות הקדיש הרב תשובה ארוכה ומסופעת (שו"ת משיב מלחמה, ח"ג, שער ג), ובין השאר נסמך על סריקות חיל האוויר במרחב המשוער, שלא איתרו דבר²¹. דברים דומים כתב גם הרב עובדיה יוסף (יביע אומר ח"ו אה"ע סי' ד) במקרה של "מטוס של צה"ל שנפגע ע"י טיל של אויב, המטוס התפוצץ באוויר ונפל לים, ולא נראתה כל נטישה מצד הטייס", ומעדות חברו עולה שלא נצפתה נטישה, וכך גם מסוק שסרק את הסביבה ולא מצא זכר למטוס ולטייס. הרב עובדיה סמך על סריקות אלה וקבע את מותו של החלל.

נכון הוא שיש מקום להבחין בין המקרים: באירועים אלה, הסריקות היו מכוונות ונעשו לאחר מעשה, בעוד שבנדון דנן מדובר בצילומי שיגרה ובשעת מעשה; ועדיין דומה שהמכנה המשותף בין המקרים רחב דיו כדי להקיש ביניהם.

לכל זה מצטרף עקרון 'הקבוצה הסגורה', שהוא נדבך משמעותי בקביעת זיהוי חלל. משמעו של עקרון הלכתי זה הוא שאם מלכתחילה ידוע מספר הנמצאים במתחם מסוים, מספר זה הוא נקודת מוצא לכל דיון הלכתי. שעה שאחד הנמצאים נעדר, וככל שנשללת אפשרות להיעדרו בנסיבות ידועות (חטיפה, בריחה וכד'), ניתן להסיק שהנעדר אינו בין החיים.

כבר בתוספתא יבמות (מהד' ליברמן פי"ד ה"ח) נפסק כי אם "אמר אחד יצא מעיר פלוני, מפשפשין באותה העיר, אם לא יצא משם אלא הוא תינשא אשתו", וכך נפסק ברמב"ם (הלכות גירושין פי"ג הל' כז) ובשו"ע (אה"ע סי' יז סע' יט). הרמ"א (שם) הדגיש שהלכה זו תקפה לא רק כאשר יהודי הוא זה ש"אמר", אלא "ה"ה בגוי המסיח לפי תומו".

בשו"ת משאת בנימין (סי' מד) הקיש מכך על מקרה בו יש עדות ישמעאלים - מסיחים לפי תומם - "שהיהודים שיצאו עמהם מעיר יאס... אח"כ מצאו אותם שנהרגו", הרי ש"צריך לחפש בעיר יאס, אם לא יצאו מהעיר שום יהודים אחרים באותו זמן רק אלו - נשותיהם מותרים, וכדתניא בתוספתא...". לפי ש'קבוצה סגורה' לפניך. ואין לחוש "שמא אלו שיצאו ונתלוו עמו מעיר יאס הלכו לדרכם ואלו הנהרגים אחרים הם שנתלוו עמו בדרכך, דלזה לא חיישינך"...

ומאחר שהעיד כמר אהרן שיצאו שישה אנשים מעיר יאס, ואחר כך באו עדים ששמעו מפי הישמעאלים מסיחים לפי תומם שמצאו שישה יהודים הרוגים

21 מהדורת ירושלים תשע"ט, עמ' קלז-קמב. דברים דומים כתב הרב גורן גם ביחס להתרת עגונות אח"י אילת - שו"ת משיב מלחמה, שם, שער ג, עמ' נט: "החלטתי בהסכמת הרמטכ"ל דאז לערוך סיור אווירי במטוס דקוטה... כדי לבדוק אם אין נראות רפסודות, סירות הצלה או גופות צפות בגיזרה הימית". כן ראה שו"ת משפטי עוזיאל, ח"ו סי' לה.

בדרך, לא חיישין לשישה יהודים אחרים, דמספר אנשים סימן מובהק מסימנים
גמורים וגדולים הוא דלא שכיחי כלל, ועלייהו סמכינן להתיר נשותיהן.
עקרון 'הקבוצה סגורה' שימש אפוא גם בתשובה זו נדבר מהותי בקביעת המיתה
והתרת הנשים מעגינות²².

ואכן לא מעט פוסקים עשו שימוש בעקרון זה. דוגמה לדבר שו"ת בית יוסף - דיני
גוי מסיח לפי תומו (סי' ח):

...וכ"ש שאמרו כמה דברים המוכיחים שהוא נפתלי זה, שאמרו שהיה עמו
מעות הרבה ושהיה קיוסי, שאעפ"י שאין דברים אלו כדאי להתיר אשה זו, מ"מ
מוכחים מיהא הוו, שאם נאמר שלא היה נפתלי זה ההרוג נצטרך לומר ששני

22 בהקשר זה ניתן להזכיר דוגמה תנאית נוספת - אף היא בתוספתא שם, בתחילת אותה הלכה:
"מעשה בשישים בני אדם שירדו לכרקום ביתר ולא עלה אחד מהם, ובא מעשה לפני חכמים
והשיאו את נשיהם"; וראה נמוקי יוסף יבמות מב, ב. הנשים הותרו אפוא הגם שהבעלים לא זוהו,
אך ורק משום שמדובר היה ב'קבוצה סגורה' שירדה ולא עלתה. עם זאת, ספק אם די באמור כאן
כדי לקבוע שההיתר נסמך רק על עקרון 'הקבוצה הסגורה', שכן מי לידינו יתקע ויבהיר מה היה
פרק הזמן שרק אחריו נקבע מותם. אין לשלול הנחה שההיתר היה כרוך - גם - ב"אבד זכרם",
ובעובדה שלא נשמע מהם ולא כלום פרק זמן ממושך ביותר. זאת ועוד, נוסח זה של התוספתא
שונה מהותית מהנוסח המקביל שבבבלי יבמות קכב, א, שם נאמר: "בא גוי והעיד עליהם שמתו"
(וראה רמב"ן שם בחידושו וב"מלחמות"); והשווה אבות דרבי נתן נוס' א פרק לח, ביחס לביתר:
"...אלמנות ולא אלמנות - שלא ימצאו להן עדים להתירם להינשא, כגון ביתר שלא נמלט ממנה
נשמה להתיר אשת איש". לא בכדי כתב על כך הרב שלמה גורן, שו"ת משיב מלחמה ח"ג, שם,
עמ' לג, בדינו אודות עגונות כפר עציון שבמלחמת השחרור: "...לאחר שגירסת הבבלי שונה מזו
של התוספתא, ולפי הגירסא של הבבלי והראשונים התירו אותן רק עפ"י עדות גוי, אין לנו כח
לסמוך רק על נוסח התוספתא, וצריכים אנו סמוכים אחרים לדבר". אלא שבנדון דנן הצטרף לכך
גם מסל"ת (ראה לעיל סביב הערה 18) שנקב במספר "שניים", ולפי התחקיר המקיף עולה שאלה
ה"שניים" היחידים שבאים בחשבון, ואכן, בשו"ת משאת בנימין הנ"ל הסתמך על סוגיית הבבלי
כדי לומר שכאשר גוי מסל"ת נוקב במספר מדויק ותואם, הדבר מהווה ראיה ברורה להתיר: "נראה
להוכיח מההוא דפרק בתרא דיבמות... שוב מעשה בשישים בני אדם שהיו מהלכין לכרכום ביתר
ובא נכרי ואמרו... נראה שעל סימן חבורת אנשים או מספר שישים בני אדם עם מקום ההליכה
שהלכו לכרכום ביתר היו סומכין להתיר נשותיהן, ולהכי לא חיישין שמא שישים אנשים אחרים
היו. וכן מצאתי בתשובת החכם בן לב ז"ל שכתב בהדיא שמטעם מספר שישים אנשים עם מקום
ההליכה התירו נשותיהם. וכן כתב נמי הרב רבינו אליה מזרחי בתשובה סימן ע"ד. ולפיכך בנ"ד
עדיף שהרי יש כאן עדות על מספר האנשים ומקום ההליכה ונוסף על זה גם מקום היציאה מעיר
יאס, כמבואר בעדות... על שישה יהודים שיצאו מעיר יאס ללכת לארץ ישמעאל... ואחר כך העידו
הישמעאלים שמצאו מספר שישה יהודים הרוגים... דרך הליכתן. הלכך לית דין צריך בשש ושום
ספק בעולם לפקפק גם בהיתר של נשותיהן". נדון דנן, בו גוי מסל"ת נקב במספר שתואם לידוע
לנו, וה'קבוצה סגורה', דומה לכך.

אנשים יהודים יצאו מסופיאה ושניהם באו לסימינדרא ושניהם היו קיוסיס ולשניהם היו מעות הרבה ושניהם יצאו מסימינדרא עם יעניצר וקטריזי, וכבר כתב מהר"ק בשורש קפ"ה להתיר היכא דכל הדברים מוכיחים שהוא הוא המת... ומ"מ לא תיעשה בדיקה זה אלא על ידי חכם מומחה ומפורסם וירא שמים ויודע לחקור כל הדברים על אמיתתן, ושיהיה מתון בדבר, ויודע את כל איש ואשה הנמצאים בעיר, כדי שיוציא הדבר לאור ולא ילך חשכים ולא יבדוק כל הצורך ויהיה לו לפוקה ולמכשול ח"ו.

כלומר, אף כאן, היות 'הקבוצה סגורה' שימש יסוד עקרוני להתרת עגונה, תוך הדגשה שיש לוודא היטב, ובמתינות שאכן מדובר ב'קבוצה סגורה'. לכן בדיקה זו וקביעה זו לא ייעשו אלא על ידי "חכם מומחה ומפורסם וירא שמים" שגם "יודע לחקור כל הדברים על אמיתתן" ויעשה מלאכתו במתינות, בקפידה ובזהירות. ואולם, שעה שכך נעשה, הרי שהיות 'הקבוצה סגורה' מאפשר קביעת מיתה.

בהסתמך על עקרון 'הקבוצה הסגורה' קבע הפתחי תשובה (אה"ע סי' יז ס"ק קג) כי הגם שדרך כלל איננו נותנים משקל ל"סימן גרוע", והוא אינו מספיק להתיר עגונה:

אמנם נ"ל דבכה"ג שהספק הוא רק בין שני אנשים, היינו אם הוא בעלה או איש האחר, בזה מהני אף סימן גרוע כגון ארוך וגוף או אדום...

באוצר הפוסקים (אה"ע שם ס"ק קמו אות ב) ציינו כמה וכמה פוסקים שהילכו בנתיב זה והכריעו שבמקרה של 'קבוצה סגורה' די ב"סימנים גרועים":

בדרכי נועם סימן ל"ד, בנידון שהוחזקו שנים שוים בשמותם אלא שהאחד היה זקן וזקנו לבן והשני צעיר לימים וזקנו שחור, כתב דאף על גבי דסימני הגוף כאלו לאו מילי דסמכא נינהו, היינו דווקא כשאנו באים להכיר את האיש על ידי הסימנים לדעת מי הוא. אבל כל שידענו שנפקדו מעיר אחת שני יוסף בן שמעון - אם באנו להכיר את אחד מהם שבאה עליו העדות על ידי סימני הגוף, יספיק להכיר אותו במה שהוא משונה מחברו. וכ"כ הר"מ בן שנגי בתשובתו שבספר זרע אנשים סימן מ', דאפילו שהוחזקו שנים והוא נותן סימנים לאחד, כגון שהאחד זקן והאחד בחור - תו ליכא למיחש כלל. גם בספר יהושע סימן ע"ד כתב בנידונו דאף אם ימצא שהיה באותה העיר עוד אחד בשם כזה אלא שלא היה גוף כמותו, הוי גם כן סימן מובהק שאינו זה, דבשני יוסף בן שמעון באחד נגד חברו הוי ארוך וגוף סימן מובהק.

שימוש ב'קבוצה סגורה' ביחס לנספים בשואה עשה בשו"ת מנחת יצחק (ח"א סי' ג)

והנה כל זה בסתם, דהיה בין הנכבשים ולא חזר לביתו ולא ידענו מה היה לו, אבל באופן דיצא בין אותם שנפרשו לקרעמאטוריום... אף שלא ראו ממש, רק כפי העניין הנודע אותן שהציגו לעבודה הוודמנו יחד אח"כ במרחץ וכדומה ואחר שהיה בידיעתם מתחילה ביניהם, ואח"כ לא ראו אותו, אז בידוע שהלך לצד השני, שלא היה לו מקום לילך למקום אחר, גם זה הוי כראיה מטעם ידיעה בלא ראייה...

ראיה זו מהווה לדעת בעל 'מנחת יצחק' בירור מספק שהלה אינו בין החיים. דוגמה נוספת, מהעת החדשה - ביחס לנספים ב'מגדלי התאומים' - נמצאת בשו"ת עמק התשובה (ח"ו סי' א):

המסקנא הברורה המתקבלת ממחקר זה הוא שלא נמלט אף אחד מכל הקומות שלמעלה מן ההתפוצצות, וזאת מפאת שלא היה שום אפשרות ומציאות אף דחוקה מאוד להימלט משם, באופן שלפי זה ברור ומוחלט שבעלה של העגונה הזו שהיה נמצא בהקומה המאה וארבע לא נמלט, רק נהרג בהתמוטטות הבניין בהתאם להתעודת מות שניתן ע"י השלטונות ובהתאם לשאר הפרטים שבגביית עדות הנוכחית.

ועוד דוגמא מעין זו - בשו"ת מהרח"ש אה"ע סי' מח:

ונדון דידן דמעיד על עיניו אחת זולפת נראה שהוא סימן בינוני, ולא גרע מאם היה מזכיר שמו, ובחיפוש שחיפשו בניקופול שלא יצא שום יהודי בסימנים אלו כנזכר ושלא חזר לניקופול אלא זה היה נראה להתיר...

כלומר, אומנם "סימניו" גרועים, ואולם משום שמדובר ב'קבוצה סגורה' די בהם כדי לקבוע את מותו. ועוד הוסיף, שם:

דמי נדון דידן לנדון מוהריב"ל ח"ג סימן י"ח מתושב אנדרופלי ונתעכב בניקופול ימים אחדים ואח"כ הלך לבא לאחיאה לקנות שוורים להוליתם לאנדינופלה, והעיד ישראל מפי גוי שנהרג, וחכמי ניקופול רצו להתיר לפי שלא הוחזקו שני יהודים שהיו קונים שוורים, והיו יודעים בודאי שלא היה אלא אותו יהודי. והרב הנזכר לא נתקררה דעתו באותה תשובה, אלא התיר הרב באותו נדון לפי שהזכיר שם עירו אנדינופלה, ובחיפוש שחיפשו באנדינופלה אם יצא משם שום יהודי שלא חזר ולא נודע מה היה לו.

'הקבוצה הסגורה' היא שעומדת בבסיס ההכרעה.

וכך גם עולה משו"ת מהרש"ך ח"ב סי' קנא:

כל זה מורה באצבע שהתוגר הנזכר הכיר לההרוג הנזכר שהיה אומנותו עינאג'י ושהיו לו קרובים בשאלוניקי. ואם כן כל שלא נחסר מהעיר הזאת

בחור עיינאג'י אחר שיהיו לו קרובים כי אם ליבלי יש לסמוך על זה וכדאי הדבר להתיר את אשתו.

גם כאן מפורש אפוא שבסיס ההכרעה המתירה היא העובדה "שלא נחסר מהעיר הזאת... כי אם..."²³.

סוף דבר: שעה שהוכח כי אף אדם לא יצא מהבית - לא נחטף ולא ברח, ושעה שידועה לנו נוכחותם של שני אנשים בלבד בבית - "פלוגי" ורעייתו, ושעה שהרעיה זוהתה במקום אחר מרוחק למדיי בעוד שהשרידים הנוספים נמצאו מאחורי שני קירות שנותרו על תילם, ברי שהשרידים משויכים ל"פלוגי". התאימות של הכתר ושתי השיניים ל"פלוגי" מחזקת ותומכת היטב מסקנה זו, וכך גם מקבץ העצמות.

1. עצם הגולגולת

לקביעת מותו של "פלוגי" יש לצרף את חוות דעתו של רופא משפטי מוסמך ולפיה הממצא הוא עצם קדקוד, ובנסיבות המתוארות, שהעצם לא הוצאה מן הגולגולת בהליך ניתוחי מסודר, ושמי שעצם זו ניטלה ממנו לא טופל מיידית, ניתן לקבוע בוודאות שהאדם שעצם זו שייכת לו אינו בין החיים. לשון אחר: עצם זה, במצב זה, היא "איבר שהנשמה תלויה בו".

במשנה (יבמות פט"ז מ"ד) שנינו: "מעשה בעסיא, באחד ששלשולוהו לים ולא עלה בידם אלא רגלו, אמרו חכמים מן הארכובה ולמעלה תינשא, מן הארכובה ולמטה לא תינשא". ובגמרא (שם קכ, ב) ציינו להבחנות שונות שעניינן עדויות על "מקום שנפשו יוצאת" או "אין נפשו יוצאת", "שחט שניים או רוב שניים" וכיו"ב. וכן הוא בשו"ע (אה"ע סי' יז סע' לב):

אם קשרוהו ברגליו ושלשולוהו אל הים ולא עלה בידם אלא רגלו, מארכובה ולמעלה משיאין את אשתו לאחר י"ב חודש, שטרפה אינה חיה י"ב חודש. אבל אם נפל לים והשליכו מצודה והעלו רגל אחד מארכובה ולמעלה וכיוצא בזה, אין משיאין את אשתו, שאני אומר רגל של אחר הוא...

נכון הוא שנחלקו תנאים, אמוראים ופוסקים, ביחס לאיברים מסוימים, האם הם מוגדרים הלכתית "איבר שהנשמה תלויה בו", ואולם לא כן ביחס לראש, שהוא ללא ספק וללא חולק "איבר שהנשמה תלויה בו". כך אמרו בניזיר (כא, ב): "ידי נזירה ורגלי נזירה לא אמר כלום, ראשי נזירה כבדי נזירה הרי זה נזיר. זה הכלל, דבר שהנשמה

23 וראה אוצר הפוסקים (מהד' תשפ"ד), ח"ו, עמ' תמו: "הרבה פוסקים החזיקו בדעת הב"ח, דכל שאין הוכחה שהיה שם אחר יש להתיר על ידי זה שנמצא גברא חרוכא לבד". וראה גם דרכי חסד הנ"ל, עמ' קה אות לט ובהערה שם.

תלויה בו הרי זה נזיר²⁴, והרי בנדון דנן בראש עסקינן. כדי כך אמורים הדברים, שהדוגמה הבולטת ביותר למיתה היא הסרת הראש, כמה שאמרה המשנה (אהלות פ"א מ"ו): "הותזו ראשיהם אע"פ שמפרכסין - טמאים"²⁵, שכן כאמור אין לך מיתה ברורה כקטיעת ראש²⁶.

אף על מסקנה זו של הרופא המשפטי, שהעצם המדוברת היא 'איבר שהנשמה תלויה בו', יש להחיל את הכלל של "אומן לא מרע אומנותיה" (ראה לעיל ב). לפיכך יש להתייחס לחוות הדעת המקצועית בנושא כקבילה הלכתית.

נכון הוא שלא ניתן היה להפיק DNA מהעצם, ברם לאור מיקום העצם, הקיר שמפריד, נוכחות "פלוגי" ורעייתו בלבד בבית, היעדר אנשים אחרים ושלילת חטיפה וברירה, ברי שעצם זו משוייכת ל"פלוגי". בהינתן שעצם זו היא של "פלוגי" - הרי שאינו בין החיים.

חסקנה

לאור כל האמור, נקבע והוכרע הלכתית במקרף כל הנתונים²⁷ כי "פלוגי" אינו בין החיים.

"בְּלַעַל הַמָּוֹת לְנֶצַח וּמָחָה ה' אֱלוֹקִים דְּמָעָה מֵעַל כָּל פְּנִים וְחָרַפְתָּ עַמּוֹ יִסִּיר מֵעַל כָּל הָאָרֶץ כִּי ה' דָּבָר" (ישעיהו כה, ח).

24 ראה גם קידושין ז, א; ערכין כ, א; נזיר כא, ב; יומא פה, א; ורמב"ם הל' ערכין וחרמין פ"ב הל' א; הל' נזירות פ"א הל' טז; ט"ז יו"ד סי' שכ ס"ק ג ועוד. ראה גם אנציקלופדיה תלמודית, כרך א, עמ' קט-קיג ערך 'אבר שהנשמה תלויה בו'. וראה הרב צבי שכטר, 'בדיני מת וגברא קטילא', אסיא מט-נ (תמוז תש"ן) עמ' 119-137; ד"ר דניאל מלאך, 'איברים שהנשמה תלויה בהם לעניין קביעת מוות', שם סה-סו (אלול תשנ"ט) עמ' 112-120.

25 מספר שניות אחרי כריתת הראש, הלב עדיין פועם ומתיז דם מהצוואר החתוך. אם כלי דם אלה ייסגרו מייד באופן כירורגי, הלב יוכל להמשיך ולפעום זמן ממושך - ראה אברהם שטינברג, 'קביעת רגע המוות', אסיא נג-נד (אלול תשנ"ד) עמ' 5-16.

26 ראה אהלות פ"א מ"ו, חולין כא, א, רמב"ם הל' אבות הטומאה פ"א הל' טו ושם פ"ד הל' יד; שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ג סי' קלב; יחל ישראל ח"ב סי' פה-פו.

27 על מצרף נתונים מציאותיים-הלכתיים לקביעת מיתה, ראה שו"ת עזרת כהן סי' כט: "והנה כל היסוד שיש לדון בהיתרה של העלובה העגונה הזאת, הרי הוא בנוי רק על האומדנא הברורה, המצטרפת מכל הידיעות כולן... כל אלה הם צירופים חזקים מאד לחזק את הבריור שכבר מת ואינו בעולם...".

הרב אברהם יעקב גולדמינץ

שאלות וספיקות בטבילה במעיינות

פתיחה

- א. ההגדרה ההלכתית של 'מעין'
- ב. אבן ירושלמית
- ג. גלישת מים בימי גשמים
- ד. האמנם רוב העוסקים בענייני מקוואות מומחים הם?
- ה. טיפין טיפין
- ו. שלושה לוגין וניקיון
- ז. הווייתו ע"י מקבל טומאה
- ח. מדרגה שאינה רחבה ארבעה טפחים
- ט. חשש שיראוה
- דברי סיום

פתיחה¹

ידועים דברי החפץ חיים ב'מאמר טהרת המשפחה' (אגרות ומאמרים ס' קיח):
'אסור לדור בעיר שאין בה מקוה... והיא קודמת לבניין ביהכ"נ וקניית ס"ת וכל המצוות'. וכך כתב גם בספר טהרת ישראל פרק ו': 'צריך לזהר מאוד שלא לדור בעיר שאין שם מקוה כשרה... כי בוודאי כשידור בקביעות במקום הזה, בהמשך הימים יבוא לידי איסור כרת²'.

המשמעות של מגורים בעיירה בלי מקוה טהרה כשר בתנאים של לפני כמאה וחמישים שנה, בתנאי התחבורה של פעם, הייתה טירחה מרובה וביטול פריה ורביה, מצב של דיעבד בכל קנה מידה. ועם כל זה מהר"ש קלוגר זצ"ל פסל מקוה טהרה באחת העיירות בגלל חששות בדרך המשכת המים מן המעיין, ובעיקר בגלל שלא היה פיקוח של תלמיד חכם על כשרותו (שו"ת שיירי טהרה למהר"ש קלוגר תשובה מח לס' רא, הובא בדרכי תשובה ס' רא סוס"ק לז).

הגאון רבי יעקב בלוי זצ"ל, מגדולי הפוסקים בירושלים בדורנו, מספר בהקדמה לספרו 'פתחי מקוואות' שהוא למד את הלכות מקוואות במשך חמש שנים. וכתב רבי אליעזר פאפו זצ"ל בעל 'פלא יועץ' (בספרו 'חסד לאלפים' על יו"ד בתחילת ס' רא)

1 במאמר זה בחרתי כמה דוגמאות פשוטות-יחסית של בעיות הלכתיות שקיימות בטבילה במעיינות, על מנת להמחיש לפני הקוראים את חומרת העניין. ב'קול הלשון' נמצאת מצגת שהכנתי עם למעלה משבעים שאלות וספיקות שקיימים בטבילה במעיינות, ונמצא שם גם סרט וידיאו ובו מוצגים כשלושים ביורים הלכתיים בנושא זה.

2 ועי' גם בספר נדחי ישראל פרק מא ובספר המצוות הקצר שלו לאו קלב.

תנא'י הכשר המקוה, ופרטי דיני מקוה בכל האופנים מינים ממינים שונים, רבו כמו רבו, והכל מפורש בשולחן ערוך ופוסקים. ולא העליתי דבריהם בספר, כי אלו דברים המסורים לחכמים די בכל אתר ואתר לפקוח עיניהם על זאת וכזאת שיהא המקוה כשר כדינו וכמשפטו על פי התורה...

ואכן, בדרך כלל המקוואות ביישובים השונים נמצאים תחת פיקוח גורם רבני מוסמך. אך במקביל קיימת טעות נפוצה בציבור שכל מעיין בשטח כשר לטבילה, ואין צורך באישור הלכתי על כשרותו. וזה לא נכון. אמר לי הגאון רבי מנדל ראנד שליט"א מפוסקי 'המרכז לטהרת המשפחה' שרוב המעיינות שהוא בדק התבררו כפסולים לטבילה, ובטלפון הוא עונה לכל שואל שלא לטבול לטבילה בעלת משמעות הלכתית במעיינות. אנשים עם הרבה רצון טוב, אבל בלי ידע בהלכות מקוואות ובלי פיקוח של רב מומחה לתחום זה, מכשירים מעיין למקום טבילה נעים ונוח, אך לעיתים קרובות התוצאה היא שהמקום נפסל לטבילה על פי ההלכה. אין שום איסור להשתכשך להנאה במי המעיין ובבריכה שעל ידו³, אך אי אפשר לסמוך על כך שזוהו מעיין או מקוה כשר על פי ההלכה בלי בירור הלכתי מקיף, לא לטבילת כלים ובוודאי שלא לטבילת חמורות יותר. תיקון מקוה מוכרח שיהיה בפיקוח של תלמיד חכם המומחה לעסקי מקוואות (שו"ת דברי יציב יו"ד סו"ס קיז אות כב, ועוד), ובשום אופן לא מספיקים רצון טוב וידיעה בסיסית בהלכה. במקום אחד שבדקתי גיליתי שקיימות למעלה משלושים שאלות לגבי כשרות המים לטבילה במסלולם מהנביעה ועד בריכת הטבילה, ומספיק שאחת מהן תתברר כפוסלת בשביל לפסול את כל המים שעוברים דרכה.

לדוגמא, מעיין מפורסם שמשמש כמקוה לרבים עבר שיפוץ, ואחריו התברר שהמים מגיעים מהנביעה לבריכת הטבילה בצינורות שיש בהם זוויות ונקודות חיבור שנחשבות בית קיבול. עובדה זו גורמת למים להיחשב 'מים שאובים' (סי' רא סע' ח), כך שהם זהים הלכתית למי ברז. במקום אחר שמשמש כמקוה התברר שהמים שבו נחשבים כ'תמצית מי גשמים' ולא כמי מעיין. בשני המקומות האלו המים שבמקום הטבילה נחשבים הלכתית כ'מים זוחלין', ולכן הטבילה בהם אינה מועילה כלל, אפילו לא ל'טבילת עזרא'. במעיין אחר מישוהו עם רצון טוב הרכיב פילטר בנקודת הכניסה של המים כדי להנעים את השהות של המטיילים והמתרחצים במים הצלולים, אך המים שעוברים דרך פילטר מסוג זה נחשבים ללא ספק מים שאובים. ויש יהודים טובים שסומכים לעיתים על הטבילה במעיינות אלו, גם כשמדובר על דיני כרת!

כתב הגר"מ פינשטיין זצ"ל (אג"מ יו"ד ח"ג סי' סד):

הנה דבר פשוט וברור שאין להאריך בזה, אשר המעיינות החפורים אין להחשיב למעשה בדין הקולות שאיכא למעיין.

3 אך ע"ע להלן סוף הע' 10.

הרשב"א פוסק (תורת הבית הארוך שער המים שער יא [מט, ב], הביאו הפתחי תשובה ס"ק כג, ושם הביא גם דעות נוספות) שכל מעיין שהסיטו אותו מנתיב זרימתו הטבעי או 'המשיכו' אותו למקום אחר מאבד את החשיבות של 'מעיין'. אם שינו את מבוא המים, או המשיכו את המים למקום אחר שאינו מקום זרימתו הטבעי של המעיין, צריך להחמיר ולטבול בו רק באופן הכשר לטבילה במקוה, ואין להקל בו בדינים שמקילים במעיין. כך למשל דווקא במקום זחילתו של המעיין אפשר לטבול בכל שהוא [=פחות משיעור ארבעים סאה במקום הטבילה], אבל אם העבירו את המים על גבי גומא פסק שם 'מעיין' מהם, וחזרו המים להיות כמקוה לכל דבר. והוסיף הט"ז ס"ק עג שגם אם ממשיך את מי המעיין בדבר המקבל טומאה, ובמקום שלא היו שם מים תחילה אלא ע"י המשכה שממשיך עכשיו, ועושה מלאכה במקום ההוא - המקוה פסול. גם אם ממשיכים את המעיין על גבי כלים, חוזר דינם של המים להיות כמים שאובים הפסולים לטבילה⁴.

הנה כמה הלכות פסוקות בשו"ע שנאמרו גם לגבי מעינות, ובטבילה במעינות פעמים רבות לא מקפידים בהם:

- א. חיבור למקור המעיין נחשב 'השקה' (ט"ז ס"ק יד וש"ך ס"ק קה). וצריך שהוא יעמוד בגדרי השקה (סע' נב).
- ב. אין טובלין בתוך כלים (סע' ו).
- ג. מעיין שמקלח לתוך כלי מימיו פסולים לטבילה גם לאחר שהם יצאו מהכלי (סע' ח).
- ד. אין מועילה השקה למעיין המקלח לתוך כלי (לדעת הט"ז הנ"ל ס"ק יד זה אסור מדרבנן, ויתכן שלדעת הש"ך הטבילה במקרה זה אסורה מדאורייתא).
- ה. מחלוקת המחבר והרמ"א אם מעיין שאין בו ארבעים סאה מטהר מים שאובין (סע' טו וסע' מ).
- ו. מעיין אינו מטהר מי גשמים (סע' ב, עי' ש"ך וט"ז).

היוצא מכאן שנכון שמעיין מטהר בזוחלין (סע' ב, דהיינו שבניגוד למקוה אפשר לטבול בו גם כשמימיו זורמים ואינם מכונסים במקום אחד), אבל אסורה טבילה בתוך כלים (סע' ו), ואסור שמי המעיין יעברו דרך כלי (סע' ח) או ש'הווייתו' תהיה ע"י דבר שמקבל טומאה (סע' לה, מח).

חיבור המים שבאתר הטבילה למקור המעיין מועיל במידה מסוימת (ט"ז ס"ק יד וש"ך ס"ק קה), אך כאשר נפסק הקילוח ההלכה משתנית. ויש לדון מה הדין

4 עי' סע' ח וש"ך ס"ק כו. וגם לדעת הט"ז שהם פסולים רק מדרבנן אין זה בגלל שאינם שאובים, אלא בזכות ההשקה שלהם למקור המעיין.

בקטפרס (= מקום מדרון, ראה משנה טהרות ח, ט ושו"ת מנחת יצחק ח"א סו"ס קמו) ובניצוק (ראה או"ח ס"י קנט סע' ז ומ"ב שם ס"ק מו). וקיימים עוד פרטים ופרטי פרטים לרוב, שאת כולם צריך לבדוק ולאשר את תקינותם כדי להכשיר מעיין לטבילה כשרה.

א. ההגדרה ההלכתית של 'מעיין'

לא כל מקור מים נקרא מעיין בלשון התורה. בדברים ח, ז נאמר 'אַרְצָךְ נַחְלֵי מַיִם עֵינֹת וְתַהֲמֹת יֵצְאִים בְּבִקְעָה וּבְקֶרֶת'. ומסביר הרמב"ן שיש מן המעיינות שנוזלים מתמצית לחות ההרים, מן הגשמים שנבלעים בתוכם או מן האדים העולים להם, והם שקרא עיינות... ויש מהם שיוצאים ממקור התהום והם שקראם תהומות, כלומר מעינות תהום. יצחק אבינו מצא מים (בראשית כו, לב ועוד) ומצא מַיִם חַיִּים (שם פס' ט), והמפרשים מסבירים את ההבדל ביניהם (רמב"ן שם פס' יז, ורד"ק שם פס' יט, והעמק דבר שם פס' ט). נזכרו במקורותינו הביטויים 'מַיִם חַיִּים', 'תמצית מי גשמים' (משנה מקוואות א, ו ותוספתא שם ה"ז), וגם 'מים שאובים שהולכים בגידי הקרקע' (ביאור הגר"א ס"ק ו). מי מעיין כשרים מוגדרים בתורה כ'מים חיים'. למים אלו יש 'חיות' מסוימת, תנועה טבעית של המים, שאינם דוממים אלא נעים וזזים כמו בעל חיים (ר' צדוק הכהן מלובלין, דברי סופרים אות יא). הפוסקים מזכירים כמה סימנים ל'מים חיים', ובהם שְׁטָף מַיִם רַבִּים (תהלים לב, ו), מעיין שאינו מתייבש בקיץ, ועוד. האם ההגדרה המקובלת היום למעיין, כמקום נביעה של מי גשמים שחלחלו לתוך האדמה ופרצו ממנה החוצה במקום מסוים, מתאימה גם להגדרה ההלכתית?

במעיין שנמצא קרוב למקומות מיושבים יתכן שחלק מהנביעה מקורו מנזילה מצינורות פגומים המביאים מים ליישוב. המים מחלחלים בקרקע, ויוצאים בנביעה יחד עם מי המעיין. תופעה מסוג זה מורגשת היטב כאשר למעיין חודרים מי ביוב שחלחלו באדמה בעקבות פיצוץ בצינור ביוב בסביבה, אך היא פחות מורגשת כאשר מדובר על צינור מים. נזילות תת קרקעיות שמקורן בצינורות מים שנפגעו הן תופעה מצויה, והיו מקרים שהם הרסו כבישים ופערו בולענים ומילאו בורות. כך שבכל מעיין שטובלים בו צריך לוודא שהנביעה אינה תוצאה של נזילה מצינור, מפני שאז מי המעיין הם תמצית של מים שאובים. הפוסקים עסקו הרבה בשאלות הקשורות להגדרת מי מעיין שמקורם מנזילת מים שאובים שחלחלו באדמה, והאריכו בראיות לכאן ולכאן⁵, ובכל אופן צריכים שתהיה פסיקה הלכתית ספציפית בכל מקרה.

5 גידולי טהרה בסוף תשובה ב, הביאו בקיצור בספר לחם ושמלה לחם ס"ק עד, שו"ת מהרש"ם ח"ב סו"ס פה, שו"ת גינת ורדים כלל ד ס"י ג-ד, שו"ת עונג יו"ט ס"י פה, ועוד ועוד.

ב. אבן ירושלמית

מעיינות מסוימים רוצפו באבנים לנוחות השוחים והטובלים, וגם להנאתם של הזוחלים בתוך הניקבה. המים זורמים על גבי אבנים מסותתות שיש בהן חריצים, ולעיתים בחריצים האלו יש בית קיבול. החריצים נעשו כדי למנוע החלקה. האם חקיקות שנעשו בכוונה בידי אדם (חקקו ולבסוף קבעו, סע' לד), בשביל למנוע החלקה ולא בשביל לקבל מים (סע' לו), דינם כמו שקעים ברעפים שלא נועדו לקבלה (סע' לז), או שהם נחשבים בתי קיבול שנעשו בכוונה תחילה, שפוסלים את המים שעוברים מעליהם אם שיעורם רביעית, או לדעה אחרת כל שהוא (סע' לו)? קשה להקל בזה בטבילה דאורייתא.

ג. גלישת מים בימי גשמים

ישנם מעיינות שבהם בימי גשמים אתר הטבילה עולה על גדותיו, והמים זוחלים ממנו החוצה. האם המים שהתווספו למעיין הם מי גשמים או מי מעיין? נראה שבימי החורף המים במעיין הזה הם מי גשמים מעורבים עם מי מעיין, והם נחשבים זוחלין. אי אפשר לומר כאן את הסברא המובאת בגמרא (תענית כה, ב) שאין לך טפח [=של

מי גשמים] מלמעלה שאין תהום יוצא לקראתו שלושה טפחים או טפחיים, מפני שזה לא נאמר על מקום קטן אלא רק על נהרות גדולים, כמו שכתב הבית יוסף שבנהרות קטנים יש לחוש לרביית נוטפין (עי' יראים סימן כו, הובא במדרכי שבועות פ"ג סי' תשמה, ובבית יוסף סי' רא סע' ב). יתכן שיש מקום להתיר לטבול בחורף במקום בו היו נמצאים מים גם בתחילה, לפני גבור הגשמים. זה תלוי בהבנת ה"ט"ז (ס"ק ג) והש"ך (ס"ק יב) מהו יסוד האיסור כשרבו נוטפים על הזוחלים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

ד. האמנם רוב העוסקים בענייני מקוואות מומחים הם?

כתב הרמ"א בסע' ד שרוב המצויין אצל מקוה ועושין כדי להכשירה בקיאיין הן. אבל פוסקי הדורות מתקשים לסמוך על הכלל הזה, מפני שהמציאות מורה את ההיפך⁶. הפוסקים קבעו שבשביל להכשיר מקוה צריך פיקוח של רב (שו"ת דברי יציב יו"ד סו"ס קיז אות כב, ועוד). גם מי שטורח ומסדר מקום טבילה עם הרבה רצון טוב לא מובטח כלל שהוא מומחה להלכות מקוואות.

יש אתרי טבילה במעיינות שכל מה שניתן לבדוק בהם מתברר שנעשה כדין, וניכר שהיה כאן פיקוח של רב. לדוגמא, באתר טבילה ידוע קדחו בנקודת הניקוז של עודפי המים חור בזווית כדברי המנח"י (הנ"ל, ח"ז סי' פ), וגם בתעלות ההמשכה לא נמצאו שאלות, וניכר שהעוסקים במלאכה ידעו את אשר לפניהם. האם במקרה כזה חוזר דין רוב המצויין אצל מקוואות מומחין הם, ואפשר לסמוך גם על מה שאי אפשר לבדוק, ולטבול שם? נראה לכאורה שבמקרה זה צריך לברר באיזה שלב של השיפוף הצטרפו מביני העניין למלאכה, וקשה לסמוך באופן עיוור שהכל נעשה כהלכה.

ה. טיפין טיפין

חלק מהמעיינות נובע בחלקו האחרון כזרם רציף, אבל בתוך המערה רואים שהמים יוצאים מהאדמה כשהם מטפטפים טיפה אחרי טיפה, ולא זורמים ברציפות. על זה נאמר בשו"ע שמעיין שיורד מההר טיפין טיפין בהפסק יש לו דין מקוה, ורק אם הוא יורד בקילוח בלא הפסק יש לו דין של מעיין (סע' יג). אם קיימות הרבה נביעות טיפתיות, אבל בצאתם מהמערה המים יוצאים בקילוח, האם יש למים דין של מעיין? האם צריך לוודא, בעיקר בסוף הקיץ, שהנביעה אינה רק טיפין טיפין? נחלקו בכך הפוסקים (עי' פת"ש ס"ק יד).

6 עי' שו"ת בית יצחק או"ח סי' כח, הובא בדרכי תשובה ס"ק לו אות ו; שו"ת מענה אליהו לאדר"ת סי' א; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' צג וח"ז סי' עט; ועוד.

ו. שלושה לוגין וניקיון

כתוב במשנה, באו שני גרדיים משער האשפות שבירושלים והעידו משום שמעיה ואבטליון ששלושה לוגין מים שאובין פוסלין את המקוה (עדויות א, ג). שלושה לוגין זוהי כמות מאוד קטנה, בערך ליטר אחד של מים לפי השיעור הקטן. לכן כאשר מנקים את המקוה נהגו לנגב ולייבש את כל המים שנותרו, כדי שלא יישארו מים כלל בקרקעית המקוה לפני מילוי המים מחדש (חזו"א ס' קכה ס"ק ב). הפוסקים החמירו בזה גם במעינות (סע' טו פת"ש ס"ק טו, וסע' מ פת"ש ס"ק כח). צריך להכיר טובה לכל אותם יהודים טובים שדואגים לכלל ומנקים את מקומות הטבילה, אבל צריך לוודא שהם יודעים את ההלכות האלו. ישנם מורי הוראה שדורשים לראות בעצמם את קרקעית המקוה יבשה לפני המילוי מחדש, גם כאשר האחראים לתפעול המקוה הינם יהודים יר"ש ונאמנים במלאכתם.

ז. הווייתו ע"י מקבל טומאה

בריכת טבילה שיש בתחתיתה נקב ניקוז, והמים נשארים במקומם רק בזכות סתימת הנקב שבתחתית ע"י דבר המקבל טומאה, הטבילה בה פסולה. כתוב בשו"ע שמקוה שמימיו מתפשטין אפשר לעצור את המים באבנים או חבילי עצים, אבל לא בכלים (סע' סו), כי אסור שהוויית המקוה תהיה בדבר המקבל טומאה⁷. למעשה

7 ט"ז ס"ק פ. לפי הש"ך ס"ק קמ הפסול של הווייתו ע"י טומאה נאמר רק בהבאת המים למקוה, ולא בהחזקת המים במקומם.

אם מה שמחזיק את המים בגובה מסוים שמאפשר לטבול, מה שהופך את המים הרדודים למקום הראוי לטבילה, הוא כלי או דבר המקבל טומאה - המקוה פסול. אמנם זו מחלוקת ראשונים, אבל בהלכות מקוואות חוששים אפילו לדעת יחיד, בפרט בשאלות של דאורייתא⁸.

כאשר מה שמחזיק את המים הוא כלי שיש לו בית קיבול, דוגמת ברז סגור, אז הדבר חמור שבעתיים. בית הקיבול נקרא בלשון המשנה 'אביק שבמרחץ' (מקוואות ו, י), כל המים נחשבים שאובים מפני שהם 'גרורים על גביו' (לשון הר"ש שם). בפסול זה אין מחלוקת⁹. נתקלתי במציאות זו בכמה מעיינות מפורסמים.

רשת מברזל שתחתיה נמצא ברז שמחזיק את מי הבריכה כאשר היא מלאה

ח. מדרגה שאינה רחבה ארבעה טפחים

נפסק בשו"ע שתהיה המדרגה שבה יורדים למקום הטבילה רחבה ארבעה טפחים כמקום הנחת הרגל, כדי שהטובלת לא תפחד ליפול (סי' קצח סע' לא). בהרבה בריכות של מעיינות הירידה למעיין אינה בנויה כראוי ואין מקום בטוח להניח את

8 שו"ת התשב"ץ ח"א סו"ס יז. הובא בש"ך ס"ק סג, ב"י סע' לו בשם מהרי"ק שרש נו. שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' צד. הגר"מ הלברשטאם זצ"ל בהסכמתו לספר מקוה מים בשם זקנו הדברי חיים זצ"ל בשו"ת יוד ב סי' צח, ועוד.

9 אמנם פירוש הרמב"ם שם שונה, אבל כתב המנח"י ח"ב סי' קה סע' י שהם חולקים בפשט המשנה ולא לדניא.

הרגל. וצריך לתפוס בצד ולהיזהר לא להחליק. מצבים אלו אוסרים לכתחילה את הטבילה באותו מקום.

ט. חשש שיראזה

'אמר רב שמואל בר רב יצחק, אשה לא תטבול בנמל' (נידה סו, ב - סז, א). רש"י פירש משום חציצה של טיט (בוץ שנדבק ברגלי הטובלת, וגם זו תופעה מצויה), ותוס' פירשו כי בני אדם מצויין בנמל, והיא חוששת וממהרת בטבילה מפני שבושה מבני אדם המצויין שם (תוס' שם ד"ה אשה לא תטבול). וכן פסק בשו"ע שאשה לא תטבול במקום שיש חשש שיראזה בני אדם, מפני שמתוך כך ממהרת לטבול ואינה מדקדקת בטבילה (סי' קצח סע' לד). אסור לכתחילה לטבול טבילה בעלת משמעות הלכתית במקום שמטיילים עלולים להגיע בכל רגע כמו טבילה בנמל, בפרט במקומות מוכרים או קרובים ליישוב¹⁰.

דברי סיום

רוב המעיינות שבדקתי נמצאו פסולים לטבילה, מוודאי או מספק. בשביל לבדוק מעיין ולהכריע על כשרותו צריך להכיר היטב את כל ע"ה הסעיפים של שו"ע יו"ד סי' רא ונושאי כליהם ואת הסוגיות במשנה ובתוספתא ובגמרא שהם מבוססים עליהם ואת דברי הפוסקים האחרונים שעסקו בהם. מלבד זאת צריך טביעות עין והכרת המציאות, להבין דבר מתוך דבר ולהכיר גם את מבואות המים. במסגרת זו הבאתי כמה דוגמאות לבעיות הלכתיות שקיימות בהרבה מקומות טבילה שאינם מפוקחים, והראיתי שרצון טוב יכול להפוך מעיין זנוח למקום בילוי והנאה יפהפה, אך בלי פיקוח הלכתי יתכן מאוד שמקום זה לא יהיה כשר לטבילה הלכתית. יזכנו ה' במהרה בימינו שכל הלכות הטהרה יהפכו להלכות למעשה כאשר נטבול לטהרה מדאורייתא בבניין ביהמ"ק בב"א.

10 הרב ווזנר זצ"ל מחמיר על פי אותו עיקרון שלא לטבול במקום שיש בו צפרדעים או בעלי חיים אחרים (שיעורי שבט הלוי נדה סי' קצח סע' לד ס"ק א). עוד יש להדגיש את נושא החששות הצניעותיים הקיימים בביקור באתרי טבילה למיניהם. לעיתים צריכים לחשב שכר מצוה כנגד הפסדה, ולוותר על הביקור ועל הטבילה במקום שאין ראוי לשהות בסביבתו בגלל תקלות של צניעות. ואכמ"ל.

נאמן עד תום לתורה ולעם ולארץ

על מורנו הרב נפתלי בר אילן זצ"ל

הרב נפתלי צבי יהודה בר אילן היה ראשית כל תלמיד חכם גדול. הוא היה נכדו של הרב מאיר בר אילן מראשי המזרחי, איש רב פעלים לתורה ולארץ, ונינו של הנצי"ב מוולוז'ין זצ"ל ונקרא על שמו. אמנם מסורת הייתה במשפחת הנצי"ב (מאשתו השנייה של הנצי"ב, בתו של בעל 'ערוך השולחן') שלא לקרוא לילדים על שם הסבא "כי מי יגיע לקרסוליו של הסבא הגדול", אך כשנולד בשנת תש"ג בנם בכורם של טוביה ותמימה בר אילן, מיד לאחר פטירת הסבתא ואחר שעלו ארצה

מארה"ב, הם קראו לילד שנולד נפתלי צבי יהודה. בקונטרס "רבן של ישראל" שהוציא לאור באותה שנה הסבא הרב מאיר ברלין - בר אילן, ששהה אז בארה"ב, הוא כותב בעמוד האחרון: "הבן ד"ר טוביה ברלין נשא לאישה את תמימה... הם יושבים בארצנו הקדושה ולהם בן בשם נפתלי צבי יהודה", ואז הוסיף ברכה ייחודית: "זכחו ה' להיות ראוי לשמו". וכך הסביר הבן הרב שאול בר אילן בהספד שנשא על רבנו: "בהתאם למסורת המשפחה, במשפט ברכה זה שמסיים את הספר, הרב ברלין התנצל על כך שהם עברו על המסורת, והסביר שאין הכרח שהילד יגיע למדרגתו של הנצי"ב, די בכך שיהיה ראוי לשמו"... ואכן, הרב נב"א זצ"ל היה ראוי לשמו, והוא המשיך את שושלת אבות אבותיו בכבוד, בגדלות ובאצילות.

הרב נב"א לא היה רק נין ביולוגי, אלא גם נין רוחני. הוא למד מתורת וולוז'ין אצל רבנו הרצי"ה קוק שקיבל מאביו מרן הראי"ה קוק שלמד תורה מהנצי"ב, והוא הלך בעקבותיהם. היה בו שילוב מיוחד של גאונות בתורה, מידות נעלות ואצילות. ראשו היה בשמי שמיא, אולם רגליו עמדו יציבות בארץ.

מורנו הרב נפתלי בר אילן נולד בתל אביב בשנת תש"ג. הוא למד בתיכון צייטלין, ובשנת תש"ך עבר לישיבת מרכז הרב. תוך כדי לימודיו בישיבה הוא שירת שירות

מקוצר בצבא, נלחם במלחמת ששת הימים, וזכה להיות מהצנחנים משחררי ירושלים העתיקה. במהלך הלחימה הוא נפצע מרסיסי פגז מרגמה, שחלקם נשאר בגופו עד יומו האחרון. הוא המשיך ללמוד בישיבה ונחשב אחד האברכים החשובים בה, עד שמורו הרצי"ה קוק שלחו לכהן כרב הראשון של הקיבוץ הדתי 'בארות יצחק'. בשנת תשל"ח מונה לרב שכונה ברחובות, ובתפקיד זה כיהן במשך כארבעים שנה. נלב"ע בליל שבת חזון תשפ"ד.

הרב בר אילן היה צנוע ועניו, אולם תושבי העיר, משפחתו וחבריו הכירו את מעלותיו המיוחדות. אם במקרה שמו של הרב היה עולה בשיחת ידידים, אין אדם שלא היה מחייך, מתענג ומתמלא בהרגשת ידידות וחיבה.

הרב עסק בתחומים רבים בהלכה: דיני צדקה, משפט המדינה, רפואה והלכה, הלכות המקדש ועוד. בכל תחום בו עסק, בכל תחום שאותו למד, ירד לשורש הנושא, נגע בלב העניין, ללא פשרות. חקר, למד וביסס. הוא למד וכתב הכל בצורה יסודית, שורשית ובהירה. יסודיות זו החלה עוד מתקופת בחרותו בישיבה - כך העידו חבריו לספסל הישיבה, וכך היה עד ימים ספורים לפני פטירתו - הוא חש ברע והבהל לבית החולים, כשהמחשב שלו נותר דלוק עם מסך מרצד מלא בדברי תורה ומקורות, באמצע לימודם, כתיבתם ועיבודם, דברי תורה שנשארו מיותמים. יעידו על למדנותו ושקידתו עשרות מאמריו בכתבי העת התורניים; יעידו על כך ארבעת חלקי ספרו הגדול "משטר ומדינה בישראל על פי התורה", ספרו המקיף על הלכות צדקה "נקדש בצדקה" ועוד. הוא היה מדייק בכל מילה, השקיע בכל פרט, וכתב אינספור גירסאות עד שלדעתו הדברים היו ראויים לפרסום.

כתלמידו שלחתי לו פעם מאמר שכתבתי, וביקשתי ממנו לעבור עליו ולהעיר לי הערות. לאחר כמה דקות אני מקבל ממנו מייל תמה, מדוע נדמה לי שהוא עדיף ממני, ושהוא ראוי להעיר על דבריי?! אבל אם כבר פנית, ישנן כמה טעויות מקלדת וטעויות סופר שכדאי לתקן, וכאן בא פירוט מדויק שלהן. למעשה הוא קרא את מה ששלחתי לו, למד את הדברים, כתב תיקונים, אבל בענוותו הרבה לא רצה להעיר הערות של תוכן אלא רק תיקוני טעויות סופר. לאחר שהפצתי בו הוא כתב לי רשימה של מראי מקומות והפניות להרחבה, שהוסיפו לי הרבה. כך בפשטות, תוך כמה דקות, גדולה וענווה כאחד. בהזדמנות אחרת ביקשתי ממנו לתת שיעור לקבוצת אברכים צעירים, והוא ענה לי 'הם מונחים בעניינים יותר ממני, אשמח ללמוד איתם נושא שאני עוסק בו'. ואכן, הרב הגיע, ובמשך שעה וחצי פרס לפני האברכים סוגיא הלכתית מרתקת לאורך ולרוחב, עם מקורות סברות, בבהירות וביושרה, ואף קישר אותה לנושאים אותם למדו האברכים באותו זמן. האברכים התלהבו וביקשו שייתן להם שיעורים בקביעות, ואכן מדי פעם זכינו לשיעוריו, נוסף ל'שימוש' בהלכה שהאברכים עשו בביתו.

אישיותו של הרב נב"א היתה קורנת, מיוחדת ומאירה. מידותיו, ישרותו ואצילותו היו שם דבר. רבים באו להתייעץ עמו בעניינים תורניים ואישיים. פעם הגעתי לבית הרב, והרבנית פרסה לוח גדול ובו עץ משפחה על השולחן, הראתה לי איך אנחנו קרובי משפחה משני צדדים, ואמרה שאני כבן משפחה יכול להרגיש בבתם בבית. יש לציין שתחושה כזו נתנו הרב זצ"ל והרבנית שתח' לכל תושבי העיר ולכל הפונים אל הרב, כולם הרגישו בני בית.

ביתם של הרב והרבנית היה מגדלור של תורה, אבן שואבת לשאלות ולהתייעצויות אישיות, זוגיות וכלליות. תמיד היה מענה, נעים, יסודי ובהיר. תמיד דלת הבית הייתה פתוחה. את כולם קיבל הרב בפנים מאירות. פעם בערב בדיקת חמץ התקשר אליי מישהו עם שאלה מורכבת, והפניתי אותו לרב. הוא שאל: 'עכשיו אפשר לדפוק אצלו בדלת?' אמרתי לו שנדמה לי שכן, אבל ליתר ביטחון שיתקשר קודם. לאחר החג הוא סיפר לי שהוא ישב עם הרב בליל בדיקת חמץ במשך כשעה וחצי כדי ללבן את הנושא שהטריד אותו ולהגיע לפתרון. 'הרב לא נתן לי להרגיש שאני גוזל את זמנו או מפריע. פשוט ישבנו ושוחחנו. יצאתי משם מואר'. כך אמר. זה היה הרב. יחד עם זאת, כאשר הרב הרגיש שאין ביכולתו להתאים את תשובתו לשואל, הוא אמר זאת. לפעמים כאשר הרב הרגיש שהפער בינו לבין השואל נובע משינוי הדורות, הוא היה מעביר את השאלה לרב צעיר יותר. כך קיבלתי מדי פעם שאלות מהרב במייל או בטלפון, כדי שאני אשיב עליהן. הוא לא היה אומר לשואל שיפנה לרב אחר, אלא הוא בעצמו העביר את השאלה למי שחשב שמתאים להשיב, והחזיר לשואל את התשובה בשמו. הייתה לו אחריות כלפי השואלים.

הרב עסק בצרכי ציבור, ולכן לא הסכים לקבל שום טובת הנאה מהציבור, לא עבור סידור חופות ולא עבור פעולות ציבוריות. פעם אחת החתן והכלה נתנו מתנה לבנו של הרב, ואמרו: 'נכון שהרב לא מוכן לקבל דבר, אז את הכרת הטוב אנו מעבירים לבן'. אולם הרב התנגד, והמתנה הוחזרה בתודה לנותנים. בכל פעילותו הרבנית והציבורית הוא היה נקי ללא רבב. הוא נהג לספר על אותו אב שהיה אומר לבנו 'אל תגנוב מכשירי כתיבה מהחברים שלך בכיתה, כשתצטרך אביא לך מה שתצצה מהמשרד הממשלתי בו אני עובד'... נקיות וישרות. כך נהג בביתו, ברבנות ובקהילה.

הרב בר אילן ראה את עצמו ככתובת לכל נצרך, הן לסיוע כספי והן לתמיכה נפשית. היה לו גמ"ח פעיל לסיוע לנזקקים, והוא תמיד ידע לשאול את השאלות הנכונות, ולהתעניין בצרכי המבקש באיכפתיות אמיתית. פעם, הרבה לפני עידן הפלאפונים וכאשר שיחה לחו"ל הייתה עניין מורכב יחסית, נודע לו שאחד מבני קהילתו נסע לניתוח מורכב בחו"ל, והוא טרח ובירר באיזה בית חולים הוא מאושפז ומה מספר

הטלפון במחלקה, והתקשר לדרוש בשלומי. ההתרגשות מהצד השני הייתה גדולה. את הטלפון הזה הם לא ישכחו עד סוף ימיהם.

פעם באתי לבקרו כאשר הרב ישב שבעה, ובדיוק באה הרבנית מחדרו של הרב ואמרה שהגיע מייל עם שאלה הלכתית, ובגלל שלרב אסור לענות היא תשאל אותי ותענה לשואל. הרב שאל ממי המייל, וכשקיבל את תשובתה קם ופנה למחשב. כעבור כמה דקות חזר, ואמר שהפונה הזה לא מבקש תשובה הלכתית אלא התייחסות של הרב אליו. כל שבוע הוא היה פונה בשאלה אחרת, וזה נטו חסד לענות לו ולהתייחס אליו.

כאברך צעיר הרב היה מהפעילים במעבר ישיבת "מרכז הרב" מהבניין הישן ברחוב הרב קוק למבנה החדש בקרית משה. בתחילה הרצי"ה קוק ראש הישיבה רצה לדחות את המעבר, אולם בשל חוסר משווע במקום לתלמידים הרב בר אילן החל להעביר בעצמו ספסלים למבנה החדש, ולבסוף הרצי"ה התרצה בזה. "תרבה החכמה", אמר, "ירבו התלמידים". בתקופה זו הקים הרב את רשת החינוך הארצית "נועם" (לצד הרבנים יעקב פילבר ואיתן אייזמן יבלחט"א); בהמשך כשעבר לרחובות הוא הקים בעיר בית ספר נועם ואף שימש שנים רבות כרב ביה"ס. לא היה טקס או אירוע שהרב מאיר-הפנים לא נכח בו. תמיד היו לו מילים חמות, חיוך זוהר, עיניים בורקות, ומילה טובה לכל ילד. כך גדלנו על ברכיו, חיכינו למילה הטובה, לחיוך הטוב. הוא היה הרב שלנו.

כמה מגדולי הדור הקודם ראו בו דמות מעוררת השראה, דמות לחיקוי; הרצי"ה קוק היה נעמד בפניו, הן משום הייחוס שלו, והן משום גדלותו בתורה, ואף ביקש ממנו להעביר שיעורים בספר הכוזרי בישיבה, ולאז מילתא זוטרתא היא. הרב נב"א מצידו התייחס בראת הרוממות לרצי"ה. תוך כדי ההלוויה ניגש אלי יהודי יקר מתושבי העיר ונתן לי תיקיה ישנה, כשהוא לוחש לי: 'נמצאים פה סיכומי שיעורים של הרצי"ה שכתבתי עם הרב נפתלי כשלמדנו במרכז הרב, כל שבוע סיכמנו את שיעורו של הרצי"ה. אני מפקיד את הסיכומים בידיך, עשה בהם כטוב בעיניך'.

כאברך היה הרב בר אילן עולה לשמוע מהגרש"ז אורבך זצ"ל שיעורים בסדר זרעים כל יום שישי, ובהמשך הרבה להתייעץ עמו כששימש רב הקיבוץ בארות יצחק. הגרש"ז נהג לומר עליו שהוא "דמות רב אמיתית, כך רב צריך להיראות". מורו ורבו הגר"א שפירא זצ"ל, שאליו היה קרוב וממנו למד תורה בישיבה, כתב עליו בהסכמתו לספרו הראשון "יותר ממה שכתוב בספר יש בו", ביטוי לאהבה וגדלות והערכה.

לרנב"א זצ"ל היה קשר מיוחד עם מרא דאתרא הרב שמחה קוק זצ"ל. כבר בבואו לרחובות הוא הרבה להתייעץ איתו וללמוד ממנו על דרכי הרבנות, "איך לנווט בין כל הגופים והרשויות השונות, לטפח ולשמר את מערכת היחסים ולכבד את כל נושאי

המשרות והתפקידים הארגונים והחוגים מכל העדות", כלשונו של הרב. הרב בר אילן היה מגיע לבתי הספר, בתי הכנסת, המוסדות האקדמאיים והמפעלים שבעיר, ומעביר הרצאות בשלל נושאים כדי לקרב את ישראל לאביהם שבשמים. באופן סדיר הוא היה עולה למשרדי הרבנות, ומדווח על עשייתו הרבנית, בענווה ובצניעות. סיפר לי הרב נחמן פוגל, מזכירו האישי של הרב קוק, שכל פעם שהרב בר אילן היה מגיע למשרדי הרבנות בעיר היה הרב שמחה מפנה את הלשכה, מזמין אותו אליו בכבוד ומקשיב לכל מילה. הרב קוק היה אומר עליו שמה שמוביל אותו זו 'ישרות', וכל מעשיו בענווה ובישרות, בלי פלפולים ובלי פרפראות, הכל בישרות עם שכל של תורה. יחדיו הובילו את פרויקט בר מצווה לנערים חילוניים בעיר, ויחדיו עברו בערבי שבת חנות חנות ברחבי העיר וביקשו בנועם לסגור את החנות בזמן לכבוד שבת. ארבעים שנה הם שימשו כרבנים יחדיו בעיר, ארבעים שנות תורה ורבנות, וארבעים שנות חברות אמיצה. לאחר פטירת הרב שמחה זצ"ל לפני כשנתיים ביקש הרב בר אילן שבבוא יומו ייטמן לידו. וכך היה.

הרבנית שתח' דאגה מאוד לבריאותו של הרב. בשנת תשע"ב הרב הוזמן להעביר שיעור בישיבת מרכז הרב. רק לאחר הרבה בקשות הרבנית נאותה 'לשחרר' את הרב לנסיעה ירושלימה, והתנתה זאת בכך שמוזג האוויר יאפשר. לשאלתי איך נדע מה יהיה מזג האוויר, היא אמרה שנראה בבוקרו של יום האם יש עננים בשמים וכו'. וכך היה, עד אמצע היום לא ידענו אם הרב יגיע. והוא הגיע. לאורך כל השיעור הרבנית עמדה במשמר ליד פתח בית המדרש לראות מה שלום בעלה, והעבירה לו מדי פעם מים לשתות. כך נהגה בכל שיעור אליו הוזמן. בימי הקורונה הזהירות גברה שבעתיים. הרב לא הופיע בציבור, לא בבית הכנסת האהוב עליו, ולא בכנסים בעיר. כל השיעורים עברו לזום. גם לאחר הקורונה רוב השיעורים של הרב הועברו בזום. בשלהי הקורונה ערכנו כנס של רבני העיר, וביקשתי שהרב יפתח את הכנס, אולם עדיין רשמי הקורונה היו באוויר, והרבנית התנגדה. עשינו 'שמיניות באוויר' כדי לשדר את דברי הרב בזום לכלל הרבנים בכנס, והצלחנו. מי יודע, יתכן שבשל הזהירות הגדולה של הרבנית שתח' זכה הרב לעבור את שנות הגבורות, לעומת אביו וסבו שנפטרו בשנות השישים לחייהם.

מורנו הרב נצ"י בר אילן, מנקיי הדעת היה, עניו ומאיר פנים, גדול בתורה ומעמיק בהלכותיה, המשיך את דרכיו של זקניו, וראוי היה לשמו. השאיר אחריו דור ישרים מבורך. תנצב"ה.

הרב בר אילן היה מברך אותנו בכל אירוע ובכל הזדמנות בברכה "שתזכו להיות בנים נאמנים לעמנו, לתורתנו ולארצנו". זכה הרב להיות בן נאמן לעמו, לתורתו ולארצו, ולהמשיך בגדלות ובענווה את דרכו ומורשתו של זקנו הגדול הנצי"ב זצ"ל.

בעניין פיסוק התיבה 'סלה' בסידור

למהרי"ק נ"י שלו' רב'.

ר"פ [=רצוף פה] מה שנתעוררתי לכתוב בגללך.

א. 'יפארוך סלה' מנוקד בכל הסידורים המדויקים של כל עדות ישראל בסמ"ך דגושה,

1 הכותב הרב דוד צבי הילמן זצ"ל נולד למשפחה חב"דית מיוחסת ומשכילה בירושלים בשנת תרפ"ד. מגיל צעיר ניכר בכישרונו המופלג, שהתבטא גם בכך שעסק נוסף ללימודיו השוטפים בישיבה גם בעניינים תורניים שאין דרך בני הישיבות לעסוק בהם בדרך כלל, כמו מידות ושיעורי תורה (בנושא הזה היה בקשר עם הגרא"ח נאה וכתב לו הערות חשובות, שלמרות גילו הצעיר נדפסו בספריו בשמו), דקדוק לשון הקודש, נוסחאות התפילה, תולדות חכמי ישראל ועוד. היה מראשוני התלמידים בישיבת פוניבז'. בשנת תשי"ג הוציא לאור את הספר החשוב 'איגרות בעל התניא ובני דורו'. במשך השנים התקרב אל החזו"א ואל גדולי הרבנים בבני ברק, והתרחק מתנועת חב"ד כפי שעוצבה ע"י הרבי האחרון זצ"ל. ההדיר כמה ספרי ראשוניים, וכתב מאמרים חשובים רבים. בשנת תשל"ה מונה ע"י הרב שבתי פרנקל לעורך הראשי של המהדורה החדשה של הרמב"ם, והמשיך בתפקיד זה עד סוף חייו. את ספר המצוות מהדורת פרנקל ערך בעצמו, כולל תיקונים לתרגום המקובל מתוך הערבית המקורית אותה למד וידע על בוריה. במקביל כתב וערך ערכים רבים באנציקלופדיה התלמודית, אך לא הסכים ששמו יוזכר בה. רדצ"ה ז"ל היה תקיף וקנאי מאוד בדעותיו, אך זה לא מנע ממנו להיות בקשר הדוק ורצוף עם רבנים וחכמים מגוונים שונים, כולל אנשי אקדמיה. היו לרדצ"ה דעות מוצקות וחדות בכל נושא תורני, שהתבססו על הידע העצום שלו בספרות התורנית וגם בספרי מחקר והיסטוריה. רדצ"ה נפטר לפני י"ד שנים, בשלהי אלול תש"ע, בהיותו בן פ"ו שנים. מכתב זה שזכיתי לקבל ממנו בשלהי תשס"ה, אחד ממאה ויותר, כולל תגובות למה שכתבתי בסקירה על המהדורה הרביעית של סידור 'אזור אליהו' ב'המעין' מה, ד [תמוז תשס"ה] עמ' 94. כתבתי שם בין השאר שמהדיר 'אזור אליהו' הרב דוד כהן שליט"א הקפיד מאוד על פיסוק מדויק של הסידור, אולם על כמה מהכרעותיו יש מקום לדון - למשל לענ"ד התיבה 'סלה' שבסופי פסוקים ומשפטים בסידור ראוי לה תמיד לעמוד לבדה, סגורה בפסיק לפניה, שהרי היא באה לחזק את כל האמור במשפט אותו היא מסיימת, ולכן היה צ"ל למשל בריש ברכות קריית-שמע 'ועל מאורי אור שעשית יפארוך, סלה', ולא 'שעשית, יפארוך סלה' כפי שמפוסק ב'אזור אליהו'. ראייה לכך ש'סלה' כאן היא מילה נפרדת הבאתי מהעובדה שאם נקביל בין משפט זה לקודם לו יוצא ש'מעשה ידך' עומד מול 'מאורי אור שעשית', ו'שבח' מול 'יפארוך', וברור אם כן שהתיבה 'סלה' נותרה להדגשת העניין כולו, ולכן אינה צריכה להיות צמודה ל'יפארוך', וכן פירשו כמה מפרשים. כך כתבתי שם, ועל דברים אלו ועוד קיבלתי את מכתב התוכחה דלהלן. רדצ"ה היה ת"ח מופלג ומיוחד, איש אשכולות, לא נשא פני איש, ולמרות הבדלי ההשקפות והגיל זכיתי גם אני הקטן שאב"א לידידותו ולהערותיו ולתוכחותיו לעיתים מזומנות. חבל על דאבדן. נתנב"ה (וראה גם מה שכתבתי עליו ב'המעין' גיל' 235 [תשרי תשע"א] עמ' 107). אני מודה לידידי הרב בצלאל דבליצקי שליט"א, תלמידו ומקורבו ושל רדצ"ה זצ"ל, שעבר על הדברים והעיר כמה הערות. ההערות כאן על המכתב נוספו על ידי הק' יואל.

וכמו שכתב ר' שבתאי סופר בסידורו: הסמ"ך דגושה מפני שהמילה מלעיל, וגם יפארוך מלעיל, והוא אתי מרחיק, ודינו מבואר בפרק ד'. וכ"כ בסידור עבודת ישראל: הסמ"ך דגושה בדין דחיק, דוגמת 'הללוך סלה' בתהלים פד, ה. הדגש הזה הוא הדגש הכפלן המכונה דגש חזק, המורה לחבר את המילים ולכפול את הסמך ולקרות יפארוכססלה. וכך קורין התימנים ששאלתי. הזומם לשנות הניקוד והקריאה של 'יפארוך סלה'² מסתמא זומם לשנות גם 'יודוך סלה' שבסוף ברכת מודים הלקוח מתהילים מזמור פח, וגם 'ידשנה סלה' שבלמנצח יענך שקורין קודם קדושה דסדרא (תהילים כ)³, וגם 'על עמך ברכתך סלה' שבסוף הודו מתהילים סוף מזמור ג. ואנחנו שלומי אמוני ישראל מאמינים שכפי הניקוד שבידינו קראו אנשי כנסת הגדולה מתקני התפילות, וכך קרא דוד המלך ע"ה. ועל הזומם ומתאוה לשנות את קריאתנו ואת ניקוד סידורינו נתפלל תפילת דוד המלך ע"ה (תהילים קמ, ט): 'אל תתן ה' מאויי רשע, זממו על תפק ירומו סלה'. אפילו פריצי עמנו ששיקצו סידוריהם בתיפלה שכתב להם מחבר סיפורי העגבים הנודע⁴ לא העיזו לשנות ניקודנו המקובל ולמחוק הדגש.

ודע, שכוונת כל אחב"י במשמעות 'סלה' שבתפילותיהם כדעת חז"ל בעירובין (נד, א) כפירוש הקדמונים שהובא בשרשי הרד"ק: לעולם, וכמתורגם בלשון אשכנז בעברי טייטש: אייביג, ובשרח הערבי של ר' צאלח מנצור: לאל-אבד. ולא כפירוש הרד"ק עצמו⁵. וקרוב לוודאי נלענ"ד שכה היו מכוונים גם הרד"ק עצמו וגם הגאון מלבי"ם זצ"ל בתפילותיהם⁶, ודלא כפירושיהם במקרא. ופשוט משתיקתם שלא נתכוונו ח"ו לומר שלפי פירושהם צריך לשנות את הניקוד המקובל.

ב. נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי ולא שמעתי אפילו על תיבה אחת בנוסח אשכנז

2 היה פשוט לרדצ"ה שהפיסוק שהצעת, שמנוגד בחלק מהמקומות לטעמי המקרא, חייב לבוא עם ביטול הדגש בניגוד למסורה, מה שלא עלה על דעתי כמובן.

3 אמנם שם אין דגש, וצ"ע.

4 כוונת רדצ"ה לתפילה לשלום המדינה, שדעה נפוצה אצל רבים היא שחיבר אותה הסופר ש"י עגנון. אולם האמת היא שהתפילה חוברת ע"י הגרי"א הרצוג זצ"ל ועגנון רק הציע כמה תיקונים בנוסחה, עי' על כך במאמרו של אוריאל פרנק 'ראשית דרכה של התפילה לשלום המדינה', 'המעין' גיל' 245 [ניסן תשפ"ג] עמ' 75 ואילך.

5 רד"ק תהלים ג, ג: 'מילת סלה רוב המפרשים אמרו שהיא כמו לעולם, וכן תרגמה יונתן בתיפילת חבקוק (חבקוק ג, ג): לְעֵלְמִין, וכן היא שגורה זאת הַמְלָה בתפילותינו בזה העניין. והחכם ראב"ע זצ"ל פירש שהיא כמו אמת. ואני אומר כי איננה מילת עניין, ופְרוּשָׁה לשון הגבהה מן סלו סלו הַמְסָלָה (ישעיה סב, ז), כלומר: באותו המקום שהיא נזכרת ונקראת זאת המילה הייתה הרמת קול המזמור'. ושם ז, ו: 'מילת סלה פירשתיה (מזמור ג, ג) שהיא הרמת הקול בניגון, ואין לה טעם בעניין שהיא בו, ואיני צריך לפרש אותה בכל מקום'.

6 המלבי"ם פירש במקומות רבים שהתיבה 'סלה' הוא סימן לסיום העניין או למאמר מוסגר, ואינה מחוברת לפי הפשט לתיבה שלפניה גם אם כך מסומן בטעמי המקרא [ויע"מ מ"ש ד"ר צבי קרן על משמעותה של המילה 'סלה' באתר 'רננות'].

שגרמו החסידים לשנות אותה⁷. רק מתלמידי מענדלסזאן ראיתי שהשמיט את הדגש ופיסק בתרגומו בנקודה קודם סלה, ולא תרגם את תיבת סלה אלא כתב 'סלה' בלשון הקודש בתוך תרגומו, והוא ב'סדר תפלות ויוצרות מתורגם אשכנזית מאת דוד אוטטענזאסער' הנספח לחומשי ה'ביאור' פיורדא תקפ"ג בתרגומו ל'הודו'. אבל רו"ה יש שתרגם סלה לעולם, ויש שלא תרגם תיבה זו וכתבה בלה"ק בתוך תרגומו, אבל לא העיז ח"ו להשמיט את הדגש ולשנות את פיסק הקריאה. וכמותו עשו מסכילי וילנא בן יעקב ואד"ם הכהן [שהיה הח"ח מזכיר שמו בתוספת ימ"ש] בתרגום התפילות הנספח ל'ביאור' דוילנא תרי"א, אבל רק בפסקי המקרא ש'בהודו' וב'פארוך סלה' לא העיז להשמיט הדגש, אבל ב'יודוך סלה' שבמודים השמיטהו.

ודע, שאף המילים שאין בהם דגש הלז מוטעמות פעמים רבות התיבות שלפניהן בטעם משרת המורה לחבר אותן ל'סלה', ואסור להפריד אותן מן הסלה.

ידעתי כי לא ידעת פירוש הדגש, ולא ידעת שלפני סלה בא טעם משרת. ולא הזכרתי את זה [אלא] רק כי נתכוונתי למנוע מדפיסי הסידורים מנתינת מכשול, ולהעיר לאנ"ש לומר צא טמא לסידורי אוטטנזוסער וכיו"ב. ולא דנתי אם אתה שוגג או מזיד.

דוד צבי הילמן, בני ברק

* * *

עוד על גיור קטנים חבתיים חילוניים

א. הרב ארי יצחק שבט כתב בגיליון הקודם של "המעין" (גיל' 250 עמ' 83 ואילך) מאמר העוסק בתשובותיו של הרב משה פיינשטיין זצ"ל בנוגע לגיור קטנים. בהערה 1 הוא כתב "כבר קדמו לו (=לרב פיינשטיין) המתירים לגייר ילדים בבית שהאב יהודי והאם נשאת נוכריה, וכן כאשר ברור שלא שומרים בבית תורה ומצוות", והוא מציין למשל לשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רמח. אך עיון בדבריו יגלה שמהר"ם שיק דן בשאלה אם אפשר להביא ילד לגיור כשאמו נשאת נוכריה, שהרי כדי לגייר גוי קטן צריך שהוריו יביאו אותו להתגייר, והוא הרי אינו מתייחס לאביו היהודי. אין בתשובה הזו כל דיון בנוגע לעניין שמירת תורה ומצוות על ידי הילד בעת גדלותו, ויכול להיות שהילד גדל אצל אביו היהודי ששומר תורה ומצוות או במקום אחר שבו שומרים מצוות. אי אפשר להוכיח כלל מתשובה זו של מהר"ם שיק שלדעתו אפשר לגייר קטן גם כאשר קיימת סבירות גבוהה שלא ישמור תורה ומצוות בעת גדלותו.

7 עוד כתבתי בסקירתי על סידור 'אזור אליהו' ב'המעין' שם: 'נראה שהאלפים הרבים שרכשו את סידורי 'אזור אליהו' במהדורותיו השונות לא היו מעוניינים כולם בנוסח הגר"א דווקא, שזיהויו מהווה את 'הקומה השניה' של בירורי הנוסח שבסידור מיוחד זה; הרבים הייתה חשובה לא פחות 'הקומה הראשונה', הכוללת זיהוי של נוסח אשכנז 'המקורי' שנהג בפולין לפני כשלוש מאות שנה, לפני שהחלו לפרוח החסידות מכאן וההשכלה מן העבר השני, תנועות שהשפיעו, כל אחת בדרכה, גם על נוסח סידורי נוסח אשכנז'. על כך הגיב רדצ"ה שהחסידים אמנם עברו להתפלל בנוסח אחר אך לא פגעו כלל בנוסח אשכנז, ושב לדון בעניין פיסק התיבה 'סלה'.

המקור השני שמביא הרב שבט בהערה שם הוא שו"ת מהרש"ם ח"ו סי' קט. מדובר שם בגר קטן שמחלל שבת, והשאלה היא האם התנהגותו נחשבת כמחאה שמבטלת את הגיור כאשר הוא מגיע לגיל מצוות, ומהרש"ם סבר שכך חונך אין כאן מחאה. לא נאמר בתשובה זו שמותר לגייר קטן כשידוע שלא ישמור תורה ומצוות בגדלותו.

הרב שבט הפנה גם לשו"ת דברי מלכיאל סי' יט, שם מדובר על גר קטן שגם אמו התגיירה ושאריו היהודי התחיל להתקרב לשמירת תורה ומצוות. לא ברור לי מהיכן נלמד מדבריו שאפשר לגייר קטן שאמו נשאת בגויותה ויש סבירות גבוהה שלא ישמור תורה ומצוות בגדלותו.

לגבי תשובתו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל המובאת גם היא שם מספרו פסקי עוזיאל בשאלות הזמן סי' סה, יש להפנות לדבריו בסוף התשובה:

איש מישראל שנולד לו בן מנכרית חייב לגייר אותו על ידי בית דין בעודו קטן, שזכות היא לו וזכין לאדם שלא בפניו (יו"ד סי' רסח סע' ז), לפיכך חייב האב לגיירו על ידי בית דין סמוך ללידתו, להרחיקו מכל השפעה זרה ונוכריה בבית וברחוב, ולהכניסו מימי ילדותו לתלמוד תורה.

במקרה כזה לא קיים בירור גמור שהגר הקטן לא ישמור תורה ומצוות בגדלותו.

ב. ולגבי תשובות הרב פיינשטיין. התשובה הראשונה שבה דן הרב ארי יצחק שבט היא תשובה משנת תשל"ד (אגרות משה אבן העזר ח"ד סימן כו אות ג). ראשית יש לעמוד על הנקודה החשובה שהרב פיינשטיין לא נשאל האם אפשר לגייר קטן שיש סבירות מרובה שלא ישמור תורה ומצוות. השאלה לא הייתה בנוגע לגיור הקטנים, אלא אם אפשר ללמד את הילדים על אף שהם גוים. כלומר, יש בכיתה ילדים יהודים, וילדים גוים שאמם התגיירה בגיור רפורמי, והרב פיינשטיין כתב בדרך אגב שיש לגייר את הקטנים. יש לכך משמעות רבה, כיון שקשה ללמוד הלכה לדורות ולבסס יסוד הלכתי ולהציג גישה חדשה בגיור על פי דברים שנאמרו בדרך אגב.

יותר מכך, יש לעמוד על שתי נקודות בתשובה זו. הרי הוא כתב:

אבל הא אפשר לתקן דאת הקטנים יגירו כי הם אינם צריכים קבלת מצוות, ויגירום על דעת בית דין, והוא זכות להם כי מכיון שלומדים בבית ספר דתי אצל מורים יראי שמים הרי מצוי שיתגדלו להיות שומרי תורה, שלכן אף שהוא ספק הוא זכות ודאי.

הרב פיינשטיין כתב במפורש ש'מצוי' שיתגדלו להיות שומרי תורה ומצוות. הרב ארי יצחק שבט כתב בהמשך דבריו: "רמ"פ היה אופטימי בתשובתו כשכתב ש'מצוי' שהילדים המתגיירים יגדלו להיות שומרי מצוות. אכן היו תלמידים שבאו מבתים לא דתיים והתחזקו, אך בפועל הרוב הגדול של הילדים, והגרים ביניהם, לא גדלו להיות שומרי תורה. אין ספק שרמ"פ הכיר את המציאות הזו, ובכל זאת הסכים לגייר אותם ילדים". ואני שואל, אם זה נכון מדוע הרב פיינשטיין כתב ש'מצוי'? הרי היה צריך לפרש את דבריו ולכתוב שאפילו שזה לא מצוי. בוודאי שהוא לא היה צריך להזכיר את הנקודה הזו שזה מצוי!

יש להוסיף עוד נקודה, הרי הרב פיינשטיין כתב באותה תשובה:

וגם הגדולים מבני י"ג נמי אם יאמרו להם שצריכין להתגייר, וכן הגדולות מבנות י"ב, ודאי יתרצו, ובזה צריך להשתדל, וכמובן להסביר הדבר באופן טוב ובנחת שוודאי ישמעו לזה.

הרב פיינשטיין דיבר לגבי גיור ילדים גדולים, לא קטנים. והרי הרב פיינשטיין כתב במספר תשובות בצורה מפורשת שאי אפשר לגייר מישהו שיש אומדנא ברורה שלא ישמור תורה ומצוות. אם כן, איך כאן הרב פיינשטיין כתב שאפשר לגייר את הילדים האלו על אף יש אומדנא ברורה שלא ישמרו תורה ומצוות? אלא, מוכרחים לומר שהיה מדובר במציאות שלא הייתה אומדנא ברורה שלא ישמרו תורה ומצוות. אם כן, יש לומר אותם הדברים לגבי הילדים הקטנים, שלא היה מדובר שיש אומדנא ברורה שלא ישמרו תורה ומצוות. הרי הם מתחנכים כרגע בבית ספר דתי עם מורים יראי שמים. גם האמא התגיירה, אמנם בגיור רפורמי, אם כן היא לא מחשיבה את עצמה כנכריה ובוודאי לא מתנהגת לגמרי כנכריה. לכן, איך אפשר ללמוד מתשובה זו לגבי גיור ילדים שהאמא היא נכריה גמורה והילדים אינם מתחנכים בבית ספר דתי, שעדיין יהיה אפשר לגיירם?

ג. נמשיך עוד בדברי הרב ארי יצחק שבט. הוא כתב:

[רמ"פ] אף יזם, משיקולים ציבוריים, לגייר את הילדים הלא-יהודים שגדלו בבתים חילוניים. רמ"פ רצה לדאוג לכך שיהיו מספיק ילדים כדי לקיים את בית הספר היהודי... וגם יימנעו נישואי תערובת והתבוללות בכך שיהיו לצעירים היהודים בני זוג בגילם עימם יוכלו להתחתן.

ואני לא מבין שתי נקודות: א. מה הכוונה יזם? היכן ראינו שיזם? בתשובה הוא רק הציע את הדבר. ב. היכן מצינו שלרב פיינשטיין היה שיקול של נישואי תערובת? היכן הדבר הזה מוזכר? יותר מכך, הרב ארי יצחק שבט הביא תשובה נוספת של הרב פיינשטיין⁸, ושם כתוב:

אבל במציאות שיש הרבה אנשים מן הסוג הזה באותה הקהילה, זאת אומרת שיש הרבה יהודים שנשאו נשים נכריות, וחושב הרב המקומי שעל ידי מה שיגייר את הילדים זה יקרב את אביהם לדת... להרבה אנשים יש עניין של הוראת שעה, ויש להקל.

אם כן, השיקול הוא מצד קירוב האב. לא מוזכר שיקול של נישואי תערובת.

גם נציין לתשובה אחרת של הרב פיינשטיין, משנת תשל"ג (יורה דעה ח"ג סימן קד):
הנה בדבר תינוק שלקחוהו זוג אחד שאין להם בנים להחזיקו כבן שקורין אימוץ (אדאפטירן), פשוט וברור שכיון שארגענטינא היא מדינה שרק מיעוט קטן איכא שם יהודים הוא ולד נכרי גמור וצריך להטבילו לשם יהדות, ואם הוא זכר צריך למולו ולהטבילו על דעת בית דין מדין זכיה, שאם הזוג הם שומרי תורה הוא ודאי זכות.

8 לא מדובר על תשובה שלו, אלא דברים שכתבו בשמו.

רמ"פ הזכיר בצורה מפורשת שמדובר שהזוג שומרי תורה. על כך כתב הרב ארי יצחק שבט (בהערה 34): "לא מוזכר בשאלה וגם לא בתשובה שההורים הם דתיים, ורמ"פ מזכיר רק כבדרך אגב, וכחזי לאצטרופי, שאם הם שומרי תורה זה ודאי זכות. ברור מדבריו שגם אם המאמצים אינם דתיים אפשר גם אז להחשיב זאת כזכות להיות יהודי". ואני שואל את עצמי, מהיכן הדבר ברור מדבריו? הרי הוא ציין במפורש לא כך!

ד. עכשיו אציין מספר הערות עקרוניות בנוגע ללימוד מהתשובות האלו של הרב פיינשטיין:

1. יש הבדל בין מקרה יחידי ובין פסיקה ציבורית. כלומר, יכול להיות שבמקרה יחידי הוא יקל בדבר. אבל, לא יפעל כך כפסיקה גורפת. למקרים יחידים לפעמים מקילים.
2. יכול להיות שהקולא של הפוסקים לגייר קטן שלא מתחנך בבית ספר דתי ואמו נכריה נאמרה רק במקרה בדיעבד, אבל לכתחילה לא היו אומרים כך. כלומר, יכול להיות שהקלו במקרים אלו כיון שלא הייתה אפשרות לבקש שהילדים ילכו לבית ספר דתי, ולא הייתה אפשרות להביא את ההורים לשמירת תורה ומצוות. אבל, אם יש אפשרות לכך, בוודאי לא היו מתירים את הדבר. לכן, אם יש אפשרות להביא את ההורים לשמירת תורה ומצוות וגם להביא את הילדים ללמוד בבית ספר דתי, בוודאי כך עדיף, שהרי יש ספיקות גדולות לגבי הגיור במקרה שיש סבירות גדולה שלא ישמרו תורה ומצוות בעת הגדלות. השאלה היא האם הקולא הזו לגבי ילדים קטנים, שנתיר לגייר אותם בלי הצורך שההורים ישמרו תורה ומצוות והילדים ילכו לבית ספר דתי, אינה פוגעת באלו שיכולים היינו להצריך אותם בכך והם היו מסכימים, והגיור שלהם היה נעשה בצורה הטובה. כלומר, אם נקל לכולם אז בוודאי שכולם יבחרו בדרך הקלה, אבל אם לא היינו מקילים יש הרבה שהיו מסכימים להגיע לידי שמירת תורה ומצוות ושליחת הילד לבית ספר דתי, והיינו מביאים את הילד לגיור ראוי.
3. לא בטוח כמה ילדים נוספים יתגיירו בדרך הזו, שלא יכולנו לגייר אותם בצורה של הבאת ההורים לשמירת תורה ומצוות ושליחת הילד לבית ספר דתי.
4. צריך להכיר שינוי מהותי בין המציאות בחו"ל למציאות בארץ, שגם אותו יש לקחת בחשבון. בחו"ל עניין הקהילתיות תופס מקום גדול. הרבה מהיהודים, אפילו שאינם שומרי תורה ומצוות, מחוברים לבית הכנסת שלהם. יש בתי כנסת שיכול להיות שרוב המתפללים נוסעים בשבת, אבל הם מגיעים לבית הכנסת בשבת ובחגים⁹. המציאות הזו אינה קיימת כל כך בארץ ישראל. בארץ אדם שלא שומר תורה ומצוות יכול להיות שלא יפקוד לעולם את בית הכנסת, או שיפקוד אותו רק ביום כיפור. לכן, יכול להיות שהקטן הזה שמגיירים אותו בחו"ל גדל בבית שאינו שומר תורה ומצוות, אבל המשפחה קשורה לקהילה, ולכן יש סבירות שהילד ישמור תורה ומצוות בעת גדלותו. אבל בארץ ישראל כשמגיירים ילד שגדל בבית שלא שומר תורה ומצוות ואינו מתחנך בבית ספר דתי, הסיכויים שהוא ישמור תורה ומצוות בעת גדלותו מעטים הרבה יותר.

9 אני בעצמי גרתי בקהילה כזו בקנדה.

5. הרב אשר וייס שליט"א (שו"ת "מנחת אשר", חלק ג, סימן עח) כתב:

כבר כתבתי בכמה תשובות דאין להשתית את הגירות אלא על יסוד נרחב ומקובל ביותר בדברי הפוסקים ולא על דעות השנויות במחלוקת, דאין הדעת סובלת שיהיה האדם בן ישראל על פי שיטה זו וגוי על פי שיטה זו, וכי כל ימי חייו ירחף מעל ראשו להט החרב המתהפכת של מחלוקת הפוסקים, וכל עצם יהדותו תהיה מוטלת בספק, ואיך נקל בעצם היהדות שכל גופי תורה תלויים בה. והרי זה (דוגמה רחוקה) כספק פיקוח נפש לחומרא, וגדול המחטיאו יותר מן ההורגו. והדברים פשוטים וברורים לכל מי שיש לו מוח בקודקוד.

הדברים האלו בוודאי נכונים לגבי גיור קטנים כשיש מחלוקת גדולה בין הפוסקים בשאלה זו, ורבים סוברים שאי אפשר לגייר את הקטן כשיש סבירות גדולה שלא ישמור תורה ומצוות בעת גדלותו.

אורי בצלאל פישר, ישיבת כרם ביבנה

* * *

בגיליון הקודם התייחס הרב ארי שבט לסוגיית גיור ילדי הגויים שהגיעו מרוסיה ומאוקראינה לארץ ישראל. ויש להעיר על דבריו:

א. לגבי הצד שהסתפק בו האג"מ (שעל דבריו מתבסס עיקר המאמר) שניתן יהיה לומר את הרעיון של 'זכין' לגבי גיור קטן בידי ב"ד גם מצד שיזכה לעוה"ב וכו', הנה כבר הוכיחו פוסקים רבים¹⁰ שמפשטות הסוגיא בגמרא מוכח שאף אם כלפי שמיא גליא שהוא זכות, אם הקטן בעצמו כשיגיע לגדלות לא יהיה מעוניין במהות הגרות שהיא קבלת עול מצוות מפני שהורגל בהפקירא אין הדבר יועיל ל'זכין'.

ב. הרב שבט חילק בעניין הכרח קבלת המצוות בגרות בין גיור גדולים לגיור קטנים, כשהוא נמשך אחר כמה מלקטים מהשנים האחרונות שצוינו במאמרו, מהם משתמע שעיקר הנידון בפוסקים בגיור קטנים הוא רק האם הגיור נחשב להם לזכות. אמנם כבר הבהירו פוסקים רבים שגם בגיור קטנים ללא החלטת המביאים אותו לגיור לחנכו למצוות ולהכניסו "לברית ולקדושת אמונה" כלשון המאירי בסוגיא אין כאן גרות כלל,

10 ראה בספר "גיור כהלכה" (מרכז רבני אירופה, תשפ"ד) פרק יט ציוני המקורות מדברי הגרא"ה קוק והגר"ש אלישיב ועוד פוסקים, וראה שם שכך כבר הוכיחו מסוייגינו בשו"ת הרד"ך ובמגילת ספר ובתשובות רע"א ועוד. ובעניין המובא במאמר מ"מסורת משה", ראה שם פכ"ג הערה 161 שמשמעות נוספות ב"מסורת משה" משמע שרמ"פ הסתפק בדבר, ופעמים קבע שכשיגדיל הקטן יצטרך טבילה וקבלת מצוות, ובדברי כמה רבנים שדנו בדבריו. הגר"ש אלישיב (קובץ תשובות ח"א סי' קח וכו"ב סי' נה וח"ד סי' צד) דחה את סברת הגרמ"פ מכמה טעמים, וראה בספר הנ"ל פרקים טז-כג. וכבר הדגישו בני וחתן הגרמ"פ במכתבם שבראש הספר "מסורת משה" ש"פוסקים מאאמרו"ר זצ"ל בלי ביאור מלא בסוגיות לא יכול להיחשב בכל מקרה כפסק הלכה לדורות, בפרט שאאמרו"ר זצ"ל לא היה דרכו לסמוך על דעתו הקודמת, אלא על כל שאלה ושאלה שבא לפניו היה שוקל בדעתו מחדש, ופעמים היה מחמיר לזה ואח"כ היקל לזה".

מכיוון שעיקר מהות הגיור הוא קבלת עול תורה והכוונה להסתופף תחת כנפי השכינה כלשון הרמב"ם¹¹. עוד הוכיחו פוסקים רבים מדברי הראשונים שגמר גיור הקטן הוא בהנהגה בדת ישראל **בגדלותו**. ברור א"כ שלא ניתן להעניק לו תעודת גיור בתור יהודי גמור ללא ספק, ולחייב את רושמי הנישואין להכיר בכך לעניין היתר נישואין בישראל, במקרה שכאשר הגיע לגדלות המשיך לחלל שבת וכו', שהרי אז בכל אופן לא הועילה גירותו¹².

ג. עוד הוסיף והביא הרב שבט בסיכום דבריו סברה נוספת, לפיה "אין ספק שבמדינת ישראל תקף הרבה יותר השיקול המרכזי שעליו מתבססת הגמרא ש'ניחא ליה' לקטן לגדול כיהודי במדינת ישראל וזכות היא לו... ניחא ליה לילד להיות יהודי כאביו ולהיות כמו כולם". חובה להעיר על כך, שמלבד שדעת רוב הפוסקים שהנולד ליהודי מגויה אין האב יכול לגיירו משום שאינו נחשב בנו כלל ולא עליו נאמר 'ניחא ליה במאי דעביד אבוהו' (ראה בספר "גיור כהלכה" פ"ט ופכ"א בארוכה), פשוט שאין כוונת הגמרא באומרה "ניחא ליה במאי דעביד ליה אבוה" לומר שניחא ליה לקטן להיקרא "יהודי ישראלי לאומי" ו"להיות כמו כולם" ו"להיות יהודי כאביו" שאינו שומר מצוות. מדובר בגמרא שאביו שהיה גוי ונתגייר, דהיינו שקיבל עליו עול תורה ונכנס לברית כלשון הרמב"ם, מגייר גם את בנו איתו, דהיינו שמכניסו "לברית ולקדושת אמונה" כמודגש בלשונם של רבינו המאירי והמגילת ספר¹³.

ד. עוד נכתב במאמר הנ"ל "היות ואחרונים רבים סוברים שאין הגיור בנ"ד חל אפילו בדיעבד, מסתמא שמכלל ספק לא נצא עד קימום הסנהדרין בב"א, ואז ידונו פנים אל פנים, והרוב יכריע ויחייב את כולם", ויחד עם זאת בסיכום דבריו מציע כותב המאמר לגייר קטנים לעת-עתה גם ללא חינוך דתי. אך ע"פ כללי הפסיקה אין לסמוך למעשה על דברי פוסק גם לאחר פטירתו כשלא ראה את דברי החולקים עליו ודן בהם, וכפי שהאריך

11 ראה בזה בספר "גיור כהלכה" שם פרק טז מדברי הגרא"ה קוק והגאון ר' איצ'לה מפונבי ז', 'ישכיל עבדי', 'דברי יואל', הגרש"ז אויערבך, הרבי מליובאוויטש. הגר"ד סולובייצ'יק, השבט הלוי, הגר"א שפירא, הגר"ש משאש, הגר"א בקשי דורון, וכ"כ רבני זמננו הרב משה שטרנבוך, הרב יעקב אריאל, הרב דוד כהן, הרש"מ עמאר, הרב אהרן פרידמן ועוד, עיי"ש.

12 ראה בספר "גיור כהלכה" פרק כ את המובא מתשובות מהרי"ט ולבושי מרדכי וחבצלת השרון והגרא"ה קוק ושרידי אש והמנחת יצחק והגרי"א הענקין והגרי"א הרצוג והגרי"ש אלישיב ויבדלח"ט הרב אשר וייס ועוד פוסקים, וראה שם הע' 157 את דברי הגר"ש ישראלי ועוד בהבהרת דברי האח"עזר, והחומרה שבארץ ישראל בעניין זה.

13 כך כתב המאירי "ואע"פ שהגוי נוח לו להיות מותר בכמה דברים שיהא נאסר בהן אחר גירותו, ואינו רוצה ליגדר בגדרי הדתות, ונמצא שאין זה זכות לו אלא אם כן הוא רוצה בכך, מ"מ גוי קטן הואיל ולא נתגדל על אותו שילוח (=הפקרות), אין השילוח זכות לו, ומתוך כך מגיירין אותו. וכל שכן אם נתגייר אביו ונתגייר בנו קטן על ידו שהוא נכנס לברית ולקדושת אמונה על ידו, שהרי הדבר מוכיח בזו להיות חביב להם יותר על שאחזו מעשה אבותיהם בידיהם". וכ"ה ב"מגילת ספר" על הסמ"ג לאו קטז.

הגר"מ עצמו באגרות משה (יו"ד ח"ה סי' ח אות טו) באיסור לפסוק דין ע"פ הוראת חכם שמת כשיש עליו פירכא, והגם שאפשר שהיה לו טעם¹⁴.

ה. ההצעה הנ"ל של כותב המאמר, לגייר קטנים גם ללא חינוך דתי, לא רק שלא תצמצם את נישואי התערובת כפי שרצה להציע, אלא שכדברי ה"חבצלת השרון" וה"שרידי אש" ועוד, תגרום למכשולות רבים בהתבוללות וכו' עיי"כ שיחשבו שהם יהודים¹⁵.

ו. כבר העירו רבנים רבים שהצעות כאלו מעודדות ומגבירות את המשך פעילות הבאת מאות אלפי גויים לארץ ישראל הנסמכת גם על הפרסומים שיש "פתרון הלכתי" להפוך אותם ליהודים בקלות. ובלשון הרב אליהו זייני (במכתבו לספר "לקרוא כולם בשם ה'"): "איסור מוחלט הוא לכנות את בעיית הכניסה ההמונית לארץ ישראל של אלפי גויים 'בעיית גיור', כי אינה כזו. הבעיה אינה אלא בעיית ההכנסה לארץ ישראל של מאות אלפי גויים תחת מטריית החוק הקרוי 'חוק השבות', שאין חוק יותר פרובלמטי ואסוני ממנו". וראה עוד בדברי הרב מרדכי בראלי ("מאמרי אב" ח"א עמ' 184) על הצורך להשקיע את המאמצים למניעת התבוללות בכיוון הנכון.

אברהם דניאל דגן, ארה"ב

תגובת הרב שבט להערות הרבנים פישר ודגן

א. אכן לפחות בכתב כנראה "הרב פיינשטיין מעולם לא נשאל האם אפשר לגייר קטן שיש סבירות מרובה שלא ישמור תורה ומצוות" ואין לנו תשובה כתובה שלו על כך. לכן מה שמוכח בתשובות שהבאתי שהגרמ"פ הציע בעצמו את הפתרון לגייר קטנים כאלו על אף שלא נשאל על כך, משכנע אף יותר שאכן כך האמין וכך פסק למעשה.

ב. רמ"פ היה עיקבי, והורה לפחות בארבע מקומות על פני ל"ו שנים שניתן לגייר קטנים גם כשיש חשש סביר ביותר שלא ישמרו תורה ומצוות, ולפחות בשתיים מהתשובות מדובר על תשובה לציבור ולקהילה ולא ליחיד. לומר שאלו הם דברים שנאמרו 'בדרך אגב' ולכן אין להם משקל הלכתי - הוא דבר תמוה. רמ"פ מנסח את דבריו כדרכו בענווה ובוזהירות, וכותב ש"צריך עיון לדינא למעשה", אך הוא מעיד שאימוץ תינוקות גוים הוא מקרה מצוי¹⁶, וגם מרום מעמדו כפוסק הדור בארה"ב הוא אינו יוצא כנגד הרבנים הנוהגים כן, בשונה מעמדתו התקיפה נגד גיור מבוגרים שלא ישמרו תומ"צ.

14 וראה עוד בעניין כללי הפסיקה בספר "גיור כהלכה" פרק כה ופרקים לג-לה, וכן בעניין הכלל המוסכם שאין לצרף דעת אלו שלא ראו את דברי הקודמים ולא דנו בהם.

15 וכ"ה לדעת עוד רבים מגדולי הדורות האחרונים מכל החוגים, עי' בספר "גיור כהלכה" שם.

16 דברות משה, שבת סי' סד, הערה יא, עמ' תקכא. מדובר על זמן רב לפני התפתחות טיפוליה הפוריות המקובלים היום, כשהפתרון המצוי לזוגות חשוכי ילדים היה לאמץ ילד גוי ולגייר אותו, למרות שרוב גדול של הבתים היהודים בארה"ב לא היו שומרי תומ"צ.

ג. לא ראוי לטעון אפילו במרומז שרמ"פ היה נאיבי, ולא הכיר את המציאות שרוב גדול של התלמידים בביה"ס המדובר ובאחרים בקהילות מהסוג הזה לא היו שומרי מצוות, ולא הפכו בהמשך לשומרי מצוות, לא היהודים מלידה וגם לא הגרים.

ד. אני מודה שלכאורה ניתן להבין מדברי רמ"פ (אגרות משה יו"ד ח"ג סי' קד) "שאם הזוג הם שומרי תורה הוא ודאי זכות לקטן" - שזהו תנאי מעכב לגיור הקטן כמו בגיור גדול. אך פרט זה לא מוזכר בשאלה וגם לא בעיקר התשובה, אלא רק בסוף הדברים כחזי לאצטרופי "שאם הזוג הם שומרי תורה הוא ודאי זכות", ומשמע שגם אם המאמצים אינם דתיים כמו ברוב המקרים עדיין זו זכות לקטן להיות יהודי. אי אפשר לנתק את דברי הרמ"פ כאן משאר המקומות שבהם פירש את כוונתו שזכות היא לתינוק להיות יהודי אף שיעבור על רוב המצוות, כי קודם-כל מה שיעבור יהיה כ"תינוק שנשבה", ושנית קדושת ישראל שזכה בה גם היא מעלה, וגם ע"י גרותו מה שיקיים מהמצוות יקבל על זה שכן כישראל כי עכ"פ מאחר שהוא גר הרי יש בו קדושת ישראל, ויהיה לו שכן בעולם הבא על מעשיו הטובים שיעשה אף שלא בכוונה למצוה. כך מפורש בעדות נכדו (מסורת משה ח"ד עמ' רפט סע' רסד), "ראיה לשיטתו שיש לגייר ילדים על דעת בי"ד גם בשביל משפחות לא דתיות...". גם אם ל"מסורת משה" יש פחות תוקף הלכתי מ"אגרות משה", הכותב הנכד הרב מרדכי טנדלר, יד ימינו של סבו, "משיח לפי תומו" ש"כידוע כך היא שיטתו של סבא" שמגיירים קטנים גם מבתיים חילונים.

ה. הרמ"פ מבהיר שגיור קטן שהוא על דעת בי"ד שונה מגיור גדול (מדין "זכין לאדם שלא בפניו", שתמיד זכות היא להיות יהודי), ועל אף שמלכתחילה עדיף בוודאי שגם הקטנים ישמרו תומ"צ אך זו דרישה שנמצאת אצלם ברמה אחרת לגמרי מאשר בגיור של מבוגרים, שם שמירת תומ"צ היא חיונית ומעכבת. יתירה מזאת, אין ספק שרבים מהמתגיירים במדינה יהודית עושים כן משום הטבות מגוונות ושונות, שבגיור גדולים זה בוודאי לגריעותא, אך בגיור קטנים זה לטיבותא ולא לגריעותא, וגם זה כלול ב"זכין לאדם שלא בפניו" (עי' כתובות יא, א ושו"ע יו"ד סי' רסח סע' ז).

ו. בתשובותיו של הרמ"פ לאינדיאנפוליס ולְפָרְקְלִי הזכיר רמ"פ את השיקול הציבורי המצדיק גיורי קטנים, כאשר בעיית נישואי התערובת בהווה ובעתיד מהווה חלק מרכזי מהרקע של התשובה. אכן צריכים לדון בכל מקרה לגופו, אך רמ"פ מציג בסיס איתן לגיור קטנים החיים במשפחות חילוניות לפי ראות עיני הפוסקים במקומם ובזמנם.

ז. המגיבים טוענים שיתכן שהקולא הזו של גיור קטנים, בלי לחייב שישמרו תורה ומצוות וילכו לבית ספר דתי, תפגע באחרים שהיו מסכימים לכך, ואז הגיור שלהם היה מתקיים באופן ראוי יותר. אולם במאמרנו לא הכנסנו את ראשנו בין דעות פוסקי הדור, אלא באנו להבהיר את שיטת רמ"פ שיש שטועים בהבנתה מחמת אי-הכרת הקהילות הקטנות אליהן השיב. חשוב להוסיף שהמגיבים רק מציעים להמשיך את המצב הקיים, ובמצב הנוכחי מעט מאוד גיורי קטנים נעשים כל שנה בארץ, ואין בכך שום פתרון לבעיית נישואי התערובת במדינה היהודית. השערתו של הרב פיישר שבלי יישומה של שיטת רמ"פ "הרבה היו מסכימים להגיע לידי שמירת תורה ומצוות ושליחת הילד לבית ספר דתי" נוסתה כבר

שנים רבות, והיא פשוט אינה נכונה. בתי הדין מחייבים היום את הגרים הקטנים ללמוד בחינוך דתי, וזו אחת הסיבות שהם פשוט לא מתגיירים, ומספר הגויים בני-העולים שחיים בנינו כישראלים גמורים הולך וגדל, ונישואי התערובת הולכים ורבים¹⁷.

ח. הרב פישר משער שדווקא ב"עירות השדה" הללו בחו"ל בגלל האווירה הקהילתית היה יותר סיכוי שילד מבית חילוני ישמור תומ"צ, מאשר במציאות היום בארץ. אולם חבל לשער השערות כשקיימת סטטיסטיקה אמפירית. בסקר המקיף של PEW¹⁸ מצאו שבין היהודים שגדלו בארה"ב בבתים קונסרבטיביים ורפורמים הקשורים לקהילה אחוז החוזרים להיות שומרי תומ"צ הוא זניח ביותר (2% מהקונסרבטיבים ורק 1% מהרפורמים), לעומת זאת בארץ היום אחוזי החוזרים בתשובה נעים סביב 15%-7.7. אצל העולים מברמה"מ לשעבר, מהרקע החילוני ביותר, כ-8% מקיימים במשך הזמן מצוות באופן מלא ועוד 18% מזדהים כ"מסורתיים או מקיימים מצוות במידת-מה"¹⁹. בס"ה בארץ חוזרים בתשובה מאות (!) אחוזים יותר מאחוזי החזב"ת שבין החילונים הקשורים לקהילה בארה"ב. כל זה בנוסף למה שכבר כתבנו שבארץ ישראל שומר אדם ממוצע הרבה יותר מצוות ועובר פחות עבירות בחיי היום-יום (רוב האוכל כשר כולל המצוות התלויות בארץ, לא עובדים בשבת וחג, רוב גדול צם ביה"כ, מקיימים מצות ישוב ארץ ישראל בכל רגע ומגינים על עם ישראל בשירות בצבא ועוד ועוד).

ט. הרב פישר העיר שלדעתו ארבעה מעשרת הפוסקים שהבאתי אינם מסייעים לשיטת רמ"פ להתיר גיור קטן במשפחה חילונית. מיותר להזכיר שאף אחד מהעשרה לא הובא ע"י הר"מ פיינשטיין בתשובותיו, שהרי דרכו של בעל האגרות-משה הייתה כידוע למעט מאוד בהבאת אחרונים, ולאור "כתפיו הרחבות" ומעמדו הבלתי-מעורר כ"הפוסק" בזמנו בארה"ב²⁰ שיטתו עומדת גם בפני עצמה. בכל זאת הבאתי רשימת פוסקים (אמנם רק בהערות שוליים) שמקבלים מצב של גירות ילדים במשפחה שמוכח לפי נתוני השאלה שאינה מתכוונת לחנך אותם לתורה ומצוות, וכנראה שגם הם הבינו שה"זכין לאדם שלא בפניו" שהוא היסוד של גיור קטנים שייך אף אם לא יקיימו מצוות. כך בתשובת המהר"ם שיק שהזכרנו אין מקום לאוקימתא הדמיונית שהרב פישר חשב להעמיס על

17 ל' רמניק וא' פרשיצקי, "הישראלים עולי רוסיה והדת: מה השתנה אחרי עשרים שנה בישראל?"; הד האולפן החדש 100 (חורף תשע"ג), עמ' 85-86. לטענתם מספרם של הגויים שעלו מכח חוק-השבות שחיים בנינו כישראלים כבר עבר מזמן את ה-350,000, ומתוך העולים הגויים רק כ-5% עוברים גיור.

18 <https://www.pewresearch.org/religion/2021/05/11/jewish-americans-in-2020>

19 סקרי קרן אבי-חי מתפרסמים כל כמה שנים, ראה למשל: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5623506,00.html>.

20 העיד לי ר"א רקפת, מחבר הספר, "The Rav", בראיון מכ"ג באב תשפ"ד, שרבו הרי"ד סולובייצ'יק, עמיתו של הרמ"פ בין מנהיגי הדור שם, אמר שהוא משאיר את הפסיקה בנושא הזה לבן-ודודו רמ"פ. הוא בעצמו נמנע מלגיייר קטנים ע"ד ב"ד אף בבתים שומרי תומ"צ.

המקרה שמא בני הזוג נפרדו והילד יגדל אצל אביו שאולי חזר בתשובה, או אולי אצל איזה סב שומר תומ"צ שלא מוזכר כלל בתשובה. על אף ששאלת מהר"ם שיק איננה זהה לשאלת הרמ"פ, רואים שהיו קיימים גם בזמנו ובמקומו מקרים של גיור למשפחת נישואי תערובת שהאב אינו דתי ומבקש שהילד יהיה יהודי. כך גם האוקימתות שכתב על תשובות מהר"ם (שם אף מציין במפורש שגידלו את הגר לחלל שבת) והדברי מלכיאל והרב עוזיאל אינן עומדות בפני הביקורת, ואכמ"ל. למעשה הרב פוטר לא יכול להכחיש את העובדה שגם בעבר הייתה מציאות של קטן שחי בבית חילוני כשהאב ממשיך בחטאו לחיות עם אשתו הגויה, ולמרות הכל הרבה פוסקים התירו לגייר את בנו.

י. רוב הערותיו של הרב דגן ורבות גם של הרב פוטר עוסקות בכך שיש פוסקים שחולקים על הרמ"פ. אין בכך כל חידוש, אך הנושא הנדון במאמר היה בירור שיטת האג"מ. כאמור איני מתכוון להכניס את ראשי בין ההרים בשאלה הטקטית-ציבורית שיש בה צדדים לכאן ולכאן, אך כידוע אין משמעות לביטוי "רוב הפוסקים" כשמדובר במחלוקת בין גדולי הדור, כל זמן שלא ישבו לדון ביחד פנים אל פנים בניסיון שכנוע הדד²¹. אי אפשר להכחיש שיש מן החידוש בדברי הרמ"פ ושיש חולקים עליו, אך באותה מידה אי אפשר להכחיש שרמ"פ חולק על האחרים, וכך היא דרכה של תורה. בקיצור, אין לטשטש את שיטתו של הרמ"פ וסיעתו, ואת האפשרות והצורך לדון במחלוקת הנ"ל.

יא. אני זוכר בתור נער איך הרי"ד סולובייצ'יק פקד על רבני הקהילות בארה"ב (שכמעט כולם אז היו מתלמידיו) לא לחזור על הטעות של שתיקת יהודי ארה"ב בתקופת השואה, אלא לצאת לרחובות ולהרעיש את העולם למען שחרור יהודי ברה"מ²². גם הרצי"ה קוק דחף לפעילות בנושא וקרא "מי שלא יודע לסגור את הגמרא כשעם ישראל בסכנה, שלא יפתח אותה!"²³, והוא שלח מטובי תלמידיו לפעול בתנועת "שלח את עמי". בער בו הצורך להוציא את כל אחינו משם בהקדם, למרות שגם הוא ידע שיהיה לכך תופעות לוואי בעייתיות²⁴. וכשבחסידי שמיים נענינו, אין ברירה אלא להתמודד עם העובדה ההגיונית והצפויה שרבים הגיעו עם ילדיהם הנוכרים ועם נשותיהם שילידו עוד כהנה, כאשר

21 שו"ת הרשב"א ח"ב סי' קיד, מוזכר ע"י הרלב"ח בקונטרס הסמיכה: "הרי שאין הסכמת הרוב כלל כל זמן שלא היה בראשונה משא ומתן בין כולם... פנים אל פנים ופה אל פה או לפחות שהיינו נושאים ונותנים ע"י כתב", וכך נפסק בשולחן ערוך חו"מ סי' יג סע' ז.

22 ראו עדות ר"א רקפת, <https://jewishaction.com/books/reviews/hidden-heroes-one-womans-story-of-resistance-and-rescue-in-the-soviet-union>

23 שמחה רז ואחרים, משמיע ישועה (מהד' תש"ע), עמ' 215.

24 פעיל מרכזי ב"שלח את עמי", ראיון מכ"ב באב תשפ"ד. כששאלתי שאלה זאת על ריד"ס, מה חשב לעשות עם כל המלווים הגוים, השיב לי תלמידו ר"א רקפת בראיון שערכתי איתו בכ"ג באב תשפ"ה, שעוד בחנוכה תשל"א התקשה ריד"ס להאמין שקיימת כזאת התעוררות בין יהודי ברה"מ, לעזוב את כל חינוכם הקומוניסטי המקיף ולחזור ליהדות, לעם ישראל ולארץ ישראל. הוא לא דמיין בחלומותיו הוורודים ביותר שנצליח להוציא כ"כ הרבה יהודים מאחורי מסך הברזל הקומוניסטי שעוד הכיר מילדותו בחסלוביץ!

האחים האהובים הללו הם בוודאי "תינוקות שנשבו" בידי הקומוניסטים שלא באשמתם, ועלו לארץ הקודש כפי שהתפללנו ורצינו. הפתרון של עזרא ונחמיה לגרש את הנוכרים ולהשאיר רק את היהודים לצערנו אינו ישים היום, אז מה כן לעשות? קיים קונצנזוס רחב בין הרבנים על הצורך לתקן את חוק השבות, ושאינן להעלות ארצה מי שבאמת אין לו שום זיקה לעם ישראל. אך אי אפשר להתעלם מכך שהסוגיה המתגרת בה אנו דנים היא תופעת לוואי ישירה של אחד מהניסים הגדולים והרצויים ביותר באלפיים השנים האחרונות של קיבוץ גלויות אדיר. העלייה של יותר ממיליון יהודים מבר"מ-לשעבר היא העלייה הגדולה ביותר לארץ, יותר גדולה מהעליות שלפני השואה ואחריה, והיא התרחשה נגד כל הסיכויים. הרב דגן מסתכל על "הבאת מאות אלפי גויים לארץ ישראל" כ"בעיה" העומדת בפני עצמה, ולא מזכיר שזו תוצאה בלתי נמנעת של ברכת קיבוץ הגלויות העצום אותו ביקשנו. ודרך אגב, חשוב להתייחס גם לחשש אחר אף יותר בעייתית בכמות ובאיכות²⁵ שמחכה לנו, כשמיליוני יהודים נוספים יעלו לארץ מארה"ב ומארצות אחרות במהרה בימינו. האם כדי למנוע את ההתמודדות עם הבעיות שהם יביאו איתם כדאי להפסיק לבקש בתפילות 'שא נס לקבץ גלויותינו'?!...

לאור ערכי גאולת ואהבת ישראל הכרוכים זה בזה²⁶ תלמידו המובהק של הרצ"ה קוק, מו"ר ר"ח דרוקמן זצ"ל, נכנס לעובי הקורה כשהתבקש ע"י ראש ישיבת מרכז-הרב שכיחן אז כרב הראשי, רבנו רבי אברהם שפירא זצ"ל, לפעול לקליטתם וגירום של האחים הללו²⁷. בהספדו ציין הראשל"צ הר"ש עמאר את אהבת-ישראל המפורסמת של הרב דרוקמן שהתבטאה גם בנושא הגיור, ומצד שני את נאמנותו המוחלטת לפרטי ההלכה, כשלא סר אפילו כחוט השערה מהדרכתיו של הרב שפירא ולאחר מכן של הרב עמאר עצמו.

ניתן שלא לוותר על אחינו שבגולה, וגם לא לוותר על שום פסיק בהלכה, ביישום שיטת רמ"פ, שגרים קטנים אינם צריכים לקבל תומ"צ כי זכות היא להם להיות יהודים, ובפרט אחרי הכרת הרקע של תשובותיו בנושא. חייבים לבדוק עד תום את האפשרות לפעול ע"פ הצעתו כדי לקדם את קיבוץ הגלויות תוך הקפדה על אהבת-ישראל ומניעת רבים מנישואי תערובת, וזה מה שניסיתי לעשות במאמרי בגיליון הקודם של 'המעין'.

ארי יצחק שבט, כוכב השחר

25 היהודים שעלו מרוסיה ואוקראינה גדלו בתרבות קומוניסטית שבה המדינה והחברה אומרים לאדם מה לעשות, ובהתאם קיימת היענות מסוימת מצידם לדרישות הרבנות וההלכה. לעומתם רוב היהודים שיעלו מארה"ב גדלו בחופש דמוקרטי, בו אין רשות לאף אחד להכתיב אמונות או מעשים דתיים, ואיתם הקשיים יתרבו.

26 אהבת ישראל כלפי האבות לילדים האלו שהם כאמור תינוקות שנשבו לכל דבר, כלפי מספר עצום של יהודים במצב דומה בעלי נשים נוכריות שעלולים להימנע מעלייה לארץ ויתבוללו כליל, כלפי מאות אלפי הורים יהודים וילדיהם שמסתכנים בנישואי תערובת (כולל יוצאי משפחות דתיות) ועוד.

27 אלישיב רייכנר, הנני - סיפורו של הרב חיים דרוקמן, "אהבת הגר", פרק יח.

* * *

בעניין האפליקציה לייעול עבודת בית המקדש

לידידי העורך שלום רב.

בגיליון 'המעין' האחרון (גיל' 250 עמ' 26 ואילך) התפרסם מאמרם של הרב קרויזר ופרופ' עמר ובו פתרונות טכנולוגיים לשיפור מהלך הקרבת הקורבנות כשייבנה בית המקדש בעז"ה בקרוב, שהרי לא יהיה מקום לכולם להיכנס לעזרה כדי להקריב את הפסח בזמן כה קצר, וכן שאר שאלות כיוצא בזה.

אך האמת היא שאין צורך לחפש פתרונות כשמדובר במעשה ניסים. באבות דרבי נתן פרק לה מבואר ש'ניסים נעשו בעזרה, שאפילו כל ישראל נכנסים בעזרה עזרה מחזיקתן', הרי שמחמת הנס יהיה מקום לכולם להיכנס לעזרה. ויעוץ בספר חידושים וביאורים להגר"ח גריינמן זצ"ל על פסחים דף סד שכתב וז"ל: 'והנה קיום מצות פסח הוא בנס גלוי, כי שטח העזרה אינו יכול להכיל אפילו אחד מאלף מן הנכנסים בזמן אגריפס, אבל הנס היה כעין עומדים צפופים ומשתחווים רווחים, דהיינו כפי הצורך, ובשעת הצורך. והלכך כשנכנסו כשיעור מילוי העזרה באופן הרגיל לולא הנס הרי נתמלאה העזרה, ומ"מ היו עדיין יכולים להוסיף ולהיכנס. ומה שלא הזכירו נס זה במשנה דאבות (ה, ה), עשרה ניסים וכו'), הוא משום שזה בכלל עומדים צפופים ומשתחווים רווחים, דעניינו שלעולם העזרה מכילה כפי הצורך'. עכ"ל²⁸.

ויהי רצון שנוכח במהרה לייעוד המקווה בבנין בית המקדש והקרבת הקורבנות אמן ואמן.

דוד בריזל, מודיעין עילית

* * *

השלמות ותיקונים למאמרי "ביקורת על רשימת הספרים ומחבריהם' שברמב"ם מהדורת פרנקל"

(ה'מעין' גיל' 250 [תמוז תשפ"ד] עמ' 126 ואילך)

עמ' 129: טור / רבינו יעקב בן רבינו אשר / (כ"ט - ק"ג) - השלמה: שנת לידתו של הטור אינה ידועה כלל (פרט לכך שנוולד כנראה לפני שנת נ'), המוסכמה שרבינו נולד בשנת כ"ט נתבררה לאחרונה כמבוססת על טעות. ראה בספרו של שמחה עמנואל, עטרת זקנים, עמ' 168-171.

עמ' 132: ערכים רא"ש ורבינו יהונתן - השלמה: לשנת הלידה של שניהם יש להוסיף 'בערך'.

28 [פשוט לכאורה שלכתחילה עד כמה שאפשר אין סומכים על הנס, למרות שניסים בבית המקדש היו ויהיו. ועי' לעיל עמ' 87 הע' 6 בדברי המהרש"א. הק' יואל.]

שם, הערה 25: בעניין המסמך המפורסם הקשור לפטירת הר"ן - השלמה ותיקון: הפרשנות העדכנית היא של הרב מנחם זילבר, שהובאה בספר חזון טבריון (תשפ"ב) עמ' 120 הערה 159. אולם שוב ראיתי שגם לפי פרשנות זו הרי שהר"ן נפטר בשנת קל"ו בדיוק (דלא כמו שכתבתי בפנים), באשר בנו ר' ראובן מצהיר בט' שבט קל"ו לפני בי"ד רבני שאביו הגדול נפטר 'בשנה זו'. ראה שנתון אודים 11-12 (גרמניה, תשמ"א-תשמ"ב), עמ' 265-266.

שם, הערה 26: תיקון: הציון לכנסת מחקרים חלק ג אינו שייך לכאן אלא להערה 20 לעיל.

עמ' 133 בראשו (והערה 30): **רבינו פרחיה ב"ר ניסים / על הש"ס / (- אחרי ה"א מ"ו) -** השלמה: דומני שהראשון שכתב כי ר' פרחיה המפרש הוא החתום על כתב החרם נגד מתנגדי ספרי הרמב"ם בשנת ה'מ"ו הוא ר' יצחק סונא במבוא לספר פירוש רבינו חננאל בן שמואל לקידושין (מוה"ק תשל"ה), עמ' 11 (אבל בשעתו לא היה ידוע שרבינו פרחיה היה גיסו של ראב"ם). מהדירים רגילים לחזור על קביעה זו. גם חוקרים חשובים מסכימים לה, ראה: שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו ג': אברהם בן יגו סוחר ויצרן בהודו - תעודות מגניזת קהיר (יד בן צבי תש"ע), עמ' 33. לדידי, הפרשנות שגיסו של ראב"ם שנולד בשנת ד'תתקמ"ו יהיה פעיל בשנת ה'מ"ו הינה דוחק מיותר, מה גם שר' פרחיה גיסו של ראב"ם פעל במצרים ואילו כתב החרם נחתם בדמשק. והבוחר יבחר.

בענייניו של ר' פרחיה זה נאמרה טעות גם בכיוון הפוך: ר' שלום קליין במבוא לפירוש רבינו חננאל בן שמואל לעירובין (מכון אופק תשנ"ו) עמ' 13, קבע, שר' אלעזר בר פרחיה ששמו מוזכר כבעלים של 'ספר משנה תורה - החתום' היה בנו של ר' פרחיה דיין. הרב ש"ז הבלין קיבל פרשנות זו, תוך שהוא מחדש שהרמב"ם בעצמו הוא הכותב של הצוואה הרשומה על גבי 'הספר החתום' המזכירה את ר' אלעזר זה, ראה משנה תורה להרמב"ם מדע ואהבה הספר המוגה (מכון אופק תשנ"ז), עמ' 6-8, 18-19, 22-23 הערה 36. כך הוקדמו ימיו של ר' פרחיה מפרש מסכת שבת, עד שבנו נחשב ל'תלמיד מבין הרבה' כבר בימי ובעיני הנשר הגדול! אכן ראה מ"ע פרידמן, 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 296-297, שדחה את הזיהוי של ר' אלעזר דיין כבנו של ר' פרחיה גיס הראב"ם (תוך שהוא מחזק את הקביעה שהרמב"ם הוא כותב הרשימה שעל גבי 'ספר משנה תורה החתום').

בנוגע למה שכתבתי בגוף המאמר שמר' פרחיה דיין קיים חיבור למסכת שבת בלבד, נודעת כעת שנדפסו אי אלו שרידים המיוחסים לו למסכתות נוספות.

עמ' 134: **השגות ר"מ אלאשקאר / רבי משה אלאשקר / השגות על ספר האמונות של רבי שם טוב...** - השלמה: קובץ ההשגות הוא סימן קיז בשו"ת מהר"ם אלאשקר ולא ציינו מראה מקום זה. עוד, לפום ריהטא לא מצאתי בהשגות אלו איזה עניין הקשור לדברי הרמב"ם בספר זמנים, ואיני יודע מה כוונת עורכי הרשימה באיזכור הספר בכרכי זמנים.

רק בספר המפתח לספר המדע הל' יסוה"ת פ"ד ה"ט (עמ' שסג בסופו) נרשם סימן זה העוסק במה שמדובר שם (ושם אכן נכתב כמקור הסימן בשו"ת ר"מ אלאשקאר ותו לא).
עמ' 135: מהר"ם די בוטון / רבי מאיר די בוטון... - השלמה: מועד פטירתו המדויק נתברר לאחרונה מחשיפת מצבתו, והוא י"ג אדר שנת ת"ט (רי"ש שפיגל, מבוא לשו"ת מהר"ם די בוטון הוצאת זכרון אהרן, עמ' 7-3).
עמ' 136: קובץ בית אהרן וישראל / ירחון - תיקון: קובץ זה אינו ירחון אלא קובץ דו-חודשי.

ח' אליעזר אשכנזי, מונטריאול

חזק
בספריית משעול!

אחור הקלה
59
ש"ח
~~98 ש"ח~~

ספרה של
הרבנית ד"ר חנה קטן
את יולדת

עצות ותובנות בכל הצמתים שמתחילת ההיריון ועד לתקופה שאחרי הלידה, עם הרבה סיפורים מ'השטח'.

רשמו בגוגל 'ספריית משעולי' // 08-9276664

משעול

האנציקלופדיה התלמודית - קורותיה, שיטותיה ועורכיה, עבר, הווה ועתיד

כללי
תש"ב-תשס"ו: א. היסטוריה התפתחותית
ב. היסטוריה מהותית
הווה: תשס"ו-תשפ"ד
תוכניות לעתיד
תגובות לביקורת
סוף דבר

כללי¹

הא"ת היא המפעל המונומנטלי החשוב ביותר מסוגו בדורות האחרונים, והיא חסרת תקדים בספרות ההלכתית. הא"ת מסכמת ומסבירה את התחום הרחב של הידע התורני בכל נושא ועניין הלכתי בתלמוד ובהלכה היהודית, החל מתקופת התנ"ך ועד ימינו.

שמה המלא של הא"ת הוא "אנציקלופדיה תלמודית לענייני הלכה". היינו, אף כי תורת ישראל מורכבת מחלקים רבים הכוללים אגדה, פרשנות, דרוש, קבלה, מחשבה והגות, מחקר, ועוד, הרי שהא"ת מוקדשת לחלק ההלכתי של תורת ישראל בלבד. לעיתים יש ומובאים מקורות מחלקי התורה האחרים, אך רק ככל שהם נחוצים להבנת ההלכה, ולא כעומדים בפני עצמם.

הא"ת כוללת את כל תורת ההלכה בישראל - מצוות ודינים, תקנות ומנהגים, כללים ומונחים הלכתיים, מידות ומשקלות וכיוצא בהם. היא מבארת ומסכמת כל נושא וכל עניין תלמודי-הלכתי, על כל מה שנאמר ונשנה בו בספרות התלמודית הרחבה, בספרות הגאונים והראשונים, ובחלק גדול מספרות האחרונים - בצורה תמציתית ומרוכזת, בצירוף ציוני מקורות מפורטים ומדוייקים לכל עניין, דעה או פירוש.

הא"ת משמשת ספר לימוד וספר עזר לידיעת התורה וללימוד התלמוד וכל הספרות ההלכתית. סגנונה עברי טהור, הרצאתה נוחה ושוטפת, והיא מסודרת ומאורגנת לפי סדר הא"ב של הערכים ההלכתיים.

1 הכותב עומד בראש הא"ת משנת תשס"ו.

לאחר אלפי שנים ודורות של יצירה תלמודית-הלכתית, באה העת לקבץ את כל שהתחדש בכל הדורות בתחום ההלכה, למיין ולהביא את כל החומר בפני ציבור הלומדים. למעשה התחיל במלאכה עצומה זו רבי יהודה הנשיא בכתיבת המשנה, המסכמת את תורתם של התנאים, והמשיכו בה האמוראים בכתיבת התלמוד הבבלי והירושלמי. גם הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, הטור, והשו"ע ועוד ספרים רבים וחשובים של ראשונים ואחרונים סיכמו את ההלכות הנובעות מספרות חז"ל. בדורנו נעשה הדבר בא"ת, והפעם המיין הוא אלפבתי. רק המשנה והרמב"ם כוללים את כל התורה כולה, בעוד שהתלמודים, הרי"ף והטור והשו"ע עסקו רק בחלקים מן התורה. הא"ת חוזרת לכלול את כל התורה כולה כמו המשנה והרמב"ם.

הא"ת מקובלת באופן ייחודי על-ידי גדולי הדור, וזוכה להערכת כל גדולי תלמידי החכמים מכל הקשת הציבורית של לומדי התורה בעולם כולו - מכל המגזרים והעדות בישראל ובתפוצות. בייחוד כיום, כשמידע לא בדוק וסובייקטיבי מציף את עולמנו, ובעיקר במרשתת, הא"ת היא משאב חיוני ביותר בלימוד התלמוד וההלכה. המשתמשים בפועל בא"ת הם מגוון גדול של רבנים, דיינים, ראשי ישיבות, אנשי אקדמיה, חוקרים, מורים, תלמידים, שופטים ועורכי דין.

תש"ב-תשס"ו: א. היסטוריה התפתחותית

במהלך מלחמת העולם השנייה, ולאחר הכחדת שליש מעמנו ובתוכם גדולי התורה וההלכה באירופה ובצפון אפריקה, הייתה תחושה שלא רק עם ישראל חלילה נכחד, אלא גם תורת ישראל עומדת חלילה בפני מחייה ומחיקה, שכן אירופה הייתה באותה עת מרכז התורה העולמי. על מנת לשמר את יסודות ההלכה יזם הרב מאיר בר אילן (ברלין)², שגר באותה עת בירושלים בעת שבארץ ישראל היה שלום, את האיסוף השיטתי של כל החומר התורני-הלכתי שנכתב ונמסר מאז מתן תורה ועד ימינו. התקופה היא הייתה רחוקה מעידן המחשב, ואף טכניקת הדפוס טרם התפתחה לימים של אופסט, צילומים ומחשבים, וכל מילה מודפסת שקולה בכובדה, פשוטו כמשמעו, לעופרת. עד אותה עת התמצתה הספרות האנציקלופדיסטית התורנית בעבודתם של יחידים גדולי תורה כרבי יצחק למפרונטי בעל "פחד יצחק", ורבי חיים חזקיהו מדיני בעל "שדי חמד". ועדיין לכלליות של תורה בהיקפה המלא ובסידור שיטתי טרם הגענו.

למפעל כביר זה הזמין הרב בר-אילן את "שר הבהירות" (כפי שהוא כינה אותו), הרב שלמה יוסף זווין³, אשר כבר אז נודע כגדול בתורה וכבעל "בקיאות צלולה, מחשבה

2 תר"ם-תש"ט. בנו הצעיר של הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב מוולוז'ין). הרב בר-אילן היה נשיא המזרחי העולמי ופעל רבות בענייני ארץ ישראל ותורה.

3 תרמ"ו-תשל"ח. מחבר פורה של ספרים תורניים חשובים בסגנון מיוחד. חבר מועצת הרבנות

בהירה, וסידור נפלא", וכבר פרסם ספרים תורניים ערוכים בסגנון מיוחד. הרב זווין החל את עבודתו על הא"ת בביתו ברח' צפניה 35 בשכונת גאולה שבירושלים, ואליו הצטרפו מטובי הלומדים ותלמידי החכמים, ומהם: הרב יונה מרצבך⁴, הרב אלתר הילביץ⁵, הרב בנימין צבי יהודה רבינוביץ-תאומים⁶, והרב שמעון סטרליץ⁷. במשך השנים נוספו תלמידי חכמים רבים לעבודה הכבירה של איסוף החומר התלמודי העצום, כתיבתו, סידורו ועריכתו, על פי דרכו המיוחדת של הרב זווין ובהנחייתו.

כחמש שנים עברו מעת שהרעיון ליצירת הא"ת החל להתגבש על ידי הרבנים מאיר בר-אילן ושלמה יוסף זווין ועד שהכרך הראשון יצא לאור בשנת תש"ז (1947). בתקופה זו נוצרו הכללים והפרטים של כתיבה אנציקלופדית-תלמודית ייחודית, הן בסגנון והן בעריכה, נקבעו שמות הערכים שייכללו בא"ת, ונעשו מספר ניסיונות של כתיבת ערכים. בשנים אלו חיבר הרב זווין כ-2500 שמות של ערכים, והם שימשו את עורכי וכותבי הא"ת עד גמירא עם שינויים מועטים.

הכרך הראשון הכיל למעלה ממאתיים ערכים. קהל הלומדים קיבל את היצירה בהתלהבות עצומה. גדולי הפוסקים, הדיינים, הרבנים והאדמו"רים באותה עת, ובמהלך השנים הבאות, שיבחו את המפעל הכביר הזה והעניקו לו את הסכמותיהם, ומהם (ע"פ סדר הא"ת): הרב יחזקאל אברמסקי, הרב שלמה זלמן אויערבך, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב יעקב יחיאל ויינברג, הרב עובדיה יוסף, הרב יוחנן סופר מערלוי, הרב משה פיינשטיין, הרב פנחס עפשטיין, הרב יעקב פרלוב (האדמו"ר מנובונינסק), הרב יששכר דב רוקח (האדמו"ר מבלז), הרב ברוך שמעון שניאורסון, הרב מנחם מנדל שניאורסון (אדמו"ר חב"ד), הרב אברהם שפירא ועוד.

כשנתיים לאחר מכן (תש"ט) יצא הכרך השני, ובו כ-150 ערכים כתובים בשיטה דומה לזו של הכרך הראשון. בחול המועד פסח תש"ט, ערב צאתו לאור של הכרך

הראשית לישראל. קיבל פרס ישראל, פרס הרב קוק, פרס הרב מיימון, פרס כץ, ואות יקיר ירושלים. הרב זווין ראה בא"ת את גולת הכותרת של מפעליו התורניים. לאחר שהרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג נפטר בשנת תשי"ט הופעל לחץ גדול על הרב זווין שיקבל על עצמו את תפקיד הרב הראשי לישראל, אך הוא סירב בגלל רצונו לעבוד על ערכי הא"ת.

4 תר"ס-תש"ם. היה רב העיר דרמשטט בגרמניה. בשנת תרצ"ט עלה ארצה, והיה מראשי ישיבת קול תורה בירושלים. היה ד"ר למתמטיקה. ספרו: עלה יונה.

5 תרס"ו-תשנ"ד. עלה ארצה בשנת תרצ"ו. בשנת תש"ד נענה להצעת הרב מאיר בר אילן להצטרף לצוות הא"ת. היה ד"ר לפילוסופיה. חיבר את הספר ללשונות הרמב"ם ואת הסדרה חקרי זמנים (ארבעה כרכים), וכתב מאמרים הלכתיים רבים. זכה בפרס הרב קוק.

6 תר"ס-תשל"ד. ייסד את "בית המדרש למשפט התורה", והוציא לאור את סדרת הספרים "חוקת המשפט".

7 תרס"ו-תשט"ו. היה תלמידו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, וממייסדי מכון הארי פישל. לאחר פטירתו יצא לאור ספרו שם משמעון.

השני, נפטר יוזם המפעל, הרב מאיר בר-אילן. הכרך השלישי יצא כשנתיים מאוחר יותר (תשי"א). המרווח שבין פרסומם של הכרכים נשמר פחות או יותר, ועמד על שנתיים עד שלוש שנים.

הרב זווין נפטר בשנת תשל"ח, קודם שהספיק כרך ט"ז של האנציקלופדיה לראות אור. את מקומו בראש המערכת תפס שותפו לעריכה, הרב אברהם יהודה פרבשטיין.⁸ חברי המערכת שפעלו באותם שנים המשיכו את דרכו של הרב זווין באותה דרך שהתווה ובאותה רוח שיסד, והם: הרב יונה מרצבך,⁹ הרב אפרים בורודיאנסקי¹⁰, הרב רפאל שמואלביץ¹¹, והרב מאיר דוד בן-שם¹². עשרות תלמידי חכמים מכל החוגים סייעו בידם באיסוף החומר, בביקורת כפולה ומכופלת, ולבסוף בניסוח ובהבאה לדפוס. מאז תחילת דרכה של הא"ת עסקו בה כמאה וחמישים רבנים וחוקרים¹³. קבוצת רבנים מארה"ב הצטרפה אף היא למערכת, וחבריה שלחו משם את פרי עטם ומחקרם אל המערכת בירושלים. הניהול האדמיניסטרטיבי והלוגיסטי היה בידי הרב יהושע הוטנר¹⁴, שהתמנה לכך בתחילת הדרך, עוד על ידי הרב בר אילן.

לאחר פטירתם של העורכים הראשיים הרב אפרים בורודיאנסקי (תש"נ) והרב אברהם פרבשטיין (תשנ"ז), מונה הרב זלמן נחמיה גולדברג¹⁵ לשמש כעורך ראשי, ובתפקיד זה שימש עד פטירתו ביום ל' אב תש"פ.

- 8 תרע"ז-תשנ"ז. ראש ישיבת חברון בירושלים. לאחר פטירתו יצאו לאור שני ספרים מתורתו - כנסת אברהם, מועדים; כנסת אברהם, יבמות.
- 9 ראה הע' 4 לעיל.
- 10 תר"ע-תש"ן. עלה לארץ בשנת תרצ"ט. היה ראש כולל "שבט מיהודה". זכה בפרס הרב קוק. חיבר את הספרים "בנין אפרים" ו"משכנות אפרים" שיצאו לאור לאחר פטירתו.
- 11 תרצ"ז-תשע"ו. בנו של הרב חיים שמואלביץ, ראש ישיבת מיר, וחתנו של הרב אברהם פרבשטיין ראש ישיבת חברון. מראשי ישיבת מיר. חלק משיעוריו על הש"ס יצאו לאור בספר "שיעורי רבי רפאל" (תשע"ה-תשע"ט).
- 12 תרפ"ט-תשס"ט. השתתף בעריכת "תורה שלמה". מחיבוריו: תלמוד רש"י, תורת הרמב"ם על התנ"ך, מוסף רש"י על התלמוד ועל התנ"ך, הגדת רש"י.
- 13 בכרך כ"ט של הא"ת (תשע"א) נוספה רשימה ביוגרפית של כשישים מן החוקרים שהשתתפו בכתיבת ערכי הא"ת מעת ייסודה, ואשר נפטרו במהלך השנים הללו.
- 14 תר"ע-תשס"ט. מתלמידי החפץ חיים ור' שמעון שקאפ. היה מייסד ומנהל מפעלי יד הרב הרצוג, הא"ת ומכון התלמוד הישראלי השלם. אחותו חוה-לאה הייתה רעייתו של הרב צבי יהודה קוק.
- 15 תרצ"א-תש"פ. כינויו: הגרז"נ. מגדולי הפוסקים בדורנו, דיין בבית הדין הרבני הגדול, חתנו של הרב שלמה זלמן אויערבך. נודע בשיעוריו הרבים, אותם מסר ברחבי הארץ בכל חלקי התורה, בדרך כלל ללא הכנה מוקדמת. תלמידיו הוציאו לאור כרכים רבים מתוך שיעוריו, בהם חזון קדומים; גנזי התורה; אור המועדים; משפט ערוך; שו"ת בנין אריאל; דולה ומשקה; נתיב מצוותיך; שירת הכרם; לב המשפט

ב. היסטוריה מהותית

הרב אברהם יצחק הכהן קוק הגה רעיון בשנת תרפ"א (1921) בהרצאה בפני חכמי ירושלים ליצור "אוצר גדול, שילך על פני התורה שבעל פה ביחוד ובפרט על פני התלמודים ודברי הראשונים, ויציע בשפה ברורה את כל הכללים היסודיים של הסוגיות העיקריות, התמצית הברורה של התלמודים והשיטות, ביאורי גדריהן וגבוליהן בדרך פשוטה וישרה, ובאופן שיוכל כל איש יודע ספר ובעל שכל ישר לדעת את התוכן האמיתי של יסודות השיטות התלמודיות וערכיהן מתוך הספר המאסף הזה".

בראשית דרכה של הא"ת היא נכתבה בדרך של תמצית-שבתמצית, בשיטה של לקסיקון תלמודי, כאשר הערכים מכילים רק את עיקרי היסודות הרלוונטיים, עם מספר מצומצם של הפניות, בעיקר לתלמודים ולמדרשים, ולגדולי הראשונים (רש"י, תוספות, רי"ף, רמב"ם, טור ושו"ע). בדרך זו נכתבו שני הכרכים הראשונים, אשר כאמור הכילו כ-200-150 ערכים בכל כרך. על פי דרישתם של רבים עברה האנציקלופדיה מכתובת תמצית-שבתמצית לכתובה של תמצית. הערכים הכילו מעתה פרטים רבים יותר, ובכרך השלישי נדפסו כתשעים ערכים. מעתה ואילך הלך מספר הערכים בכל כרך והצטמצם, בעוד שתכולתו של כל ערך הלכה והתרחבה ככל שכותביו העמיקו בו יותר ויותר. אמנם מספר הערכים בכל כרך קטן, וגם קצב ההוצאה לאור הואט, אולם במקרים רבים אוטוסטרדת המידע הניבטת אלינו מכל עבר באמצעות המחשבים, האינטרנט והקלות הרבה שבה ניתן כיום להפיק ספרים, הקְּתִיבָה את שינוי השיטה - מעתה לא רק ההיקף חשוב, אלא גם, ואולי אף יותר, העומק.

בתחילת דרכה של האנציקלופדיה היו מספר עורכים תלמידי חכמים מובהקים שהכינו את הערכים, אך הרב זווין היה זה שבסופו של דבר כתב את רוב הערכים. הערכים בתקופת הרב זווין היו מסוגננים היטב כדרכו, כמעט שלא נכתבו הערות של העורכים עצמם, והמקורות לרוב הערכים הוגבלו בדרך כלל עד לחזון איש.

השינוי המהותי התרחש לאחר פטירתו של הרב זווין, בתקופתו של הרב אברהם פרבשטיין כעורך ראשי. הרב פרבשטיין גייס את חתנו הרב רפאל שמואלביץ לשמש כראש המערכת. ר' רפאל - יחד עם קבוצת כותבים ועורכים תלמידי חכמים - הכניסו שינוי מהותי בכתובת הערכים. מחד גיסא, הם הקפידו הקפדה יתירה על כללי הכתיבה שייסד הרב זווין, אך מאידך גיסא הם הרחיבו עד מאוד את היקף הערכים, כללו בהם מקורות ישיבתיים רבים, והרחיבו עד מאוד את ההערות והדימונים בהם. כך הפכו ערכים רבים למעין ספר שלם שמקיף נושא, אם כי גם הם הגבילו בדרך כלל את מקורות אחרוני האחרונים עד לחזון איש.

באותה עת ועל פי הגישה החדשה נדרשו לא"ת חוקרים רבים, ולו כדי למצוא מקור לכל עניין בתלמוד ובספרי הפוסקים. בתקופה זו התנהלה כתיבת ערך באנציקלופדיה בדרך הבאה: מספר חוקרים עסקו באיסוף החומר הרב מכל המקורות הידועים באותה עת; אחרים עסקו במיון החומר, בתימצותו, ובסידורו הראוי בתוך הערך; העורך האחראי לכתיבת הערך המסוים סידר סופית את החומר על פי כללי הכתיבה של האנציקלופדיה התלמודית; לאחר שהכותב סיים את כתיבת הערך הוא הועבר למבקרים, שבדקו ביסודיות הן את תוכן הטקסט והן את המקורות, וכתבו הערות לעורך על מה שלדעתם דורש תיקון, השלמה, הבהרה וכד'. לבסוף חזר הערך לעורך הראשי לתיקונים סופיים על פי הביקורות שנתקבלו. העבודה התנהלה בטור, היינו החוקרים בכל שלב של כתיבת הערך השלימו את חלקם, והעבירו אותו הלאה לחוקרים הבאים. אין תימה, איפוא, שכתבת ערך דרשה זמן רב. המדיניות של ראשי הא"ת הייתה שלא להגביל את הכנת הערך בזמן, וכך עבודה על ערך נמשכה ככל שהכותב-העורך-המבקר חשבו שהם זקוקים לזמן נוסף לסיום עבודתם.

יתר על כן, הערות המבקרים - שיכולות היו להיות רבות מאד - הועברו לכותב-העורך. דבר זה יכול היה לקרות חצי שנה ואף יותר אחרי שהוא סיים את כתיבת הערך, ובינתיים כבר היה שקוע ראשו ורובו בערך חדש שהוטל עליו להכינו. ברור שבדיקת ההערות הרבות - ולעיתים הערות מורכבות וארוכות - של המבקרים דרשה שוב זמן ממושך, היה צורך לשוב ולהיכנס לתכני הערך, והיו לא מעט ויכוחים בין העורך למבקרים עד שהושגה הכרעה בעניין הניסוח הסופי. בנוסף התעוררו במשך השנים קשיים תקציביים משמעותיים, עד כדי עיכוב תשלום משכורות במשך חודשים. לא פלא, איפוא, שהכרכים יצאו בקצב איטי ולא קבוע. במוצע יצא כרך אחד בכל 2-3 שנים, ומספר הערכים בו היה קטן בגלל ההיקף הגדול של כל ערך.

בהמשך דרכה של הא"ת, עם התרבות מאגרי המידע, כשרבים יכולים למצוא את מבוקשם בלחיצת מקש, פחת מאוד חלקם של האוספים בצוות עורכי הא"ת, והוגבר הדגש על עריכה מעמיקה. העורכים כיום יכולים להגיע למידע הנחוץ להם ביתר קלות על ידי שימוש במאגרי מידע תורניים ממוחשבים, ומצופה מהם להקדיש את כל מאמציהם לניתוח ובירור וניסוח החומר שבערך בו הם עוסקים. במקרים מסויימים הִכְתִּיבָה תפנית זאת שינוי בשיטת הכתיבה. אף שהוכרע שאין הכותבים והעורכים מביאים חידושים משל עצמם, בכל זאת מציינים העורכים סתירות בין מקורות, ואף מנסים במקרים מסויימים ליישבם. על מנת להפחית במידת האפשר את זמן ההמתנה בין הכרכים, הוכנסו שינויים טכנולוגיים להגברת יעילות העבודה, וכמו כן נוספו עורכים לאנציקלופדיה.

התמורה בשיטת כתיבת הערכים ניכרת היטב בכרכים השונים של הא"ת. במהלך

שנות קיומה של האנציקלופדיה נוספו אלפי ואולי רבבות ספרים הלכתיים הנוגעים לערכים השונים, והשתכללה עד בלי הכר היכולת הטכנית להגיע למקורות רבים דרך מאגרי מידע מתקדמים. לאור זאת חל שינוי משמעותי ביותר בערכי הא"ת בשנים שאחרי תקופת הרב זווין: הרחבה רבה בפרטי העניינים המובאים בכל ערך, ריבוי המקורות המצוטטים לכל משפט והיגד, ריבוי דיונים מעניין לעניין בטקסט ובעיקר בהערות, ומשך הזמן של כתיבת ערכים וביקורתם.

הווה: תשס"ו-תשפ"ד

תקופה זו מתחילה מעת מינויו של כותב המאמר (א"ש) לעמוד בראש הא"ת. כאשר נכנסתי לתפקידי כללה מערכת הא"ת צוות של כותבים ועורכים תלמידי חכמים, שברובם היו דעתניים ווכחניים מאוד. לא הייתה הסכמה ביניהם על דרכי הכתיבה והעריכה ועל היקף המובאות בערכים. גם מבחינה טכנית חלק מהם עדיין כתבו את הערכים בכתב יד או במכונת כתיבה, וזה גרם לסרבול גדול בהתקדמות העבודה.

כבר בתחילת דרכי התרשמתי שהסטייה מהתוכנית המקורית של הרב זווין ביחס לכתיבת הערכים - בהיקף, באיכות, במקורות ובהערות - הייתה משמעותית מאוד. לא זה היה החזון המקורי של הא"ת. לכן המטרה הראשונה שלי הייתה להחזיר עטרה ליושנה, ולחזור לשיטת הכתיבה של הרב זווין בשנותיו האחרונות. כמו כן, הא"ת קיבלה מהנדיב הרב ד"ר דב פרידברג מטורונטו תרומה משמעותית מאוד, אך הוא היתנה את תרומתו בסיום כתיבת כל ערכי הא"ת שנותרו בעת חתימת ההסכם - 915 ערכים - במשך עשור, שהסתיים באמצע שנת תשפ"ד. דרישה זו הצריכה שינוי משמעותי בקצב ובשיטת כתיבת הערכים.

לפיכך נעשו מספר שינויים רדיקליים בעבודת הא"ת: העובדים חולקו ל-4 אשכולות - בראש כל אשכול עמד עורך וותיק, ותחתיו 3-4 כותבים צעירים יותר וכן מבקר. כל כותב שקיבל ערך לכתיבה היה חייב להשלימו במגבלת זמן נתון בהתאם להיקפו. הביקורת נעשתה במקביל ולא בטור, כך שסיום כתיבת ערך התקצרה בסדרי גודל. העורך שבראש האשכול עבד במקביל עם הכותבים והמבקר שתחתיו. בנוסף גויסו עובדים חדשים, שתנאי הסף לקבלתם הייתה ידיעתם הרחבה בש"ס, ויכולת בסיסית לכתיבה טובה ומסודרת. עד אותה עת התקיים תהליך ממושך לקבלת עובדים חדשים - הם עבדו תחת פיקוח עורכים ותיקים, ואף אם היו מוכשרים והתקבלו לעבודה קבועה בא"ת היה זה תהליך שנמשך כשנתיים-שלוש. לאור ההסכם עם ד"ר פרידברג לא הייתה אפשרות להמתין זמן כה רב, ולכן הוקם בית מדרש להוראת כתיבה תורנית ע"ש דב פרידברג בראשות העורך הוותיק והבכיר

ביותר באותה עת - הרב סער מייזל. הלומדים בבית המדרש קיבלו מלגה, ובמשך חצי שנה עד שנה הם למדו במסגרת בית המדרש את רזי הכתיבה האנציקלופדית הראויה, והמוכשרים שבהם התקבלו לעבודה. בסיום תקופת ההסכם הושלמה כתיבת כל ערכי הא"ת - חלקם עברו את הביקורות הנצרכות ויצאו לאור בכמה וכמה כרכים של הא"ת, וחלקם נכתבו אך טרם עברו ביקורות מספיקות, והם עומדים לרשות הציבור חנים אין כסף במרשתת באתר "ויקישיבה".

בנוסף לכתיבת הערכים השלמים של הא"ת יצאו לאור "כרכי האוצרות" - סדרת ספרים על נושאים מיוחדים בהלכה שכתבתם הושלמה ע"י עורכי הא"ת בין כרכי הא"ת. כרכי ה'אוצרות' עברו שינויים ניסוחיים ועיבודים שונים כדי להתאימם לקריאה נוחה לציבור רחב יותר מאשר המשתמשים הסטנדרטיים של הא"ת. כרכי האוצרות כוללים את הפְּרָטָה בהלכה; אוצר התפילה; אוצר ירושלים והמקדש; מחזור ליום הכפורים; אוצר החנוכה; הגדה של פסח; אוצר יום טוב; ומלחמה לאור ההלכה מפעל-נלווה נוסף הוא "מיקרופדיה תלמודית לענייני הלכה". החל משנת תשע"ד התחלנו במפעל חדש זה, שהוא מפעל משלים מבוסס על ערכי האנציקלופדיה התלמודית, והוא מהווה אוצר מתומצת ומעודכן של ערכים אלה, בסגנון שוטף וברור, עם תיקונים והשלמות. מחבר המאמר הוא העורך הראשי של המיקרופדיה התלמודית, הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל - שבאותה עת היה העורך הראשי של האנציקלופדיה התלמודית - היה המבקר הראשי של מפעל זה עד פטירתו, ונשיא המפעל הוא הרב דוד לאו, הרב הראשי לישראל באותה עת. המטרות והמגמות של המיקרופדיה התלמודית הן: לברר וללבן את כל הנושאים ההלכתיים שבתלמוד; להציג תמונה נאמנה ובסיסית של כל הנושאים ההלכתיים הנידונים באנציקלופדיה התלמודית, להסביר את עיקרי הטעמים של הדעות העיקריות, ולהביא דוגמאות פרטניות עיקריות להבנת והדגמת המושג; לתמצת ולפשט את הערכים המופיעים באנציקלופדיה התלמודית, כך שמחד גיסא תישמר האמינות והמהימנות של המידע, ומאידיך גיסא יועבר המידע בסגנון ובהיקף שיאפשרו גם לבן תורה שאיננו עוסק בקביעות בלימוד תורה להבין את מושגי ההלכה לאשורם. כל זאת בסגנון שוטף, ברור ובהיר. המיקרופדיה התלמודית משלימה גם עניינים אקטואליים ומודרניים מספרות ההלכה בת ימינו כשהם נוגעים ישירות לערך גם כאשר הם לא הובאו בא"ת על פי כלליה. כמו כן הוספנו תמונות ואיורים לערכים רלוונטיים כדי שהדברים יהיו מובנים יותר.

תוכניות לעתיד

בימים אלו החילונו בשלב השני של מפעל הא"ת. בכוונתנו להעלות את כל ערכי הא"ת לפלטפורמה דיגיטלית, על מנת לאפשר לנו לעשות שימוש מושכל ביתרונות

הטכנולוגיות של פלטפורמה זו על פני זו המודפסת¹⁶:

א. שימור - ראויה העבודה הרבה והייחודית שהושקעה בכתיבת ערכי הא"ת במשך שנים רבות על ידי מאות כותבים ועורכים שתישמר לדורות רבים. פלטפורמה דיגיטלית מסוגלת למטרה זו הרבה מעבר לספרים מודפסים.

ב. נגישות - פלטפורמה דיגיטלית יכולה להיות נגישה לכל מאן דבעי בכל מקום בעולם, בכל עת ובכל זמן, ואין צורך בספריה גדולה שתכיל עשרות רבות של כרכים מודפסים.

ג. שיתוף הציבור הרחב - באמצעות הפלטפורמה הדיגיטלית יוכל הציבור הרחב להציע השלמות, תיקונים וכיו"ב, ובכך להיות שותף בבניין הפרויקט לדורות.

ד. מנוע חיפוש - קשה עד בלתי אפשרי לחפש עניין מסוים בחומר העצום הכלול בערכי הא"ת המודפסים. מנוע חיפוש בפלטפורמה דיגיטלית מאפשר מיקוד בעניין מיוחד ו/או ריכוז העניין מכל מרחבי הא"ת.

ה. היפרטקסט - המעוניין לעיין באופן מיידי במקור עצמו בעיונו בערכים המודפסים צריך לערוך חיפוש נפרד למציאת המקור, בעוד שבשיטת ההיפרטקסט יובא בפניו המקור באופן מיידי. לשם כך נדרשים שינויים ועדכונים של מראי המקומות בערכים המודפסים.

ו. עדכון ותיקון - לא ייתכן שבהיקף העצום של ערכי הא"ת לא יפלו טעויות או חסרונות בטקסט ובמקורות, בלי לדבר על מקורות חדשים שנתגלו במהלך השנים. תיקונים במהדורה מודפסת כמעט בלתי אפשריים, שכן הדבר מחייב הוצאת מהדורות מתוקנות חוזרות ונשנות. לאחר שמונים שנות כתיבה של טקסטים מורכבים ומגוונים ומאות אלפי מקורות ברור ומובן שיש מקום לעדכונים בערכים רבים, שקשה מאוד להביאם לידי ביטוי במהדורות מודפסות. לעומת זאת מתכונת דיגיטלית מאפשרת תיקונים ועדכונים תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם.

ז. איורים, מפות, תמונות וכיוצא בזה - השתדלנו לכלול אמצעי עזר כאלה בערכים מודפסים מסוימים, אך ברור שבפלטפורמה דיגיטלית ואינטרנטית, ובתוספת סיוע מבינה מלאכותית, ייעשה הדבר בקלות רבה, ביעילות ובחן רב.

ח. השלמות והוספות - בנוסף לעדכונים בטקסט ובמקורות של הערכים שכבר נכתבו מעוניינים אנו להשלים ולהוסיף נושאים שלא נידונו בערכי הא"ת - בין מפני שהוחלט שבדרך כלל אין מביאים נושאים ומקורות אחרי תקופת החזון

16 אמנם הערכים המודפסים של הא"ת מצויים בצורה דיגיטלית הן בפרויקט השו"ת של בר אילן והן באוצר החכמה, אך אין לנו דרך לבצע עדכונים, השלמות ותיקונים משמעותיים על פי הנצרך.

איש, וכיום סבורים אנו שיש תועלת רבה בהרחבת המקורות עד ימינו ממש, ובין מפני שנושאים אקטואליים שונים התחדשו רק בשנים האחרונות.

במסגרת ההשלמות וההוספות יידונו גם נושאים בתחומי **המדע והטכנולוגיה** ככל שיימצאו מתאימים להשלמת הבנת ענייני ההלכה; ועניינים של **מחקר תלמודי ושינויי נוסחאות**, אף הם ככל שיימצאו מתאימים להשלמת הבנת ענייני ההלכה.

ט. **מיקרופדיה תלמודית** - לכל ערך תוצמד תמצית בדרכה של המיקרופדיה התלמודית.

תגובות לביקורת

זאת למודעי, שהא"ת עוסקת באופן מובהק וייחודי בענייני הלכה. יתר על כן, ניתוח המקורות הנידונים בא"ת מכוון להבנת ההלכה, ואין דרכה ומטרתה של הא"ת לעסוק בפרשנות המקורות לשמה. יסודות ההלכה ומקורותיה נידונים בא"ת בדרך המסורתית שהתוו לנו גאונים, ראשונים וגדולי האחרונים, וגישתם ואף לשונם מובאים בא"ת בדרך ההלכה המקובלת מדורי דורות. מטרתה ודרכה של הא"ת להציג ללומדים את כל יסודות ההלכה ואת כל השיטות החולקות בדרך מובנת, תמציתית ומסודרת, כדי להוות בסיס מקדים ללימוד עיוני של ההלכה בנושא הנידון, או לסיכום הלימוד העיוני. אין מטרת הא"ת לפסוק ולהכריע להלכה מכאן, ומאיך אין הא"ת באה להחליף לימוד עצמי מעמיק ומקיף בעמלה של תורה.

במהלך שנות קיומה של הא"ת נכתבו עליה דברי ביקורת שונים על ידי אישים וחוגים שונים. להלן חלק מענייני הביקורות הללו והתייחסותנו אליהם:

א. **הא"ת מאיינת את עמלה של תורה:** היו שטענו נגד הא"ת - ובראשם הרב אלעזר מנחם שך והרב חיים שמואלביץ - שהבאת כל השיטות ההלכתיות בכל נושא ועניין בצורה תמציתית וברורה כפי שהדבר נעשה בא"ת תגרום לכך שלומדים יפסיקו לעמול בתורה, ויסתפקו בדרך הקלה של קריאת הסיכומים בא"ת שלא כדרך לימוד התורה בכל הדורות. אך כאמור לעיל אין הא"ת באה להחליף לימוד עצמי כדרכה של תורה, אלא אדרבה היא באה לסייע בהכנת לימוד הסוגיא או בסיכומה.

ב. **פרשנות מדעית:** היו שטענו שהא"ת צריכה לסמוך את יתדותיה על מקורות תלמודיים-רבניים בלבד, ואין כל מקום לערב בתוכה פרשנויות והסברים מדעיים, אף שהם באים כדי להסביר פרטים הלכתיים¹⁷. ואכן יש מהראשונים מי שכתב

17 ראה: הרב איסר זלמן מלצר, הובאו דבריו בספר התורה והחכמות החיצוניות (הרב דוד קהאן, ניו

שאינן להתעסק בשאר חכמות, אלא בעיקר, שהוא תורתנו וכו', והטעם, מפני שמתוך עסק שאר החכמות יבוא אדם לפעמים בדת לידי נטיה מדרך האמת, כי אין לך שום חכמה בעולם שאין בה פסולת וסיג¹⁸. אמנם רבים המה הפוסקים והפרשנים שראו בלימוד החכמות, ובעיקר מדעי הטבע, צורך גדול בהשלמת לימוד התורה למטרות שונות¹⁹, ולענייננו גדולה חשיבות ידיעת המדע ושילובו בהבנת ההלכה - הן ההלכות ה"קלאסיות", והן ההלכות הנוגעות לנושאים אקטואליים. וכבר קבע הגר"א: כל החכמות נצרכות לתורתנו הקדושה וכלולות בה, וכפי מה שיחסר לאדם ידיעות בשאר חכמות - לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד²⁰. דברים אלו נכונים שבעתיים בזמן הזה שבו המדע הפך להיות נכון ומדויק יותר, ולכן צריך להיעזר במקום הצורך בחוכמת המדע, המוסיפה לאור התורה²¹. ואמנם לצורך קיום המצוות עצמן והבנתן יש צורך בכל החכמות הטבעיות, והרבה ממצוות התורה צריכות להבנת חכמות שונות כדי לקיימן כראוי, כגון בוטניקה לדיני כלאיים, שביעית וערלה; ווטרינריה לדיני טרפות והתרת בכורות והכרת מומי בהמות לקרבנות; רפואה לדיני מומים של כהנים ודיני זב, זבה, נידה ופוריות, הלכות שבת ויום הכפורים, הלכות רוצח, והלכות פצוע דכה ועוד; אסטרונומיה לדיני עיבור החודש והשנה; ארכיטקטורה לבניית בית המקדש; מתמטיקה והנדסה לדיני עירובין, ועוד²². כמו כן רבות ממצוות התורה ניתנות להבנה טובה יותר לאור הידע המדעי, כגון הסתמכות על ממצאים ארכיאולוגיים בזיהוי שקל הקודש²³; השתמשות במדע הגיאוגרפיה לזיהוי אתרים שונים המוזכרים במקרא²⁴, ועוד. וכבר קבע

- 18 יורק תשע"ח, עמ' 142; הרב יונה מרצבך, עלה יונה, ירושלים - בני ברק, התשמ"ט, עמ' תנו-תסה. רבנו בחיי עה"ת הקדמה לבראשית; הנ"ל, תחילת פרשת מסעי; הנ"ל, דברים ל, יב; הנ"ל, אבות ה, כב. וראה באריכות בשיטה זו בספר הרפואה כהלכה, תשע"ז, כרך א עמ' 180 ואילך.
- 19 ראה באריכות בשיטה זו בספר הרפואה כהלכה, תשע"ז, כרך א עמ' 187 ואילך.
- 20 ר' ברוך משקלוב, הקדמה לתרגום ספר אויקלידוס, האג, תק"מ, בשם הגר"א. וראה במבוא לספר פאת השולחן שהגר"א ידע הרבה מדעים, כגון אלגברה, הנדסה, מוסיקה ועוד. וראה עוד בסוף מאמר דרישת ה' בספר עקבי הצאן לרא"ה קוק. וראה בדברי חמודות ברכות פרק ה אות מג; נתיבות עולם למהר"ל נתיב התורה פרק יד. וראה עוד בספר יסוד מורא לראב"ע שער א.
- 21 אורות הקודש ח"א עמ' נא; אגרות הרא"ה ח"א איג' עז.
- 22 ראה עוד בכוזרי מאמר שני סג-סד; שו"ת התשב"ץ ח"א סי' קסג-קסו; ר"י רוזין מרוג'צ'וב, במכתבו שפורסם בחוב' 'המעין', ניסן תשל"ו, עמ' 4 ואילך. וראה שו"ת היכל יצחק ח"א סי' נא בעניין מדע הכימיה ובעניין התכלת.
- 23 הרמב"ן, באיגרת ששלח לבנו מארץ ישראל.
- 24 רס"ג בעניין נחל מצרים, שהוא ואדי אל-עריש; בעל כפתור ופרח, שניסה לזהות את המקומות

הרמב"ם שעל מנת להבין ולדעת את יסודות הדת התורתית, יש צורך בבקיאות במדעים רבים²⁵. יחד עם זאת יש לזכור שכל החכמות הן כרקחות וכטבחות וכאופות לתורה²⁶, ועיקר הלימוד הוא בדברי חז"ל, גאונים, ראשונים ואחרונים, בעוד המדע בא כתוספת לנושאים שללא הבנתו אין מובן לפסיקת ההלכה.

ג. מחקר תלמודי אקדמי²⁷ - צורת לימוד התלמוד באקדמיה שונה במובנים בסיסיים מצורת הלימוד המסורתית, הישיבתית. יחד עם זאת כבר קבע מייסד הא"ת ומתווה דרכה, הרב זווין, בהקדמה לספרו סופרים וספרים²⁸:

ושדה עבודה אחר התפתח בזמן האחרון עם התגליות של כת"י ישנים - המחקר התלמודי. אנו מתכוונים לחקר דברי הראשונים, זהות גרסתם וקביעת דעתם. אפיקים חדשים נתגלו במובן זה על ידי פרסומם של המון ספרי ראשונים שהדורות הקודמים לא זכו ליהנות מהם... ואפילו התלמוד עצמו זכה לבריור כמה גרסאות נכונות ומתוקנות על ידי עבודתו של בעל "דקדוקי סופרים"... וע"י העבודה הנמשכת במכון הש"ס הארצישראלי השלם מיסודו של הרב בר אילן. עתידה עבודת החקירה התלמודית להתפתח עוד יותר, אם יתמסרו לה אלה שיצרפו מעשים רצויים לכוונה רצויה.

וכך כתב הרב יהושע הוטנר²⁹:

עם ההתרחבות שחלה בימינו בגישה החופשית לאוצרות כתבי היד... נתגלו ונדפסו ב-120 השנים האחרונות כמה מאות כרכים של דברי חז"ל וספרי הראשונים... הוספות אלו יצרו צורך דחוף לכלול גם ראשונים "חדשים" אלו במעגל הריכוז החדש של הספרות התורנית... הוא הדין כלפי שינויי נוסחאות חשובים... כל אלה הוסיפו בימינו נדבך חדש בהארתה ודיוקה של תורה, ואנצ"ת שמה לה למטרה לכלול אותם... במסגרת הערכים השונים למיניהם.

ד. נושאי הערכים והנספחים - יש שביקרו את הא"ת על שסטתה מהשם המקורי

המוזכרים בתנ"ך, לאור סיוריו ושיחותיו עם הערבים, והשוואת השמות שהם השתמשו למקומות השונים.

25 רמב"ם במאמר תחיית המתים, מהדורת ר"י קאפח עמ' עב.

26 הרמב"ם, באגרת לר' יהונתן הכהן מלוניל, אגרות רמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תקב; תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, ח"ג עמ' 57. וראה גם דרשות החת"ס פרשת בשלח קיב, ב; אגרות הרא"ה ח"א עמ' פג. וראה שם עמ' קה.

27 ראה מאמרו של הרב אורי רדמן בגיליון 'המעין' האחרון עמ' 108 ואילך.

28 סופרים וספרים, ח"א עמ' 13.

29 במאמרו: הגרש"י זוין כפותח תקופה בספרות ההלכה, א"ת כרך טז עמ' 19-20.

"תלמודית"³⁰, ובמספר ערכים דנה בנושאים בתר תלמודיים, כמו חרם דרבנו גרשום, חשמל, או ל"ג בעומר. יתר על כן, רבים מנושאי ההשלמות האקטואליות אין מקורן בתלמוד. אכן, כבר הרב זווין בהגדרתו את מפעל הא"ת:

בכינוס התלמודי אנו מתכוונים לא לתלמוד במובן המצומצם, בבלי וירושלמי, אלא לספרות התלמודית במובנה הרחב: מדרשי התנאים, מכילתא וספרא וכו' משניות ותוספתות, שני התלמודים, ספרות הגאונים והראשונים והפוסקים. כל מה שנאמר מבעלי הלכה ביסודותיו ובעיקריו של הערך.

אשר על כן, מייסדי הא"ת, וביתר שאת העורכים בתקופה הנוכחית, מצאו לנכון להרחיב את נושאי הערכים ולכלול גם נושאים הלכתיים חשובים ונחוצים, אף אם הם נוצרו לאחר חתימת התלמוד, ולאחר תקופות הגאונים והראשונים. ובכל מקרה, הדיונים בנושאים הבתר-תלמודיים נובעים מהתלמוד ומהפוסקים בדיוק כמו הנושאים התלמודיים.

ה. השמטת תורתם של קבוצות ואישים שונים - קבוצות שונות ביקרו את הא"ת

על כך שלדעתם עורכי הא"ת הפלו לרעה מגזרים מסוימים או אישים מסוימים, ואף יש שהרחיקו לכת לטעון שעורכי הא"ת החרימו מגזרים או אישים שונים. טיעונים אלה בטעות יסודם, וטוב שלא היו נאמרים כלל. באופן עקרוני ובכוונת מכוון אין הפליה על בסיס עדתי, מגזרי, אישי, שיטת לימוד וכיו"ב. הא"ת מביאה פוסקים אשכנזים וספרדים מכל מקום בעולם, ככל שיש בדבריהם תרומה להבנת ההלכה הנידונה. איננו מבדילים בין פוסקים חסידים וליטאים, בין פוסקים ממרוקו או מטוניסיה, וכל כיוצא באלה. הא"ת איננה מפלה בין פוסקים אנטי-ציוניים לבין פוסקים ציוניים, ושוב - ככל שיש בדבריהם תרומה להבנת ההלכה הנידונה. כנ"ל אין הא"ת מפלה לרעה אישים מעולם ההלכה, ללא תלות בדעותיהם ההשקפתיות והפוליטיות, וללא תלות בשייכותם למגזר כזה או אחר. הכלל הוא שדברי פוסקים ומחברים מובאים בא"ת ככל שהם מבהירים ומוסיפים להבנת העניין ההלכתי הנידון.

לכלל זה שני סייגים: א. איננו מביאים את דברי הפוסקים והחוקרים הנוגעים לפרשנות גרידא, לדרוש, להגות, לאגדה, לקבלה, או למוסר - אלא אם כן יש בדברים אלה כדי להבין את הנידון ההלכתי; ב. איננו מביאים כלל מקורות שנכתבו על ידי אנשים שאינם מאמינים בתורה מן השמיים ואינם מקיימים את מצוות התורה, או חוקרים העוסקים ב"התפתחות" דין זה או אחר בישראל וכד"³¹

30 ראה מאמרו של הרב יעקב יחיאל ויינברג, בעל שו"ת שרידי אש, 'המעין', ניסן תשע"ג.

31 הרב שלמה יוסף זווין, הקדמה לספרו סופרים וספרים ח"א עמ' 13.

סוף דבר

במהלך כשמונים שנות יצירה מאומצת ועצומה בהיקפה הונח המסד והיסוד למפעל המונומנטלי של הא"ת. אין עוד מפעל תורני מקיף, מדויק ומהימן בדורות האחרונים כמוה. בתקופה הקרובה אנו מתעתדים להעלות את כל ערכי הא"ת לפלטפורמה דיגיטלית שתאפשר שיפורים, עדכונים, השלמות, נגישות, חיפוש ושימור לדורות.

בשלב השני בכוונתנו להשלים נושאים חסרים ומקורות חסרים, ובעיקר נושאים אקטואליים, להוסיף רקע מדעי-טכנולוגי ומחקרים אקדמיים ככל שיידרש להבנת ההלכה. אולם יסוד הכתיבה היה ונותר דרך ההלכה הקלסית.

אנו מתעתדים לפנות ללמדנים ולמומחים בתחומים שונים - הן בגופי הלכות, והן באמצעי עזר מדעיים, מחקריים וטכנולוגיים - שומרי תורה ומצוות הבקאים הן בהלכה והן בתחומים הנלווים, להעיר הערות, להשלים מקורות, ולסייע לעורכי הא"ת. ההוציא מתחת ידם דבר שלם ככל האפשר.

חדש!

יצאה לאור מהדורה חדשה ומתוקנת ומורחבת של ספר

'שלטי הגיבורים'

לר"א פורטלאונה [משער אריה]

שיצא לאור על ידנו לראשונה לפני י"ד שנים עם 'מכון ירושלים' ואזל מזמן.

ניתן להזמין באתר מכון שלמה אומן או בטלפון 08-9276664

נתקבלו במערכת

אור ציון. בירורים על מצות קריאת שמע על המיטה. יוסף דוב ואברהם אהרן לובאן, ירושלים, אלול תשפ"ד. צד עמ' (02-6250319)

אין נחת יותר גדולה לתלמיד חכם מאשר ליצור יצירה תורנית משותפת עם בנו, אחרי שזכה לגדלו לתורה ולמעשים טובים. ידידי הרב יוסף דוב שיתף את בנו הצורב בחיבור קצר וחשוב בעניין מצוה שדי נידושת בעקבינו: קונטרס בענייני קריאת שמע על המיטה - היחס בין מצוה זו לקיום מצות קריאת שמע של ערבית, מה כוונת אימרת רב נחמן 'אם תלמיד חכם הוא אינו צריך', מה כוונת השמירה ממזיקין שיש בק"ש על המיטה, ברכת 'המפיל' מהותה ונוסחאותיה, המזמורים הנאמרים עמה מקורם וטעמם, 'ויהי נועם' - שיר של פגעים, פסוקי דרחמי, תוספות של ראשונים ותוספות על פי מנהגים שונים, ועוד. מהדורת אלול תשפ"ד מורחבת הרבה יותר ממהדורת סיון תשפ"ד, והמחברים מתכוונים להוציא עוד מהדורה שלמה יותר, אין סוף לדיקה של תורה...

אליהו. מהדורה עברית מבוארת. עם מבוא והערות. יצחק ברויאר. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"ד. 177 עמ'. (press.office@biu.ac.il)

ד"ר יצחק ברויאר ז"ל היה מאישי הרוח והמעשה הבולטים ביהדות שומרת המצוות במאה הקודמת. אלמלא נפטר בגיל צעיר (בן 63) בירושלים סמוך אחרי השואה שגרמה לו לעשות מהפך בחלק מהגותו ותוכניותיו, ואם היינו זוכים לכך שהוא יהיה ממנהיגי המדינה בהקמתה ובראשית ימיה, יתכן שהרבה דברים היו נראים היום אחרת. הרבה ספרים הספיק לכתוב ד"ר ברויאר ורובם כבר תורגמו לעברית, ועתה הגיע זמנו של ספר קטן וחריג-יחסית בהגותו להיות מוצג לפני הציבור. אסון קרה בבית ברויאר בפרנקפורט, תינוק נולד - ונפטר שעות מעטות אחר הלידה. לפני קבורתו קרא אביו את שמו אליהו, על שם האישי שעתידי להשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם. סביב אירוע זה כתב ברויאר ספר הגותי עם פן אישי בולט, שבמרכזו המשפחה היהודית, תפקידי האשה והבעל, היחסים בין המשפחה לקהילה ולעם, על הקשרים בין בני הזוג ועל האהבה המחברת וגם מקשה לעיתים ועוד. מאז שנדפס הספר בגרמנית לפני בדיוק מאה שנים עבר הספר גילגולים רבים - הוא תורגם לעברית ע"י אחיינו ותלמידו שמחה הנשקה ז"ל כבר לפני שנים רבות, התרגום שופר והוגה בידי כמה מומחים, ונוספו לו מבוא מעניין ומקיף והערות חשובות ע"י ד"ר שובל שפט, החוקר ומפיץ את תורתם של הסבא רש"ר הירש והנכד ד"ר ברויאר בכתב ובעל פה. שבעה פרקים בספר, והם דנים במשבר המשפחה המודרנית (כבר לפני מאה שנה!) בה עיקר מרצו של האב מופנה החוצה במקום פנימה, במתווה העתיק של המשפחה היהודית, ב'דרך ה'" שהיא התוכנית האלוקית לבית היהודי, השבת כמרכז חיי היהדות בבית, בצדקה ומשפט בתוך המשפחה ומחוצה לה ובאהבה והאחוה שהם הדבק המחבר ומלכד אותה.

אמרי רצון. קובץ מאמרים. הרב רצון ערוסי. קרית אונו, מכון מש"ה, תשפ"ג. שלושה כרכים. (halichot@zahav.net.il)

הרב רצון ערוסי שליט"א, רבה הוותיק ורב-הפעלים של קרית אונו, עומד גם בראש מוסדות 'מכון מש"ה' - משנת הרמב"ם, ועמותת 'הליכות עם ישראל' להפצת תורה ברבים, חבר כבר שנים רבות במועצת הרבנות הראשית, מחזק ומייסד את מנהגי תימן בארץ, מגביר את המודעות והידע במשפט העברי, ומרביץ תורה בעל פה ובכתב בארץ ובעולם. לפני שמונים שנה נולד הרב ערוסי בצנעא בירת תימן, ועם קום המדינה עלה עם משפחתו ארצה במבצע 'מרבד הקסמים'. שנים הם חיו במעברה, אבל זה לא מנע מהנער להתקרב לזקני העדה וחכמיה, ובראשם רבי יוסף קאפח זצ"ל שהוא מחשיבו כרבו המובהק. בהמשך למד בישיבת הדרום ובישיבת חברון, ואחר נישואיו לימד במוסדות שונים, ובמקביל למד ואח"כ גם לימד משפטים בבר אילן ובת"א, הפיץ תורה בכמות ובאיכות, הקים רשת בתי דין לענייני ממונות, שימש ברבנות ועסק בצרכי ציבור באמונה. במהלך השנים כתב מאמרים בכל מקצועות התורה, בדגש על הלכה ורפואה והיבטים הלכתיים של ענייני טכנולוגיה מתחדשים, והשיב תשובות לאלפים, כאשר הקו המנחה אותו הוא איזון - צעידה בשביל הזהב בתוכן ובסגנון, לא נטייה להחמיר ולא חיפזון להקל, לא רצון לחדש ולא דבקות יתירה בישן, הכל בדרך עניינית ומתוקנת ומלאת ענווה עם ידיעת ערך עצמו. לקראת הגיעו לגבורות נטלו על עצמם בנו הרב צפניה ערוסי ותלמידו ומקורבו ר' יוסף פרחי לאסוף את מאמריו הרבים ולסדרם יחד לתועלת הציבור, ומוזה יצאו שלושה כרכים ובהם כ-1300 עמודים: בראשון שלושים מאמרים בענייני משפט עברי וענייני חושן משפט ודברים על כמה אישים ושיטות, בשני ט"ו מאמרים בענייני הרמב"ם ובביאורי הרב קאפח ועוד ט"ו בענייני מנהגי תימן, ובשלישי כשלושים מאמרים בענייני הלכה ומנהג ורפואה וטכנולוגיה, והכל מלווה במפתח מפורט. יהי רצון שעוד ינוב בשיבה הרב רצון ערוסי שליט"א ויגדיל תורה ויאדיר עוד שנים רבות וטובות.

אסיא. קובץ חרבות ברזל. פיקוח נפש וגבולותיו. העורך: סא"ל (מיל), הרב ד"ר מרדכי הלפרין. ירושלים, מכון שלזינגר, תשפ"ד. 225 עמ'. (assia@medethics.org.il)

זהו גיליון מיוחד של כתב העת התורני-הלכתי-רפואי 'אסיא', שיצא גם כספר בכריכה קשה, ובו תריסר מאמרים חשובים-ביותר שהורתם ולידתם במלחמת תשפ"ד דהשתא. הרב דייכובסקי שליט"א כותב כיצד יש לפסוק במלחמה (מהדורה שונה ומורחבת של מאמרו ב'המעין גיל' 248 טבת תשפ"ד 'פסיקת סטנדר ופסיקת שטח' שזכה לפרסום גדול); הרב עזריאל אריאל רבו של היישוב עטרת שבבנימין (שנס גדול אירע לתושביו בתחילת חודש אלול תשפ"ד - כשנתגלתה ונוטרלה מכונית תופת בכניסה ליישוב שהמתינה לאוטובוס התלמידים שעמד להגיע) עוסק בכללי בישור בשורה רעה בשבת, ה' ישמור; הרבנים הצבאיים החשובים הרב אודי שוורץ והרב דודי גרינפלד מנסים להגדיר את גבולות ההקלות שנדרשו משום פיקוח"נ במלחמת תשפ"ד על שלביה השונים, כשבמוקד דיונם הפסק המחודש שהתיר

לצאת משטחי הלחימה להתרענונות בבית גם בשבת, ותגובה נרגשת וחולקת של הרב יהושע בן מאיר, רב צבאי ותיק ובכיר בעבר, ועוד המשך דיון בנושא זה כולל הצגת מסמכים ותיאור עובדות; מאמר ארוך, בנוי כעין יומן, של העורך הרב הלפרין, הכולל את חוויותיו כלוחם ורב צבאי במלחמת יוה"פ תוך דיון בגדרי פיקוח נפש במלחמה; דיון רפואי והלכתי חשוב על הבעיות והסכנות של שהייה עודפת בבית חולים; מאמר אקטואלי-מתמיד של הדיין הרב וייסינגר על קדימויות של חולים בפדיון שבויים; ובסוף הגיליון חידה: היכן נמצא המחקר הצבאי-רפואי שצוטט בכמה מקומות, שהוכיח את העובדה הידועה (שאפשר היה לראות אותה בעיניים ושגם סיבותיה ברורות) שסף השבירה של בחורי ישיבות ההסדר במלחמת יום הכיפורים במצבים קשים היה גבוה באופן משמעותי מסף השבירה של חיילים אחרים. החוברת מסתיימת בהבעת תקווה שיימצא המחקר הזה, ושאפשר יהיה ללמוד ממנו דרכים לחיזוק רוחם של כל חיילינו. ייש"כ של מורי וידידי הר"מ הלפרין שליט"א על הגיליון כולו, ועל דבריו החשובים בו.

את יולדת. על הריון, לידה, הנקה וחזרה לשגרה. חנה קטן. שעלבים, ספריית משעול, תשפ"ה. 238 עמ'. (sif.mishol@gmail.com)

ספר חדש זה הוא במידה מסוימת ספר המשך ל'טהורה את' שיצא לאור לפני כשלוש שנים, ועסק בחוויות ותובנות סביב הטבילה והטהרה ו'תומכי הטהרה' שעומדים לרשות האשה היהודייה שבונה את ביתה - מדריכת הכלות, הבלנית, בודקת הטהרה, הרופאה, הרב הפוסק, והבעל כמובן. עתה בספר 'את יולדת' פוגשות הקוראות את המחברת בכל הצמתים שמתחילת ההריון ועד לתקופה שאחרי הלידה. אחרי עשרות שנים שאשתי שתח' מטפלת בנשים הרות ויולדות ומניקות, אחרי פגישות אינספור במרפאה עם בנות שנמצאות בנקודה מסוימת על המעגל הזה וזקוקות לעזרה ועצה ועידוד והכוונה, היא ריכזה בספר 'את יולדת' את מיטב התובנות והעצות שנראו לה ראויות להצגה לפני הקוראות, בגישה תורנית בריאה ועכשווית, ועם הרבה סיפורים 'מהשטח'. פרקים רבים מסתיימים במשבצת צבעונית עם הכותרת 'עניין אישי', ובו משתפת המחברת אירוע שקרה לה או טיפול רפואי שהיא קיבלה או רגשות פרטיים שלה שקשורים לפרק המדובר, וכלשונה בהקדמה: 'אני הופכת בכך, במידה מסוימת, את רשות היחיד שלי לרשות הרבים, הכל לתועלת ולשם שמים'. זהו ספרה ה-11 של זוגתי הרבנית ד"ר חנה קטן, ובעז"ה לא האחרון...

בהיותו קרוב. ימים נוראים. מאמרים ושיחות מרבני ישיבת בית אל. בית אל, תשפ"ד. 417 עמ'. (moadim.beitel@gmail.com)

ספר חדש ובו ל"ד מאמרים בענייני הימים הנוראים, התשובה והטהרה וההתחדשות והשופר והדין וכל מה שסביבם, מתורתם של רבני ישיבת בית אל שבראשות ראש הישיבה ומייסדה ומכוון דרכה הרב זלמן ברוך מלמד שליט"א. חלק מהמאמרים נכתב ע"י מחבריהם, וחלק מהם תומלל ונערך משיעורים בעל-פה ע"י העורכים החרוצים, עד שפנים חדשות באו לכאן.

צוות העריכה כלל כמה רבנים ותלמידים בישיבה, שצירפו מעשה למחשבה, וסידרו את המאמרים לספר מהודר ובו שלושה שערים - על התשובה וימי אלול, ראש השנה, ויום הכיפורים. נעים לפגוש בספר שלוש דורות של ר"מים, חלקם תלמידי תלמידיהם של ראש הישיבה והר"מים הוותיקים שליט"א. הספר מכבד את תלמידי הישיבה ובוגריה שנהרגו על קידוש השם במהלך מלחמת תשפ"ד הי"ד, וכולו תפילה לרפואת הפצועים ולשוב המפונים לבתיהם בעגלא ובזמן קריב.

גאון יעקב. ביאור על טור אורח חיים. רבי משה אלאשקר. עפולה, מכון לנשמה, תשפ"ד. +36 תקן עמ'. (H2101268@gmail.com)

מהר"ם אלאשקר זצ"ל מוכר וידוע כאחד מגדולי המשיבים בדור שלאחר גירוש ספרד. בתור ת"ח צעיר הגיע אחר הגירוש למצרים ושימש שם כרב ודיין, ובהמשך עלה ארצה והיה בקשר קרוב עם גדולי צפת וירושלים. ידוע היה שחיבר בנוסף לשו"ת מהר"ם אלאשקר גם ספר על טור אורח בשם גאון יעקב, וכתה"י נזכר ע"י החיד"א ואחרים, אך רק עתה זכה לראות את אור הדפוס ע"י כמה מצאצאיו (ממשפחת לסקר=אלסקר=אלאשקר) וברכה רבה בו. לצער כל הלומדים אבדו חלקו הראשון וסופו של כתה"י, כך שהוא מתחיל מאמצע הל' שבת (סי' שז) ומסיים באמצע הלכות חנוכה (סי' תרעז), אך ברכה רבה טמונה בדינוי המעמיקים של אחד ומיוחד מקדמוני האחרונים בדברי הטור (שעל שמו נקרא הספר), ובדעות הרמב"ם ושאר הראשונים וביאורי סוגיות והסקת מסקנות, דברים יקרים להם זוכה עתה עולם התורה באיחור של כ-500 שנה... המו"לים צירפו לספר מבואות חשובים ומעניינים וישר כוחם.

ונתנה תורה. מבט תורני על מלחמת יום הכיפורים. ליקוט ועריכה: שי הירש. נריה, מכון תורת שלמה, תשפ"ד. כד+439 עמ'. (toratshlomo@gmail.com)

הרב שי הירש הוא איש חינוך וחוקר תורני ורב צבאי במילואים, והוא עומד בראש מכון המחקר התורני 'תורת שלמה' ע"ש הרב גורן זצ"ל לחקר מערכות ישראל בדורנו מנקודת מבט תורנית. המכון כבר הוציא לאור לקט בן שלושה כרכים בשם 'המחזיר שכינתו לצינור' על המשמעות של מלחמת ששת הימים ושחרור ירושלים והר הבית, את הספר 'אזור ישראל בגבורה' לחיזוק רוח הלחימה לקראת השירות בצה"ל, ואת הספר 'עטרת שלמה' הכולל קווים לדמותו ולפועלו של הגר"ש גורן זצ"ל. במקביל עסק הרב הירש בכתיבת וערכת ספרים חשובים אחרים. בשנת תשפ"ג במלאת יובל שנים למלחמת יום הכיפורים הוא אסף לקובץ מהודר אחד תגובות והגינות של גדולי תורה מכל הגוונים על המלחמה ההיא, דברים שנכתבו סמוך לאירועים ודברים שנכתבו לאחר שנים, בתוספת דברים חשובים משלו, והוא נותן פתחון פה גם לתהליכים שקרו ושקורים עד היום בעקבות רעידת האדמה שגרמה המלחמה ההיא. ס"ד מאמרים בספר, והם מחולקים לשלושה שערים: הראשון כולל מאמרי הגות ואמונה סביב המלחמה עצמה ותפקידה בתהליך שיבת ציון שאנו בעיצומו זה כמאתיים שנה, השער השני עוסק בניסים הרבים שאירעו

במלחמה זו ב'מיקרו' וב'מאקרו', הגלויים והפחות גלויים, ובחובת ההודיה עליהם להלכה ולמעשה, והשער השלישי מלקט דברי חיזוק ואמונה של גדולי ישראל שנכתבו סביב לאותה מלחמה. הרב שי מדגיש שבמלחמה זו החלו כמה תהליכים משמעותיים ביותר לעתיד העם והמדינה, בהם הרמת קרנם של לוחמי ישיבות ההסדר והטמעת הרעיון של שילוב-אמת בין ספרא לסייפא, הקמת תנועת 'גוש אמונים' ותחילת תנופת התיישבות בכל מרחבי ארצנו, הופעת תנועת התשובה הפלאית בכלל המגזרים, ובהמשך העלייה לשלטון של הימין המסורתי בשיתוף הציבור הדתי, כאשר אנו עתה בעיצומו של תהליך שבו גם האליטה שמחזיקה עדיין במערכות המשפט והתרבות והתקשורת מתחילה להרגיש שהגיע יומה. הרב הירש מוסיף לתהליכים החיוביים שקרו בעקבות מלחמת יוהכ"פ את הקמת תנועות המחאה וה'שלום' למיניהן, שהמשכן לדעתו, לאחר תיקונו, עתיד להיות חיזוק הממד האוניברסלי שבישועת ישראל וההשפעה על העמים כולם - אבל לענ"ד עדיין קשה לראות את הטובה הגדולה הטמונה בהן, וימים יגידו. הוא כמוכן שלא מתעלם מקיבוץ הגלויות הענקי הקורה מול עינינו - יותר משבעה מיליון יהודים חיים בארץ ב"ה, והעננים שמצטברים מעל ראשם של היהודים בגלויות ה'זהב' השונות נותנות סיבה טובה להיות אופטימי לגבי המגמות החיוביות של העלייה לארץ בשנים הקרובות. רוב המאמרים נכתבו ע"י רבנים הקשורים יותר או פחות לציבור הדתי-לאומי, אך העורך מביא גם דברים של הרב שך זצ"ל על שבירת האמונה ב'כוחי ועוצם ידי' בעקבות המלחמה, מאמר של הרבי מחב"ד זצ"ל על 'הפכים הקטנים' שמלווים את בואו של המשיח, דברי חיזוק של האדמו"ר מסלונים בעל 'נתיבות שלום', ועוד. במדור 'נעילת שער' נמצאים כמה נספחים חשובים, ובהם יומן המלחמה, פעליו של הרב גורן בימי המלחמה, דברים על פעילות הרבנות הצבאית במלחמת יום הכיפורים ועוד, ובסוף הספר נמצא מפתח לכל הרבנים וגדולי התורה שנוכרו בו. הכנת הספר לדפוס הסתיימה בעיו"כ תשפ"ד, ומלחמת תשפ"ד לא נזכרת בו כלל. אפשר להניח שבעתיד נראה ספר מעשה ידיו של הרב הירש גם על מלחמה קשה ומיוחדת זו.

ותאזרני שמחה. מהות השמחה והדרכים להשגתה. אסופת מאמרים. ליקט: אברהם זוננשיין. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ד. 431 עמ'. (info@dshir.co.il)

אשר זוננשיין ז"ל גדל כילד בקרית ארבע, למד בישיבת רמת גן, וחי עם משפחתו הצעירה בכוכב השחר. אחרי שנפטר עלם חמודות זה ממחלה קשה בשנת תשע"ה הקים אביו שיח' מצבה לזכרו - ספר ובו ל"ה מאמרים מאת רבנים מכל הגוונים סביב השמחה ותפקידיה בשיגרה ובימים טובים, בתוך המשפחה ובחברה, בעבודת ה' ובין אדם לחברו, בארץ ישראל ובעבודת המקדש, השמחה בטוב ובימים קשים, גבולותיה ותפקידיה, השמחה הטבעית והעבודה הנדרשת לשמירתה, כיצד לחיות חיים של שמחה, השמחה בחסידות (הבעש"ט, ר' נחמן, ר' צדוק), השמחה בעשיית המצוות, השמחה כעניין של אופי, מה בין ליצנות לחוש הומור, ועוד ועוד. בסוף הספר מובאים קווים מרגשים לדמותו המיוחדת של אשר ז"ל ע"י רבותיו וחבריו ובני משפחתו. חבל על דאבדין. תנצב"ה.

חיבור ההכרעות לרבנו יעקב בן מאיר תם. למלחמת הלשון בין מנחם בן סרוק לדונש בן לברט. מהדורה מדעית מבוארת. גדליה לסר. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"ד. 735 עמ'. (press@mail.biu.ac.il)

דונש בן לברט ומנחם בן סרוק היו שני פייטניים ומדקדקים מפורסמים שחיו בתחילת תקופת הראשונים, בימי גדולתו של רבי שמואל הנגיד בספרד. מעט מכתביהם ומפיוטיהם שרד, ובהם הספר 'מחברת' של מנחם שהוא מעין מילון מקראי, הראשון שנכתב בעברית (קדם לו 'האגרון' - מילונו של רס"ג שנכתב בערבית), ותשובות חברו-יריבו דונש על הספר, ובהן לא מעט השגות חריפות ואף התייחסות פוגעת כלפי מנחם, כולל חשד שהוא נוטה לדעות קראיות. כמה מתלמידיהם כתבו קונטרסים כדי להגן על רבותיהם, ונראה היה שה'מלחמה' נשארה בתוך עולם הדקדוק הספרדי. אך פתאום לאחר כמאתיים שנה נכנס למערכה גדול בעלי התוספות, רבנו תם נכדו של רש"י, ובידע לשוני בלתי-מצוי הוא כתב חיבור קטן בחרוזים ובו 160 הערות, שברובן הגדול תומכות בדעת מנחם ומגינות עליו מפני השגות דונש. החיבור הקטן והחריף והחריף הזה יצא לאור באופן משובש מכת"י אחד לפני כמאה וחמישים שנה ע"י החכם צבי הירש פיליפובסקי באנגליה, שגם קבע את שמו 'הכרעות רבנו תם', אך מטבע הדברים העיסוק בו היה קטן יחסית. בשנים האחרונות עסק ד"ר גדליה לסר, בהדרכתו של פרופ' יוסף עופר מבר אילן, בהכנת מהדורה מתוקנת ומושלמת של החיבור, והוא יצא לאור עתה כשהוא כולל מבוא ענק בן 300 עמודים הסוקר את שיטותיהם הפרשניות והדקדוקיות של מנחם ודונש ורבנו תם וכל המסתעף, ובחלק השני של הספר נדפס החיבור עצמו בנוסח מתוקן עם חילופי נוסחאות ופירושים וסיכומים ומפתחות מפורטים ביותר, מלאכה לדורות.

כי הם חיינו. מאמרים במסכתות קידושין וסוכה. תלמידי שיעור ד מחזור ח"י. שעלבים, ישיבת דרך חיים, תשפ"ד. 238 עמ'. (yderechaim@gmail.com)

סיכומי סוגיות ומאמרים בענייני המסכתות שנלמדו בשיעור ד של שנת תשפ"ד. העורכים כותבים בהקדמתם דברי פרידה מרגשים על סיומן של ארבע שנות לימוד יפות ופוריות בישיבת 'דרך חיים' שעל יד ישיבת שעלבים. הם משווים את פרידתם מחבריהם לפרידת יהונתן מדוד ולפרידת משה רבנו מעם ישראל בערבות מואב, מעט טרגי מדי לטעמי... למעשה כולם ממשיכים בישיבות טובות ויותר טובות, והקשר ביניהם יישמר בעז"ה בעידודו של ראש הישיבה הרב מתניה אריאל שליט"א. החוברת כוללת "ט מאמרים במסכת קידושין מ'אוש ומחילה בלב' ועד 'דבר שלא בא לעולם', ועוד חמישה בענייני מסכת סוכה, באיכות ובעומק שמכבדים את הכותבים, את רבותיהם ואת ישיבת 'דרך חיים' בכלל.

להיות לגואל. היסודות הציוניים בחסידות רוז'ין. נחל אלגד בנימין שוהם. ברכה, מכון הר ברכה, תשפ"ד. 237 עמ'. (elgad.shoham@gmail.com)

ר' ישראל מרוז'ין הקים שושלת חסידית חדשה שממנה השתלשלו בהמשך גם חצרות

סדיגורה, שטפנשט, הוסיאטין, דרוהוביטש ועוד. לכל אחת מהן גוון משלה, אבל הנקודה המרכזית של ההסתכלות על עבודת ה' 'בגדול', באופן שאינו סטנדרטי, בחיבור מיוחד של הקודש והחול ושל החיים עם מה שמעליהם, ובהטלת האחריות מהרבי לחסיד עצמו, משותפת במידה רבה לכולן. הרב שוהם, צאצא לחסידי רוז'ין והוסיאטין, העמיק לחקור בתורת בית רוז'ין, והגיע למסקנה שגם בעניין היחס לארץ ישראל הקדימה חסידות רוז'ין את זמנה, ואפשר למצוא בכתיב גדוליה הגות ציונית-חסידיית מרשימה עוד מהתקופה שלפני קום התנועה הציונית וגם בשנים שלאחריה, עד הדור האחרון. את דבריו כותב המחבר פרקים פרקים כאשר משולבים בדבריו קטעים שלמים מספרי גדולי האדמו"רים צאצאי ר"י מרוז'ין, כולל פרקי חיים, מעשים והנהגות ודברי חכמה, וורטים חסידיים ועוד, באופן קולח ומרתק. מסקנתו היא שתורתם של צדיקי השושלת אינה מוכרת ואף נדחקה לשולי ההגות החסידיית, וההתעוררות החסידיית בתוך חלק משמעותי מהציבור התורני-לאומי ראוי לה שתתמקד גם בדבריהם, שיש בהם הדגשה של ישוב הארץ ובניינה בפועל, וחיבור בין החזון לקירוב הגאולה לבין מעשים המבטאים חזון זה. בעקבות ההבנה ההיסטורית של הצדיקים לבית רוז'ין על המציאות המתחדשת בבניין ארץ ישראל בדורות האחרונים הם חתרו לחיזוק העלייה לארץ ופעלו לאחדות ישראל, ואנו ממשיכיהם כדאי לנו מאוד להידבק גם בתורתם. ספר זה הוא צעד ראשון בכיוון הזה.

לשוב הביתה. מגילת רות של הנפש. הרב חגי לונדין יוצחק לונדין. ירושלים, מגיד, תשפ"ד. 103 עמ'. (hagefr@gmail.com)

את הרב חגי שליט"א החרוץ והפורה אין צורך להציג, ועתה מצטרף אליו בנו הבכור יצחק דניאל נר"ו ביצירה חדשה - מבט פרשני-דרשני-קבלי-הגותי על מגילת רות, כאשר רות מסמלת, בין השאר, את הכוחות החיוביים בנפש ש'מרוויח' את הקב"ה נחת מברואיו. הביאור כולו סובב סביב החסד שהמגילה מלאה ממנו, סביב ההתקרבות מרחוק אל הקב"ה במסירות נפש, וסביב התשובה הפרטית והציבורית ואורו של משיח שנבראים מהשילוב של כל הטוב שבעניינים האלו. חלק מהביאור נכתב בחודשי המלחמה האחרונים, והמחברים מצפים ומתפללים שכמו שאירע במגילה שלנו - גם היום הסיבוכים יבאו בסוף לאיחוד העם ולנחמה ולתשובה ולגאולה שלמה. דוגמא קטנה מהביאור: בסוף פרק ג מבטיחה נעמי לרות 'כי לא ישקוט האיש כי אם כילה הדבר היום'. מהו חוסר הסבלנות הזה? למה דווקא היום? כותבים המחברים: 'בעת שהתחיל מהלך התשובה של כוחות החול (מצד רות) להתחבר עם האישיות השכלית (מצד בועז) - אין להתמהמה, אלא יש להביאו לידי גמר בזריזות'. הדברים מזכירים את דברי ר' צדוק הכהן על החיפזון שנדרש בפסח מצרים, כי התחלת עניין מקודש חייב להיעשות בחיפזון כדי שהמהלך 'יתפוס' ולא יסוג אחור. אחרי הפירוש על המגילה נמצא בחוברת פירוש על 45 בתי ה'אקדמות' שאומרים האשכנזים בראשית קריאת התורה בשבועות, ובסוף הערות ומקורות. חמרא וטיבותא לאב ולבן.

מאמר מרדכי. על פרשיות התורה. רבי מרדכי אקאלר. תרגום ועריכה הרב מנשה ורדי. תשלב עמ'. (5803313@gmail.com)

בשנת תקצ"ט בעקבות עליית דם נגזרה כליה על יהודי העיר הגדולה משהד שבצפון מזרח פרס, והברירה האחת הייתה לקבל עליהם את דת האסלאם. היות ולא מדובר בדת של ע"ז קיבלו עליהם רבים מיהודי העיר את דת המוסלמים בגלוי, ובסתר המשיכו לשמור מצוות כמיטב יכולתם, כולל תפילות וכשרות וקידושין ונישואין וברית מילה ועוד. הדבר לא היה מתאפשר אם לא היו קיימים כמה יהודים גדולים בין חכמי הקהילה שעברו מבית לבית ולימדו והסבירו והדריכו ועודדו וחניכו. הגדול והחשוב שבהם היה רבי מרדכי אקאלר, שנולד בקהילה בשנת תר"י, גדל בה כילד אצל אביו שהיה מרבני הקהילה, ובבגרותו מסר את נפשו עבור יהודי העיר. במרתף ביתו התקיימו במשך שנים בסתר תפילות במניין, והוא נשא על כתפו את משא העם, עד שבשנת תרמ"ג מונה רשמית לרב הקהילה. הוא תרגם לפרסית את סידור התפילה, וכן מחזורים וסליחות והגדה של פסח, וספרים אלו נדפסו במהלך השנים והועילו מאוד לאנוסי משהד. כמו כן מסר בקביעות שיחות ודרשות לשומעי לקחו במניין שבמרתף ביתו ובבתי יהודים אחרים, ואת הדרשות האלו כתב, ועתה הן זכו להיתרגם מפרסית ללשון הקודש ע"י נינו הרב מנשה ורדי שליט"א ולצאת לאור בהידור רב. אין כאן רק דברי תורה מתוקים, חלקם מלוקטים וחלקם מקוריים שלו, אלא מצבה מרגשת ליהודי שמסר את נפשו לשמירת רוחם של ודתם של אחיו בשנים של צרה גשמית ורוחנית, וזכה שרבים מבני הקהילה שמרו על יהדותם ועלו ארצה ובנו בתים גדולים לאלוקים, הרבה בזכותו. הוא עצמו עלה ארצה בשנת תרפ"ז כשבנו רבי רפאל ממלא את מקומו, שימש כרבם של יוצאי משהד בירושלים, ונפטר בשנת תרצ"ו כשהוא משאיר אחריו בניים ובני בניים עוסקים בתורה ובמצוות, רבים מהם שם משפחתם 'מוראדי' ככינוי שמו הפרטי בפרסית. בפרשת וירא על הסיבה שפעם כתוב 'וירא אליו ה'" ופעם כתוב 'וירא ה' אל אברם' כותב רבי מרדכי שְנָאָה לבורא שיש לו נברא כזה ונאה לעבד שיש לו אדון כזה, וכמה יפים הדברים גם לגבי רבי מרדכי אקאלר זצ"ל עצמו. חמרא למריה וטיבותא לשקייא.

מדרש איכה זוטא. מהדורה ביקורתית על פי כתבי יד עם חילופי נוסחאות ומבוא והערות. ענת רייזל נקר. ירושלים, מכללת הרצוג והאיגוד העולמי למדעי היהדות וקרן הרב רוזן, תשפ"ד. 413 עמ'. (Reizel.a@gmail.com)

מדרש רבה על איכה נוצר בתקופת האמוראים, והוא אחד המדרשים הקדומים. מדרש זוטא הקטן והמאוחר משלב בין דרשנות לפרשנות וכולל סיפורים ומשלים. הוא יצא לאור לראשונה ע"י החכם שלמה בובר לפני 130 שנה. ד"ר רייזל מציעה לראשונה שיש בו הכלאה של שני חיבורים שונים מהם נוצר הגיוון המיוחד שבו, והיא מוכיחה את הרעיון הזה לאורך כל המבוא שלה. היא לקחה את מדרש זוטא על איכה כ'פרויקט' בעבודתה לתואר שני ואח"כ לתואר שלישי, ועתה הוציאה אותו לאור על פי כל כתבי היד עם חילופי נוסחאות מפורטים ומקורות והערות והפניות למקבילות ולהרחבות, ועם מבוא מקיף ביותר - על שמו של המדרש

ועדי הנוסח שלו ותפוצתו והיקפו ומבנהו, על תוספות מעתיקים שנכנסו לתוך הטקסט ועל מקורותיו בספרות חז"ל ובספרים החיצוניים ובפיוטים קדומים, על עריכתו וצירוף שני חלקיו לספר אחד אי-שם בראשית תקופת הראשונים, על סגנונו ולשונו והלעזים המפוזרים בו, על הסיפורים והמשלים שבו, על עיצוב סיפור החורבן בו, על רעיון קידוש השם כפי שהוא מופיע בו, ועוד ועוד. בהמשך הספר מובא המדרש עצמו, כאשר בממוצע 7-8 שורות למעלה הן לשון המדרש ושאר העמוד מוקדש לחילופי נוסחאות ובידורים ומקורות. בסוף הספר נוספו נספחים, כולל הוספות בכתבי יד שאינן מגוף המדרש, צילומים [צבעוניים!] של כמה וכמה דפים מכתב היד הזה, ורשימת מקורות ארוכה ומפורטת.

מטמוני המפרשים. פנינים מתוך מדרש רבה, הזוהר ומפרשי התורה. **ספר במדבר.** מאת הרב אבנר מרדכי. עורך הרב בועז מרדכי. מבוא חורון, תשפ"ד. תתסז עמ'.
(boazz@gmail.com)

ר' אבנר מרדכי שיח' נולד בירושלים לפני ע"ז שנים למשפחה של רבנים ובני-תורה יוצאי קהילת משהד שבפרס, שמסרו נפשם על שמירת יהדותם בתנאים קשים-ביותר. בשנים האחרונות הוא גר ביישוב מבוא חורון שבבנימין ליד חלק מילדי. בנוסף לעבודתו בתפקידים בכירים בבניין הארץ השתתף כל השנים בשיעורי תורה תמידים כסדרם, ובשלושים השנים האחרונות החל נוסף לכך ללמוד ביסודיות את התנ"ך ומפרשיו. לפני כמה שנים עלה בלבו ללקט לעצמו ביאורים ופירושים לפסוקי התנ"ך מתוך המדרשים והזוהר והמפרשים, ומיגו דזכי לנפשיה החליט לזכות גם את הציבור כולו. בנו, עמיתי ויד"נ הרב בועז, שידיו רב לו בההדרת ועריכת ספרים תורניים רבים במסגרת מפעלי 'מכון שלמה אומן', עמד על ימינו של אביו וסייע לו בגמר המלאכה, ויחד הם מציגים לפנינו את 'מטמוני המפרשים', ביתיים על ספר במדבר, לקט מתוך של דברים דבורים על אופניהם מחז"ל ומהזוהר ומגדולי הדורות האחרונים לפי טעמים של האב והבן. תועלת רבה תהיה בסדרה כולה, כאשר כל מבקש ה' המעוניין למצוא לקט מסודר של ביאורים מגוונים כסדר פסוקי התורה ימצא אותם מונחים לפניו כשולחן ערוך ומוכן לסעודה ב'מטמוני המפרשים'. חמרא לרבי אבנר, וטיבותא רבתא לבנו ידידי הרב בועז.

מְצִיָּה. מבט צבאי בפרשת השבוע. תובנות צבאיות מתוך הפרשה. יוסף אברמסון.
גבעת אסף, תשפ"ד. 77 עמ'. (ycgolan15@gmail.com)

כמו שבשבת יש גוף ונשמה, הגוף הוא מצוות השבת השונות בקום עשה ובשב ואל תעשה והנשמה היא לימוד התורה והרוח שבאה עמו, כך גם במצות המלחמה, כתב ר' יוסף מחבר החוברת, יש את גוף המצוה - הלחימה עם כל מה שכלול בה, ויש את נשמתה - התפילות בלחימה להצלה ולניצחון ולימוד התורה בכל עת שזה אפשרי, בעיקר בנושאים העוסקים בצבא ובמלחמה. ר' יוסף אברמסון חיבר כבר בראשית מלחמה זו את סדרת הספרים 'שפת המלחמה' בה מתחברים דברי בעל ה'שפת אמת' לאירועי הימים האלו, ועתה בחר לעסוק בחוברת זו בערכי יסוד של צבא ומלחמה שמצא בפרשות השבוע של חומשי במדבר ודברים,

הפרשות שעוסקות בדור באי הארץ ובהכנות לכיבושה. לקראת גיוסו בפעם השלישית במסגרת גדוד ההנדסה הקרבית שבו הוא משרת החליט ר' יוסף להוציא לאור דברים שכתב בעבר ודברים חדשים המקשרים בין הצבא לקודש, ודנים במשמעות המלחמה ובתקווה להכחדת אויביו. הוא מצטט את דברי תא"ל (מיל.) עופר וינטר ש'היום אין יחידה קרבית בצה"ל שלא נושאת עיניים לשמיים לפני שהיא נכנסת לקרב", והספרון הזה בא לחזק גישה זו. יישר כוח ר' יוסף אברמסון, יה"ר שאתה וחברך תסיימו תקופת שירות זו בשלום ובטוב ובנקמה ובנחמה.

משפט וצדקה. אבן העזר. מאמרים ופסקי דין מבית הדין הרבני. אוריאל אליהו. ענב, מכון רזי משפט, תשפ"ד. 482 עמ'. (oriele@rbc.gov.il)

הרב אוריאל אליהו הוא בוגר ישיבות מרכז הרב והר המור, וסיים לימודי דינות ככולל ארץ חמדה. הוא משמש כבר כמה שנים כראש כולל 'כרמי המשפט' ביישוב ענב שבצפון מערב השומרון, וכדיין בבית הדין הרבני בנתניה. ספר זה כולל פסקי דין בענייני משפחה, שהם בדרך כלל 'השפיר והשלייה' של הדיינים בבתי הדין הרבניים. המחבר פורס בפסקי הדין שלו את דעתו הנחרצת שהחישובים והסכומים שמטילים הדיינים בדרך כלל על הבעל המגרש לאחזקת ילדיו אינם צודקים ואינם נכונים, לא הלכתית ולא משפטית ולא מעשית. לדעתו התקבלה בשנים האחרונות בבתי הדין הרבניים הנורמה, שיסודה באג'נדה משפטית-חילונית, להגדיל באופן משמעותי את סכומי הכסף שהאב צריך לשלם לאחזקה השוטפת של ילדיו שנמצאים אצל גרושתו, כאשר במעין תנועת מלקחיים מחייבים אותו על הוצאות שעל פי ההלכה אין לחייבו, ומצד שני גם מגדילים את סכומי החיוב הרבה יותר ממה שראוי על פי הדין, וגם לא דורשים מהמגורשת להשתתף בהוצאות האלו גם אם הכנסותיה גבוהות ומכובדות, לפעמים גבוהות באופן משמעותי מאלו של האב. גם מחייבים את הסכומים האלו לא רק עד גיל שש כפי עיקר הדין, אלא עד גיל מבוגר בהרבה על פי תקנות שונות שתיקנה הרבנות הראשית והנהגות שהתקבלו בבתי הדין הרבניים, שלא כולן מתאימות לדעתו למציאות הקיימת היום. המחבר התחיל לבדוק ביסודיות את הנושא גם מצידו ההלכתי וגם מצידו המעשי-כלכלי, יזם הכנת לוחות מפורטים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על ההוצאות הריאליות לכל ילד, בדק באירגון פעמונים מה קורה במשפחות במצב כלכלי דחוק, לפני שמתנדבי פעמונים מעמידים אותן על הרגליים, התייעץ עם גורמים רבים מאוד כולל דיינים ותיקים ותלמידי חכמים מגדולי הדור ומומחים בכלכלה וסטטיסטיקה ויועצים משפחתיים, ועדיין הוא וכן זוגו בבית הדין בנתניה, הרב משה חביב מבית אל (שבינתיים גם הפך למחוננו), נשארים בדרך כלל במיעוט, ופסקי דיניהם נדחים ע"י בית הדין הגדול בשבתו כבי"ד לערעורים. גם על גבי 'המעין' הנושא הזה כבר עלה באריכות - בגיל' 240 (טבת תשפ"ב) עמ' 45 ואילך כתב הרב אליהו את עיקרי שיטתו בעניין מזון לילדים במקרה של פירוד בין ההורים, בגיל' 242 עמ' 32 ואילך הגיב על כך הרב הראשי ר"ד לאו שליט"א תגובה נמרצת, ובגיליון 243 שאחרי עמ' 87 השיב לו הרב אליהו ועמד על דעתו. אין ספק שזו מחלוקת לשם שמים, ונראה באמת אם יצליח הרב אליהו לשנות סדרי בראשית ולהעמיד את הדין בבתי הדין הרבניים על האמת והמשפט והצדק על פי דעתו.

נתיבות הוראה. בדרכי קביעת והוראת ההלכה, הכרעת המחלוקות והנהגת היחיד במחלוקת. מרדכי הלוי פטרפרוינד. ירושלים, תשפ"ד. תתקנ עמ'.
(m274274@gmail.com)

ספר ענק, המקיף כל מה שנאמר ונכתב בעניין דרך פסיקת ההלכה במצבים של ספק או של מחלוקת פוסקים, עד כמה יש להתחשב בהכרעות שהכריעו כבר פוסקים לפנינו, האם אפשר להחליט שנוהגים תמיד כפוסק פלוני, מתי מדובר על שעת הדחק ואיך קובעים על מי ניתן לסמוך בשעה כזו למרות שבדרך כלל בעניין זה לא פוסקים כמוהו, מתי צריך להתחשב בכלל שספק דאורייתא לחומרא ושל רבנן לקולא, ועוד שאלות רבות. ראשונים כבר דנו באריכות בשאלות אלו, ובתקופת האחרונים נכתבו מאות תשובות בנושא. מטרת הספר הזה היא לעסוק בסוגיות אלו בעיון למדני ממקורן ועד לקיומן המעשי, עם הסתייגות שלהלכה למעשה יש לפנות לפוסקים בכל עניין ועניין לגופו. שבעים סימנים בספר, והם כוללים בין השאר דיון בהנהגת תלמידי הרב ובני מקומו, קבלת רב, אם אפשר לקבל חכם מיקל שאינו רבו, אם אפשר לפסוק כ'מעשה רב' של מי שאינו רבו, הכרעה כפי המקובל, מה נחשב 'מנהג', הכרעה לפי מי שנראה בעיניי גדול יותר בתורה, מעלת ההכרעה כחכם שחי בארץ ישראל, מתי אין הולכים אחר הרוב, שימוש האוסר בכליו של המתיר, משמעות מנהג אבות, האם חכם מחמיר יכול לשלוח את השואל לחכם אחר מקיל, דרכי הכרעה בוויכוח בין מומחים (רופאים וכד') שמשפיע על ההלכה, וזהו רק חלק קטן מהנושאים הרבים והמרתקים שבספר. בסופו נמצא 'קיצור הדברים העולים' ומפתחות מפורטים. ספר מונומנטלי.

סודות שמים וסודות אדם. רבדים חזיוניים וספרותיים בספר 'ליקוטי מוהר"ן' וזיקתם לגאולה ולארץ ישראל. צבי מרק. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"ד. 354 עמ'.
(press.office@biu.ac.il)

פרופ' מרק חוקר ומלמד את תורת החסידות באוניברסיטת בר אילן, וכבר כתב כמה ספרים על היבטים שונים בתורת ר"נ מברסלב. ליקוטי מוהר"ן הוא הספר המרכזי של חסידי ברסלב ושל אוהבי תורת רבי נחמן, והספר 'סודות שמים וסודות אדם' הוא עיון מעמיק בדרשות רבי נחמן שמופיעות בליקוטי מוהר"ן, שלטענתו של המחבר יש בהן שלושה רבדים - רובד גלוי של עיון דרשני בפסוקי התנ"ך ובמאמרי חז"ל ובדברי המקובלים, רובד נסתר שבו סודות מהעולמות העליונים שזכה רבי נחמן לראות בחזיונותיו השונים, ורובד נוסף ובו נמצא רבי נחמן 'האמיתי' - שרואה את עצמו באמת כמי שהוטל עליו לקבל ולהעביר תורה ישנה-חדשה מן השמים לארץ, ולהכין את עם ישראל לגאולה השלמה בארץ ישראל. לא פלא הוא אם כן שרוב הספרים שכתב רבי נתן תלמידו של מוהר"ן מתבססים למעשה על ליקוטי מוהר"ן, וכך גם הספרים של גדולי ברסלב בדורות הבאים. לדעתו של פרופ' מרק גם ההחלטה שלא למנות יורש לרבי נחמן קשורה למהותו של ספר ליקוטי מוהר"ן, כי בהיות שזהו ספר מעין-נבואי, שבו משתקפת באופן משמעותי דמותו של רבי נחמן כפי שהיא, התקבלה הדעה שאין צורך ואין אפשרות לחפש למחבר הספר תחליף. שלושה שערים בספר של פרופ' מרק, האחד מוכיח ומציג את

הקשר הישיר בין פרקי ליקוטי מוהר"ן לחזיונות של רבי נחמן, השני דן בהיבטים ספרותיים של הספר, והשלישי מתאר את הקשר העמוק שלו לגאולה ולארץ ישראל. המחבר לא נמנע מלדון בתוכניותו המדיניות של רבי נחמן להשיב את עם ישראל לארץ ישראל בחסות האימפריה הרוסית, מתאר את דמותם ותפקידם של מקורביו, ומסביר איך נהפך הספר הזה בפרט ורבי נחמן בכלל לגורמים כה מרכזיים בחיי הרוח היהודיים בדורנו. המחבר מקדיש את הספר לזיכרו של אחיו הרב מיכאל מרק שנרצח ע"י מחבלים בדרכו מעתניאל לירושלים, ולזכר אחייניו שלומי מרק שנהרג בתאונה בעת מילוי תפקידו במוסד, ואלחנו קלמנזון ופדיה מרק שנפלו על קידוש השם במלחמת תשפ"ד בהגינם בגבורה על העם והארץ. ה' יקום דמם.

סידור רינת ישראל לשליח ציבור. נוסח ספרד. ערוך ומסודר ע"י הרב שלמה טל ז"ל. מהדורה חדשה מאת הרב יואל קטן. ירושלים, מורשת, תשפ"ה. 619 עמ'.
(wso@shaalvim.co.il)

בימים אלו יצאה לאור ההדפסה השמינית המתוקנת של סידור רינת ישראל נוסח ספרד של המהדורה החדשה שזכיתי לערוך, וההדפסה החמישית המתוקנת של נוסח אשכנז. זה לא מובן מאלי - הוצאת 'מורשת' מוכנה להשקיע לא-מעט כדי שכל שנה-שנתיים תצא מהדורה שבה יתוקנו וישופרו עשרות רבות של פרטים קטנים וגדולים, חלקם בעקבות הערות המתפללים. כך למשל בנוסח ספרד החליט בזמנו שלמה טל שבתפילת ערבית יודפס בסידור הנוסח 'שים שלום', למרות שרבים ממתפללי נוסח ספרד אומרים בערבית 'שלום רב', כדרכו להכריע בין המנהגים השונים של נוסח ספרד על פי נוסח חב"ד. בדרך כלל אני מקבל את הכרעותיו, אולם אחרי הערות וטענות רבות החלטתי במהדורה זו לתקן את העניין הזה, ומעתי בתפילות ערבית מובאים זה לצד זה שני הנוסחים - 'שים שלום' ו'שלום רב'. וזו רק דוגמא. דוגמא אחרת: התברר שבנוסח אשכנז הקדום כמעט בכל כתבי היד הנוסח בברכת השנים הוא 'ושבענו מטובך' ולא 'ושבענו מטובה' כפי שלכאורה ראוי בברכה שרומזת על א"י, ולכן שיניתי בהדפסה זו את הנוסח ל'ושבענו מטובך'. אבל הדפסה חדשה מתוקנת של סידורי אשכנז וספרד כל שנה-שנתיים היא כבר עניין שיגרת, הפעם התחדש שסוף-סוף יצאו לאור במקביל גם סידורים לשליח ציבור, גדולים ונוחים לשימוש, בשני הנוסחים (סידור הש"ץ של המהדורה הקודמת יצא רק בנוסח ספרד). הסידורים לש"ץ זהים בעיקרון בתוכנם ונוסחם לסידורים הרגילים, אלא שכדי להקל על שליח הציבור ולהוריד את עלות הסידורים האלו ויתרנו על השליש האחרון של הסידור, דהיינו שהם מסתיימים אחרי הסליחות, ואין בהם את קריאות התורה, ספר תהילים, 'דבר יום ביומו' והנספחים בסוף הסידור, שבדרך כלל לש"ץ אין בהם צורך. בתחילת הסידור נוסף לקט הערות לש"ץ, ובין השאר כתבתי על פי רבינו הרב מרדכי אליהו זצ"ל שראוי להימנע מלהכניס לתפילות מנגינות שסודן בשירים חילוניים. אמנם מורנו הרב יעקב אריאל שליט"א העיר לי שהמנהג להקל בזה בקהילותינו, וגם חצרות החסידים משתבחות בניגונים בתפילה שמקורם בשירי רועים גוים וב'מארשים' צבאיים... אנו עוסקים עכשיו גם בהכנת מהדורה חדשה של סידור רינת ישראל עדות המזרח, וכן מהדורות חדשות של המחזוריים בנוסחים השונים, ה' יגמור בעדנו לטובה.

ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי. עם ביאורים מאת הרב זאב סולטנוביץ'. הר ברכה, מכון הר ברכה, תשפ"ד. 603 עמ'. (sefer@yhb.org.il)

הגדרה יפה מגדיר איש המחשבה והחינוך הרב סולטנוביץ' את ספר הכוזרי בתחילת הקדמתו לספר: בניגוד למקובל שספר הכוזרי הוא דיאלוג בין החבר לבין מלך הכוזרים, דיאלוג שמציג לפני הקורא את עיקרי אמונת ישראל ותורת ישראל - לדעתו הספר הזה הוא דיאלוג שמנהל רבי יהודה הלוי עם המציאות, עם אנשים, עמים, אמונות, תפיסות עולם ותרבויות ועמדות שונות, ובו הוא מבהיר את חזון הגאולה הלאומי והאישי של המאמין האמיתי. החבר הוא לכאורה זה שמגיע מעמדה נחותה אל מול המלך וגם מול הטוענים האחרים לכתר האמת - הפילוסוף והנוצרי והמוסלמי, אך לדברים שהוא אומר יש עוצמה שמתגברת על נחיתות מעמדו ועל הדעות הקדומות נגדו, ואף מחוללת מפנה משמעותי ביוזם המפגש הזה - מלך כוזר. הספר פותח ברקע היסטורי של ספרד ויהודיה בתקופתו של ריה"ל, בתולדותיו ודמותו של ריה"ל עצמו, בסיפור כל הידוע על הכוזרים וממלכתם והתגיירותם והיעלמותם המופלאה מהבמה ההיסטורית, במבנה הספר ודרכו הספרותית והחינוכית ועוד. בהמשך מצוטט ספר הכוזרי כולו על פי התרגום הישן של אבן תיבון (עם כמה תיקונים על פי התרגומים החדשים) כשהוא מופיע באותיות מודגשות, ובתוך הדברים באותיות דקות נמצאים הסבריו והוספותיו של הרב סולטנוביץ', עיתים מאריך ועיתים מקצר. נוסף על כך צורפו לדברים הערות שוליים, ובהם השלמות שאין מקומם בטקסט הביאור עצמו. הרב סולטנוביץ' מדגיש למשל שדווקא אצל המלך הכוונה הטובה ראוי לה שתביא את האדם למעשה הטוב והמושלם, מפני שהמלך בתוקף מעמדו אינו מוגבל, והוא יכול לפעול בדיוק כפי שמצווה לו מצפוננו. אדם רגיל תמיד יכול לומר, לעצמו ולאחרים וגם לריבונו של עולם, שהמציאות כפתה עליו שלא לעשות כפי כוונתו הטובה-בעיניו, ואין ראה מהמציאות הפגומה שכוונתו לא הייתה מושלמת, אבל המלך מנוע מלומר תירוצים אלו, ולכן הוא הדוגמא הקלאסית למעשה הטוב שחייב להיות מתואם לחלוטין עם הכוונות הטובות. בסוף הספר מנסה הרב זאב ליישב קושיא המטרידה כל לומד כוזרי - איך זה שהמלך מסתפק בכוונה הטובה ומתפלל על כך שהחבר מתכוון גם לעשות את המעשה הטוב ולעלות לארץ, והרי כל הספר מדבר על הצורך בהתאמה בין הכוונה למעשה! והוא משיב: ריה"ל רצה להדגיש את התופעה האנושית המצערת שלעיתים גם אנשים עם כוונות טובות 'מרוב עצים לא רואים את היער'. החיים בנויים מאינסוף פרטים, והרבה אנשים טובים נופלים בדיוק בנקודה הזו - נעלם מעיניהם שהפרטים של חייהם לא מתאימים לכללים שהם עצמם מודים בהם. נספח קצר בסוף הספר מראה את האקטואליות של ספר הכוזרי גם לימינו. יישר כוחם של הרב זאב סולטנוביץ' ושל עוזריו הרבים בישיבת הר ברכה על היצירה החדשה והמועילה שהם מגישים ללומדי התורה ואוהבי החוכמה, יזכה המחבר החרוץ והמוכשר להתחיל עוד ספרים רבים ולסיימם.

ספר כושרות. מדריך הלכתי מעשי ללימוד כשרות. סוגיות, סקירות והדרכות. הרב משה כץ והרב יצחק דביר. אלון מורה, כושרות, תשפ"ד. 645 עמ'. (kosharot@gmail.com)

רוב היהודים בארץ ישראל אוכלים בדרך כלל אוכל כשר. זה ממש לא מובן מאלי, ופעם זה גם לא היה כך, אבל הביקוש הגובר לאוכל כשר גם אצל מי שאינם מקפידים בקלה כחמורה, התיעוש של חלקים ניכרים מייצור ושיווק המזון המגיע לצרכנים שמוריד את הכדאיות של הייצור הלא-כשר, והחוק המחייב שימוש ברוב המוסדות בארץ (צה"ל, מערכת החינוך, משרדי ממשלה ועוד) באוכל כשר בלבד, גורמים לכך שצריך לעשות מאמץ מסוים כדי להשיג אוכל ממש לא כשר. ובכל זאת העובדה הזו עצמה של התיעוש הגובר במערכות הצריכה וההסעדה, של 'הכפר הגלובלי' שמגיע גם לצלחת שלנו, ובעיקר של חוסר מידע ותת תשומת לב לבעיות ותקלות בתחום הזה, גורמים לכך שלא תמיד אפשר להיות בטוחים שמה שנכנס לפה שלנו ראוי להגיע לקיבתו של יהודי שרוצה להקפיד על שמירת מצוות בסיסית, ק"ו למי שרוצה להדר במצוות ולוודא שהוא אוכל כשרות לכתחילית ולא בדיעבדית. לחלל זה נכנס אירגון כושרות. מטרתו להדריך את הציבור בנבכי הכשרות המודרנית בעזרת שלל פעולות הכוללות מחקר והתמחות מצד אחד ומסירת מידע נגיש לכל מתעניין מהצד השני, ללא קשר כלכלי לא ליצרני מזון ולא לגופי כשרות משום סוג. נוסף להדרכות פרונטליות בכל רחבי הארץ האירגון מפעיל אתר פעיל ונגיש העוסק בכל נושאי הכשרות, משיב לשאלות ופותר בעיות ומציע אלטרנטיבות, מפרסם מידע בכל אמצעי המדיה ועונה תשובות לאלפיהן לכל דורש. נוסף לידע הרחב הדרוש כדי להכיר את נושא הכשרות חייבים העוסקים בנושא גם להתמקצע ולהתעדכן באופן שוטף, מפני שהפעילות חובקת העולם של ייצרני חומרי הבסיס לייצור מוצרי תזונה למיניהם, הניסיון התמידי לחסוך בעלויות, הסודות המקצועיים שלעיתים מסתירים בחובם בעיות כשרות קשות, והתחרות העזה בין היצרנים והמשווקים על פני הגלובוס גורמת לכך שלעיתים אפשר לשאול את השאלות הנכונות רק אחרי פעולות של בילוש ומחקר שאינן נמצאות כלל בידי ובאפשרויותיו של האדם הפרטי, גם אם יהיה תלמיד חכם ומבין עניין. אפשר להוסיף לקושי להגיע לתשובות פשוטות ובהירות גם את מחלוקות הפוסקים הרבות אפילו בשאלות יסוד בהלכות כשרות (היתר ג'לטין, ביטול איסורים לכתחילה במצבים מסוימים, מתי אפשר לסמוך על גופים רשמיים שאינם רבניים ועוד), את רמות ה'בדיעבד' השונות שלעיתים אי אפשר להימנע מלהתייחס אליהן, ואת הדרישות השונות והמגוונות של הצרכן שבקצה, כדי להבין שרק שילוב של ידע הלכתי מקיף עם קשר הדוק עם גדולי הפוסקים של הציבורים השונים ומומחיות בתחום המקצועי על כל גווניו יכולים להביא את התשובות הנכונות ליצירת כשרות 'לכתחילה'. אחרי הרבה שנים של פעילות נמרצת בנושא החליטו הרב משה כץ, ר"מ ביישיבת אלון מורה וראש ארגון כושרות, ויד ימינו הרב יצחק דביר המרכז את פעולות המחקר ההלכתי של האירגון, להוציא לאור ספר שיהיה כלי לכל המעוניין להביא את עצמו ואת ביתו לרמה אופטימלית של כשרות, הראויה לבית יהודי ראוי לשמו. ל"ו פרקים בספר, העוסקים בענייני בשר וחלב (כולל הפרדה במקום ובזמן ביניהם, מוצרי פרווה שאינם פרווה ועוד), חרקים במזון (כולל דרכי אחסנה נכונות, תקלות בדיעבד ועוד), הזהירות מבישולי גויים וחלב נוכרי ויין נסך, פרק מעניין עם הרבה פרטים לא-ידועים על מאכלים האסורים משום סכנה, דיני

טבילת כלים, כללי הכשרת כלים, דיני תערובת ובליעת כלים בקיצור, מצוות התלויות בארץ, הכשרת בשר (כולל דיני ההכשרה בצלייה), פרק חשוב מאוד על נושא ההשגחה במערכות הכשרות (כולל הנחייה מתי ואיך אפשר לקנות מוצרים במקום שאינו מושגח כלל, ההבדלים בין כשרות 'רגילה' לכשרות 'מהדרין' לסוגיה, כשרות במוצרי יבוא ועוד), על חומרי גלם וחומרי עזר בתעשיית המזון, כללי כשרות הבשר, העוף, הדגים, הביצים, החלב ומוצריהם, הדבש, הפירות והירקות, המשקאות, השמנים, המאפים, הסוכר והמלח והתבלינים, כשרות במוצרים תעשייתיים וכשרות במוצרים שאינם מזון - כלים, חומרי ניקוי, מזון בעלי חיים, גחלים למנגל (גם בהם ייתכנו בעיות!), תרופות, מוצרי קוסמטיקה ועוד. שער שלם עוסק בהדרכה מעשית - פרק גדול ומקיף על התנהלות במטבח על פי ההלכה, כולל עצות עם כללי עשה ואל-תעשה בעיצוב המטבח, איחסון המוצרים, כללי השימוש בכלי פרווה, שימוש הלכתי נכון במדיח כלים, במיקרוגל, במעבד מזון, וגם בקרשי חיתוך ובספוגי ניקוי ובמשטחי עבודה ועוד ועוד. פרקים נוספים עוסקים בכללי ניקוי והגעלת כלים, כשרות במצבים מיוחדים (מקומות עבודה, בתי חולים, נסיעות, נופש, חו"ל ועוד), צרכנות נבונה (בדיקת מסעדות ואולמות וקייטרינג, קנייה בדוכני מזון קבועים וזמניים, זהירות בהשתתפות בקורסי בישול וכו'), הדרכה לצלייה נכונה של כבד ולב ולזהירות בענייני המצוות התלויות בארץ, פרק שלם על תקלות מצויות במטבח ופתרונן, ונספח ובו מילון סימוני הכשרות בכל העולם. הספר מסתיים במפתח מפורט ביותר, שמתחיל בהפניה לפרטי דיני אבוקדו ואבטיח ומסתיים במסורות הכשרות של התרנגולים ובכלל ההלכתי 'תתאה גבר'. עבודה ענקית ומרשימה של כל צוות 'כושרות', שלענ"ד ראוי שתהיה בכל בית, ובהישג ידם ובשימושם של כל בני הבית, גדולים וקטנים. כמו שאין כמעט בית מקפיד-במצוות בלי ספר 'שמירת שבת כהלכתה' הנמצא בשימוש תדיר - כך נראה לי שראוי לנהוג בספר חשוב ביותר זה, 'ספר כושרות'. יישר כוחם של הרבנים כץ ודביר מזכי הרבים.

פסקי חלה להרשב"א. עם הערות והגהות ציונים וביאורים. ביאור הגר"א על הלכות חלה. עם ביאור משולב 'עלי באר'. רבי חיים גדליה צימבליסט. ירושלים, תשפ"ג. מ+נב עמ'. (ym5791414@gmail.com)

הרב צימבליסט זצ"ל שנפטר לפני שנתיים היה אחד מגדולי תלמידי החכמים בדורנו. בצעירותו למד בישיבת חברון ובמכון הרי פישל, בהמשך שימש שנים רבות כדיין וכאב"ד, ומאוחר יותר כחבר בית הדין הגדול. במקביל הוציא לאור את ספרי 'תורת הבית' ו'עבודת הקודש' של הרשב"א ע"פ כתיב יד עם ביאורים וציונים, וכן ספרי ראשונים אחרים. לפני מותו הספיק עוד להכין את צמד הספרים האלו על הלכות חלה. כבר יצאו לאור כמה מהדורות מתוקנות של פסקי חלה של הרשב"א, אולם הרב צימבליסט הוסיף הרבה ובעיקר עמד על ההבאות מהירושלמי שבספר, ויצא מתוך ידיו דבר נאה ומתוקן. בנוסף עסק בביאור ביאור הגר"א על הלכות אלו, כדרכו כל חייו להתייחס לביאור הגר"א כראש מפרשי השו"ע. ייש"כ לחתנו ונכדו שסיימו את המלאכה. מתנת פרידה השאיר לנו הגר"ג צימבליסט זצ"ל לקראת עזיבתו את העולם הזה לחיי העולם הבא. תנצב"ה.

פקודין דרשתי. ספר מדרשי ההלכה על הש"ס, לביאור הדרך בה למדו רבותינו את הפסוקים. איתי אליצור. פסגות, תשפ"ד. שישה כרכים. (08-8502822)

הרב איתי אליצור, לשעבר מתושבי נצרים שבחבל עזה תובב"א ועתה מתלמידי החכמים של היישוב פסגות שבבנימין, מציג לפנינו יצירה מיוחדת במינה בכמותה ואיכותה: חיבור בן שישה כרכים, בס"ה כמעט 3000 עמודים צפופים, ובו ביאור הדרשות שעל פיהם למדו התנאים והאמוראים את ההלכות מתוך פסוקי התורה, ולעיתים גם מפסוקי הנביאים. עבודה ענקית זו, שמוסדרת על פי סדר המסכתות והסוגיות של התלמוד הבבלי והמשניות, בנויה על העיקרון שאותו מסביר המחבר שליט"א בהרחבה בתוך שמונים עמודי הקדמתו לספר, שלימוד ההלכות מתוך הפסוקים קדם לקביעת הכללים שבהן התורה נדרשת, דהיינו שהכללים מתארים לאחר-מעשה את דרכי הלימוד של החכמים, ולא שהכללים היו הבסיס שעל פיהם יצרו וניסחו התנאים והאמוראים את הלימוד מהפסוקים שלפניהם. הוא מדמה עניין זה לכללי הפוסקים שב"ד מלאכי למשל, שמתארים את דרכי ההכרעה של הפוסקים ביחסם לדברי חז"ל ולדברי גדולי ישראל הקודמים להם, ולא שכללים אלו היו הבסיס שעל פיו פסקו הפוסקים הקדומים האלו את פסקיהם. לכן לדעתו יש מקום רב להגיון הפשוט ולהבנת כוונת הכתוב בקביעת ההלכות של חז"ל מתוך הפסוקים, והם משתלבים בהמשך גם בדרכי הלימוד שהתורה נדרשת בהם. לדעתו כלל זה נכון תמיד, ובעיקר בדרשות שנלמדות מתוך דיוק בתיבות המקרא. כך למשל בכרך השישי עמ' תכט הוא מסביר שהדין המפורסם של שמואל "בדקה קרקע עולם וישבה עליה ומצאה דם עליה טהורה, שנאמר 'בבשרה', עד שתרגיש בבשרה", המובא בנידה נח, ב, מתאים לעומק פשוטו של מקרא שהדם היוצא מהאשה מטמא רק כאשר קיומו היה ידוע בעודו בתוך בשרה-גופה, אבל כאשר הוא מתגלה במקום אחר גם כאשר אין ספק שיצא מגופה הוא אינו דם טמא מדאורייתא, ועל כן יכלו חכמים לומר שם 'שלא אמרו חכמים להחמיר אלא להקל, שנאמר ואשה כי תהיה זבה דם יהיה זובה בבשרה, דם ולא כתם'. ואיך יכול להיות 'ידוע קיומו בתוך בשרה'? הוי אומר ע"י הרגשה, כאשר הלימוד בדרך זו מתאים לשיטת האחרונים שגם דם שללא כל ספק יצא מגופה אינו טמא מדאורייתא בלי הרגשה. יישר כוחו של הרב איתי שליט"א על חיבורו החשוב, יגדיל תורה ויאדיר.

קומי רוני. קריאות בפיוטי סליחה ותחנונים מאת משוררי בבל וספרד המוסלמית בימי הביניים. אריאל זינדר. ירושלים, מאגנס, תשפ"ד. 286 עמ'.

(arieldov@tauex.tau.ac.il)

ד"ר זינדר הוא מרצה לספרות עברית באוניברסיטת ת"א, ומתמחה בשירת ימי הביניים וביחסה להגות היהודית בת הזמן. בספר זה הוא מנסה לבחון את התפילות שמחוץ לסדר התפילה הרגיל, את התפילות שהן למעשה דברי שירה וכוסף והתלהבות ורגש וקירבה לה' ובקשה לתשובה שנאמרות בדרך של שירה ופיוט, ובעיקר את אלו הקשורות לימים הנוראים. לא מדובר כאן בספר המבאר פיוטים, למרות שמבוארים בו עשרות רבות של חלקי פיוט

מוכרים יותר או פחות, אלא שבניגוד לגישה של חוקרים רבים ההתייחסות של ד"ר זינדר לפייטנים היא כתפילות וכחלק מעבודת ה' בבית הכנסת, ולא כסוג של שירה שעומדת בפני עצמה. המחבר עוסק בפירוטניהם של שני מרכזים של הפיוט הקדום, זה שבבל בסוף תקופת הגאונים וזה שבספרד בראשית תקופת הראשונים, ומנסה להסביר את התועלת שראו ראשי הקהל והפייטנים ובני הקהילות בדורות האלו, וגם בדורנו, לבקש סליחה מה' דווקא בדרך של שירה ופיוט, איך הבינו הפייטנים השונים מה היא הדרך המיטבית לקבלת סליחה מה' בכל השנה ובעיקר לקראת הימים הנוראים ועוד. בספר מנותחים פייטנים של רס"ג, רבי שמואל הנגיד, ר"ש אבן גבירול, ר"י אבן גיאת, ר"מ אבן עזרא ועוד, והוא כולל ניתוחים ספרותיים ומחשבתיים והיסטוריים מעמיקים.

שבת נחלתו. בירורי הלכה בסוגיות הנוגעות לעם ולאֶרץ. בנימין טבדי. רעננה, לשמה, תשפ"ד. 518 עמ'. (rtbody@gmail.com)

הרב טבדי למד שנים רבות בישיבת מרכז הרב ובישיבת 'מעלה אליהו' בתל אביב, וכבר שנים הוא מכהן כרבה של קהילת 'שטיבל יד בנימין' ברעננה וכראש הכולל להוראה 'בית המדרש לשמה' בעיר, וגם מרביץ תורה בכתב ובעל פה במקומות רבים. מאז פרוץ מלחמת תשפ"ד הוא העביר בשיעוריו הקבועים בשבת אחה"צ בקהילתו, שמושכים קהל רב כולל למדנים ובני תורה, סדרת שיעורים בענייני דיומא - שאלות הלכתיות ציבוריות שעברו לקדמת הבמה בעקבות המצב, בהן בירורים בעניין מצות יישוב הארץ על פי השיטות השונות בראשונים ובאחרונים, כולל המשמעות שיש להקמת המדינה על חובת קיום המצוה הזו ודרך קיומה, בירור ארוך ומעמיק בשיטתו המפורסמת של רבנו חיים הכהן בעל התוספות ובדעת ר"י דיליאון בעל 'מגילת אסתר' על ספר המצוות לרמב"ם בעניין זה, ענייני גר תושב ודיני 'לא תחונם' והיתר מגורי גויים בארץ בימים ההם ובזמן הזה, וכן דיון רחב ועמוק בעניין חובת השתתפות תלמידי חכמים במלחמות ישראל, כולל יחס פוסקי הדורות לכלל 'רבנן לא צריכי נטירותא', דעות הרבנים בתקופת מלחמת השחרור, דעת החזו"א, מקומו של שבת לוי במלחמות לסוגיהן, איזה מצוות נדחות מפני לימוד תורה ובאלו נסיבות, וכל מה שסביב עניינים אלו. את השיעורים האלו העביר הרב טבדי אל הכתב בשפה ברורה ונעימה, בתוספת מקורות ודיונים רבים. ט"ז נספחים נוספו לספר ובהם הערות שהתרחבו ולא היה להם מקום 'על הדף', בין השאר בעניין רמת חובת הסיכון הגשמי והרוחני שיש לקחת כדי לקיים את מצות יישוב הארץ, ההבדלים הקיימים בין עקירת עיקר הדין לצורך שעה או עקירתו לעולם, ועוד הרבה. המחבר כותב בהקדמתו שמורי דרכו בעיון ההלכה ועומק המחשבה הם המהר"ל, האבני נזר, הרב קוק והחזו"א, ושהשילוב שיש בין תורתם ההגותית וההלכתית הוא המכוון גם את דרכו בלימוד והוראה וכתובה, והדברים ניכרים בספר. הערה אחת: בנספח י' דן הרב טבדי בשיטת המאירי, שלכאורה מקבל אותה הרב קוק, על מעמד העמים 'הגדורים בדרכי הדתות', שחלק גדול מהתקנות שציוו חז"ל כדי שנתרחק מהגויים לא נאמרו לדעת המאירי עליהם. הרבה דיו כבר נשפך על דעתו זו גם בהיבטה ההלכתי וגם מצידה המחקרי-היסטורי, וכבר הצביעו

רבים על חוסר העקביות הקיים לכאורה בדברי המאירי בסוגיות השונות הרלוונטיות לנושא, ואין כאן המקום להאריך בכך. אולם מאז ומתמיד פשוט בעיני לענ"ד שהקישור בין הרב קוק לדעת המאירי, בעקבות דבריו המרגיעים לסטודנט מתלבט באחת מאיגרותיו 'העיקר כדעת המאירי' וכו', אין בו ממש. לא יעלה על הדעת שהראי"ה נטה באמת לדעת המאירי בניגוד לדעת כל הראשונים והרמב"ם והטור והשו"ע ונושאי כליהם, הרי זה מופקע לחלוטין מן הדעת, והאריכות בזה אך למותר. רבנו שלמה המאירי, מגדולי הראשונים, כבודו במקומו מונח גם אם שיטתו בנושא זה תמוהה (ואולי נאמרה רק משום איבה, ושוב אכמ"ל), אך להכניס את הרב קוק למחיצתו בעניין זה בגלל חצי משפט באיגרת פרטית לסטודנט שנושא יחס ההלכה לגויים הטריד אותו - זה ממש לא לעניין. ישר כוחו של ידידי רבי בנימין שליט"א על הרבצת התורה האיכותית שלו, שבאה לידי ביטוי גם בספר חשוב זה.

שירי החול של רבי יהודה הלוי. הדיוואן המקורי עם נספחים. מהדורת יוסף יהלום. ירושלים, מאגנס, תשפ"ד. 683 עמ'. (02-6586659)

פרופ' יהלום מהאוניברסיטה העברית הוא חוקר פיוט ותיק, שחיבר וערך וההדיר ספרים רבים. עתה, אחרי עמל של שנים רבות, כולל ביקור בספרייה הרוסית הלאומית בסנקט פטרבורג עוד כשהעיר נקראה לנינגרד בימי הקומוניזם, וקבלת צילומי כתבי יד ממנה של כתבי יד כאשר זה כלל לא היה מובן מאליו, הוא מוציא לאור מהדורה מושלמת של שירי החול של ריה"ל. במבוא המקיף (134 עמ') הוא מתאר את כל מה שידוע על ריה"ל ועל תולדות חייו בספרד הנוצרית ובספרד המוסלמית ובשמונת חודשי חייו האחרונים במצרים ובמסעו לארץ ישראל באונייה שבו אבדו עקבותיו. הוא מתאר את עריכת שיריו ומכתביו של ריה"ל בחייו ואחרי מותו, ואת גלגולם של כתבי היד הרבים, שרבים מהם מקורם בגניזה הקהירית, ברחבי העולם. בהמשך מובאים האיגרות (כחמישים עמודים) שחלקן נמצאו בגניזה בכת"ק של ריה"ל, ואח"כ יותר מ-400 עמודים של שירים מסוגים שונים, עם הסברים ומקורות ותרגומי ביטויים מערבית בשעת הצורך, עבודה מושלמת. חלק משירי ריה"ל הם חידות משעשעות: מהו 'כלי מכיל לאין תכלית וקצה, והוא קטן, בידך תאחזהו \ ורוחק ממך לתפוש אשר בו ואם [=למרות ש] עין בעין תחזהו? הפיתרון הוא מרָאָה, כלי קטן שאפשר לאחוז ביד ואין גבול ליכולת קיבולו, אך אי אפשר לגעת במה שיש בו אע"פ שהוא נראה בבירור... יש לציין שריה"ל כותב דברים קשים מאוד הן על הנוצרים והן על המוסלמים שונאי היהודים והיהדות, עד כדי כך ששד"ל, מראשוני המהדירים של שיריו, ניסה לפרש דברים אלו כמשלים ולהוציא אותם מפשוטם. נדמה לי שלנו הדברים ברורים מאוד, למשל המשורר אומר ליונה, שהיא כנסת ישראל: 'שדה אדום ושדה ערב הכאיבי \ ובית מחריבייך באף החריבי'. ובמקום אחר: 'ישפוך אלוקים מטר זעם עלי בת אדום, שורשה ירצץ וקיצץ את אמירה \ ישיב לחיקה גמול בשכול ואלמון, וישכיב כל המונה ככל צלמי אשריה'... הערה אחת: חסר לי בספר מפתח לפי תוכן השירים. ייש"כ של פרופ' יהלום על עבודתו החשובה.

שלמת אליהו. הלכות תערובות. חלק שני. מקורות לשו"ע ולרמ"א וביאורים לביאור הגר"א. שלמה מתתיהו לוונטהל. ירושלים, תשפ"ד. שנד+45 עמ' (loewenthal@neto.bezeqint.net)

הרב לוונטהל, מתלמידי המובהקים של הרב גוסטמן זצ"ל, כבר נודע בשערים בכרכים הקודמים של שלמת אליהו - על הלכות נידה וטבילה, הל' מתנות כהונה וכו' (יו"ד סי' סא-עח), הל' בשר וחלב, והחלק הראשון של הל' תערובות (סי' צח-קה), נוסף לכמה ספרי קדמונים שההדיר. גם בכרך זה נמצאת ההדרה פדנטית ודקדקנית של דברי השו"ע ובאר הגולה ובעיקר ביאורי הגר"א, עם מבוא מקיף על היחס בין 'באר הגולה' מאת ר"מ רבקה לביאורי הגר"א נינו, על כתיב היד של ביאור הגר"א ושתי העריכות שעבר, על הפסיקה על פי ביאורי הגר"א, על לשונו הקצרה של הגר"א ועל הדיוק בלשונו ועוד. הרב לוונטהל משלים את מקורות 'באר הגולה' ומבאר בדקדוק את ביאורי הגר"א, ולא משאיר דבר גדול ודבר קטן שאינו מיושב בהירות ונוחות. הוא מעיד שפָּשַׁט בדברי הגר"א גם של אחד מגדולי ישראל, שאינו 'כנס' ואינו מתיישב בסופו של דבר בלשונו הקצרה של הגר"א - קרוב לוודאי שאינו נכון. בסוף הכרך נוסף קונטרס גדול בשם 'דבריו הם זכרוננו' - פרקי חינוך לתורה של מורו הגאון ר"ז גוסטמן זצ"ל, ובו כ"ה פרקים מעניינים ומרגשים, מהציווי להידבק בחכמים, דרך החובה ללמוד מתוך שמחה, ענייני בין הזמנים, קבלת השפעה מבני הישיבה, מעלת הלימוד בעיון, הנהגת הרב עם תלמידיו, ועוד נושאים רבים הראויים למי שאמרם וגם למי שליקטם.

תולדות אהרן לרבי אהרן מפיסארו. צילום דפו"ר פרייבורג שמ"ג עם הקדמה. אברהם יהודה וייס. ירושלים, תשפ"ב. עז עמ'. (avweiss613@gmail.com)

רבי אהרן היה ת"ח ואחד ממנהיגי יהודי איטליה לפני כחמש מאות שנה, בתחילה חי בפיסארו שבדרום איטליה ובהמשך עבר לנוולארה שבצפונה. ספרו 'תולדות אהרן' נדפס לראשונה בשנת שמ"ג, כעשרים שנה אחרי פטירתו, בעיר פרייבורג שבדרום גרמניה, והוא מראה מקום לדברי חז"ל הקשורים לפסוקי התורה. מאז נדפס הספר בדפוסים רבים של התורה עם המפרשים האחרים, כשהמדפסים מוסיפים לו זה אחר זה מקורות רבים שלא הוזכרו בו, ובכך שינו לחלוטין את פני הספר. הרב וייס מירושלים שחקר את תולדות הספר גילה והוכיח שהספר המקורי לא היה רק מראה מקום חלקי של דברי חז"ל בתלמוד על פסוקים מסוימים, אלא שבשיתיות קבע דווקא את המקור העיקרי לסוגיא בגמרא, והתעלם מאיזכורים שאינם עיקריים לדינא. הרב וייס הוציא לאור את 'תולדות אהרן' המקורי עם הערותיו על בראשית ושמות, ועתה הדפיס צילום של הדפוס הראשון עם הקדמתו לתועלת הציבור, וישר כוח.

תולדות פירוש רש"י לתנ"ך. יצחק ש' פנקובר. ירושלים, מוסד ביאליק, 559 עמ'. (Jordan.Penkower@biu.ac.il)

פרופ' פנקובר, איש המחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן, ידוע במחקריו הרבים-מספור

סביב המקרא ומפרשיו, המסורה ונוסח התנ"ך, דקדוק לשון הקודש, פרשנות חז"ל למקרא ועוד. ספר זה כולל ט"ו פרקים שהם עיבוד והרחבה של מאמרים שפרסם מאז שנת תשנ"ד ועד הזמן האחרון בעניין נוסח פירוש רש"י למקרא והתוספות שהכניסו בו רש"י עצמו ותלמידיו. אין צורך להאריך בחשיבותו והיתרה והמופלגת של פירוש רש"י על התורה בפרט ועל המקרא בכלל, שמאות כתבי יד ואינסוף דפוסים שמציגים את נוסחו, עם הבדלים לא מעטים ביניהם, מקשים מאוד על זיהוי נוסחו המקורי באופן מושלם. פרופ' פנקובר מתאר את התהליך שגרם לפירוש רש"י להגיע למעמד המרכזי אליו הגיע, מציג מחקרים שערך במאות כתבי יד ודפוסים ישנים ובהם זיהה תוספות ושינויים שלא נודעו עד הנה, מזהה חכמים עלומי שם שנוכחים בפירושו בחלק מכתבי היד, והכל נעשה בעבודה סיזיפית כולל נסיעות לספריות בכל רחבי העולם שצילומי כתבי היד ששוכנים אצלן אינם מספיק ברורים, ואכן הוא גילה בהם אוצרות חדשים. כמוכן שלספר נוספו מפתחות מפורטים ביותר, כדרכו של המחבר בכל ספריו. דברי השבח שלו בהקדמה על המכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית ועובדיו, ועל ההתפתחות הטכנולוגית שמקילה מאוד היום על החוקרים, מעוררים עניין רב.

תורה כפשוטה. במדבר. אליהו עסיס. ירושלים, מגיד, תשפ"ד. 499 עמ'. (02-6330530)

אינסוף ספרים התחברו כבר כפירוש על התורה, אך ספר זה מייחד את עצמו מכמה אנפין: ראשית הוא מחולק לשניים - החלק הראשון הוא פסוקי הספר עם פירוש מילולי קצר לצורך לימוד רציף של הפרשה ולשם הקשבה בעת קריאת התורה בבית הכנסת, והחלק השני כולל את פסוקי הפרשות עם חלוקה לנושאים ומבואות ופירוש מעמיק, פסוקי השירות שבו מודפסים בדרך של תקבולת, והוא כולל הערות שוליים לקריאה צמודת טקסט והערות סיום שאפשר לקרוא אותן בנפרד. הפירוש כולל הקדמות וסיכומים, ומנסה כל פעם להציג תמונה ברורה של הסוגיא הפרשנית, גם כשהוא מנסה לשלב כמה דעות בפרשה במהלך אחד. הפירוש הארוך משלב פשוטו של מקרא עם הגות ומסקנות מוסריות ותורניות. למדתי את הפרשה עם הפירוש הזה בכמה משבתות ספר במדבר ונהניתי מאוד. בהמלצת ידידי פרופ' יוסי עופר החליט המהדיר לסמן את הקמצים בהברות שנפתחו, ואלו שבאים במקום שוא, כקמץ רגיל לפי ההברה ה'ספרדית', ולא בקמץ קטן ע"פ המקובל במדע הדקדוק, וטוב עשה, שהרי אין לנו אלא מסורת הקריאה המקובלת זה דורות בכל הקהילות שידעו להפריד בין קמץ רגיל לקמץ קטן, וכמקובל למשל בסידור 'רִינת ישראל' ולא כפי שהוחלט לנהוג בסידור 'קורן' (השאלה המפורסמת של צהוריים או צוהוריים...; צהריים הוא סתם שיבוש).

תורת המחנה. שאלות ותשובות בעניינים שכיחים במסגרת השירות הצבאי, למנהגי העדות השונות. חלק א. מהדורה שניה. ת"א, הרבנות הצבאית הראשית, תשפ"ב. 386 עמ'. (03-5695170)

הפעילות של הרבנות הצבאית במלחמת תשפ"ד שאנו עדיין בעיצומה מרשימה לכל הדעות, גם בנושא זיהוי החללים וגם בנושאים האחרים שהיא אמונה עליהם. פוסקי ההלכה של

הרבנות הצבאית לא נמנעו מלהכריע גם בשאלות כבדות ביותר ולפרסם את פסקיהם ברבים, וגם אם היו שחלקו עליהם אפילו בתקיפות - כבודם וכבוד פסקיהם עדיין במקומו מונח. כל זה לא קשור לספר זה שיצא לאור כבר לפני שנתיים, והוא כולל למעלה מ-300 סעיפים בכ"ח פרקים המסודרים בשישה שערים - השכמת הבוקר כולל הלכות ציצית, תפילת שחרית, הלכות סעודה, תפילת הדרך וברכות ההודאה (הגומל ושהחיינו), זכר לחורבן, והלכות מנחה וערבית כולל קריאת שמע על המיטה, דהיינו השליש הראשון של שו"ע או"ח. זוהי מהדורה שנייה, בה נלקטו ונערכו פסקים שהוכרעו ברבנות הצבאית בעקבות שאלות 'מן השטח', בין השאר בתקווה 'לעשות סדר' בהנהגות השונות שמקורם בפוסקים מחוץ למערכת הצבאית, הנהגות סותרות בעניינים הלכתיים שונים שגורמות לאי הבנות ולתקלות. ברור שאי אפשר יהיה לכפות חייל פלוני לנהוג שלא כפי שהורה לו רבו בעניין מסוים, ומצד שני גם הרב ברוב המקרים יסכים שבמקום שקיימת פסיקה מפורשת ומנומקת של המערכת הממונה על שמירת ההלכה בצבא יש לקבל אותה, כדין מרא דאתרא או כמנהג המקום לפחות. דוגמא אחת: בעמ' 350 דנים העורכים באמירת ברכת 'המפיל' בשינה ארעית באמצע תרגיל לילה או בנמנום בשעת נסיעה לילית וכד'. מסקנתם: אם השינה הארעית' הזו אמורה לקחת חצי שעה ויותר, ואם לא אמורה להיות שנת קבע אחרת בלילה זה, אזי בשינה במארב (בהיתר כמובן, אחרת זו מצוה הבאה בעבירה) או באמצע תרגיל, כשבאופן טבעי המדובר בשינה טרופה ולא נעימה וחלקה, אין לומר 'המפיל' בשם ומלכות, אבל אדם שידוע שהוא ישן היטב בנסיעה יכול לברך 'המפיל' לקראת השינה בשעת נסיעה גם כשהוא לבוש בבגדיו ובמצב שכיבה. פסק מאוזן ומתקבל. יישר כוחם של הרב איל קרים שליט"א וצוותו על פועלם הרב.

תורת הקדמונים. חלק ג'. בירורי הלכה מנהג ואגדה על פי רבותינו הראשונים והקדמונים. עמנואל מולקנדוב. פתח תקוה, תשפ"ד. (e9074716@gmail.com)

הרב מולקנדוב הוא ת"ח מופלג, מאברכי כולל 'עטרת שלמה' בפתח תקווה. ספרו, שהוא החלק השלישי בסדרת 'תורת הקדמונים', עוסק בקכ"ג נושאים מכל חלקי השו"ע, כאשר, כפי שהוא מרחיב בהקדמה לספר, דרכו היא לחפש וגם למצוא גירסאות מתוקנות יותר של הספרים שהם מקור ההלכה והמנהג, ולעיתים הוא רואה צורך לתקן את ההנהגה למעשה על פיהם. מדובר בעניין עדין ואף מסוכן, שהרי - כמו שכותב בהסכמתו הדיין הרב גדעון בן משה - 'צריכים אנו בכגון זה אזירות רבה שלא לנטות בקלות ח"ו מדברי רבותינו בעלי השו"ע', וידועה הסתייגותם הנחרצת של פוסקים רבים לשינוי הלכות ומנהגים על פי מחקרים וכתבי יד. ובכל זאת האמת צריכה להיחשף ולהיאמר, והעושר הגדול היום של ספרי קדמונים מתוקנים על פי כתבי יד, ומחקרים אמיתיים ודייקניים עם השפעה על נושאים תורניים, לא יכולה להשאיר אותנו שווי נפש. הרב מולקנדוב טוען גם שהרבה מהסתירות-לכאורה בדברי המחבר בשו"ע הן למעשה אי הבנה פשוטה: בשו"ע מרן הב"י מציג בקיצור את דבריו בבית יוסף באותו מקום, ויש תמיד לחפש במקומות אלו בבית יוסף עצמו, ואז בדרך כלל נמצא שבמקום אחד נמצא עיקר הדין בעניין ובמקום השני הוא הובא דרך אגב, או שאחרי הבאת הדברים שמובאים בקיצור בשו"ע כתוב בב"י שאין נוהגים כן וכד' - ובשו"ע הקצר זה לא

נכתב, כך שלמעשה כמעט שאין סתירות בין דברי מרן בשו"ע כי הרי בבית יוסף כמעט שאין סתירות (עניין זה נוגע גם בכללים וכללי-הכללים של סתם וי"א בשו"ע, שיש מקום לדון בהם טובא). רק כמה דוגמאות מהדיונים המרתקים והמשכנעים בספר: אין שום איסור לגבר להיות בחדרו במצב שגופו מגולה (חוץ ממקום הערווה כמובן), ואין חובה כלל 'להתלבש מתחת לשמיכה' כפי שכתוב בכמה אחרונים; הוא קובע ששיטת הראב"ד במספר פתילי התכלת בציצית (שתיים מתוך שמונה) היא השיטה המרכזית והמחייבת, בין השאר כי כך משמע בכמה מדרשים ופיוטים עתיקים; ניתן ליפול אפיים באופן שונה מהציבור, ואין צריך לחשוש ל'לא לתגודדו'; לרוב הראשונים יש לכתחילה להסב לבילי הסדר רק בהטיית הגוף מעט שמאלה, ואין צורך לטרוח יותר מזה; מותר לכתחילה להדליק את נרות החנוכה בשמן זית שאינו ראוי לאכילה ('שמן למאור'); כל מי שיודע מה זו שבת ומחללה נחשב מחלל שבת בפרהסיא לכל דיניו, ואין לסמוך על הקולות שמפקיעות כמעט לגמרי את דין מחלל השבת מההלכה; בגלל הספיקות הרבים שיש בכתובת סת"ם ספק גדול אם מקיימים מצוה בכתובת ספר תורה בימינו, ועדיף לקנות ספרים שלומדים בהם תורה, שכך מקיימים בוודאי את המצוה לפחות לפי שיטת הרא"ש; ועוד רבים. גם דברי אגדה מעניינים הובאו בסוף הספר. כל הברכות לעילוי הלמדן הרב מולקנדוב שליט"א, שיזכה להפיץ עוד הרבה תורה בכתב ובעל פה, ולהיות לאחד הגדולים אשר בארץ.

רצוני לזרו בזה למזורזים, שכמותכם ירבו בישראל, ולהזכירכם את הדברים היסודיים של אופי ההכנה אשר אנו צריכים לעסוק בה להשלמתנו האמיתית בצאת השנה, ולהכין את עצמנו לאור ימי הקודש, יום הזיכרון, ימי התשובה בכלל ויום הקדוש יום-הכיפורים, וימי השמחה חג הסוכות ושמחת תורה, הבאים עלינו לטובה בעזה"י. יסוד כל טוב בעדנו ובעד כל ישראל ובעד כל העולם כולו, שהננו כל כך תאבים להאירם באור ד', הוא החפץ הנכון שנקבע בנפשנו לקדושה ולעילוי, שאיפת בהירות השכל, והגברת הופעתו עלינו, שאיפת יושר הלב שכל חמדת המידות הטובות קשורים בו, שאיפת טהרת החיים, טהרת המעשים, הדיבורים, וכיוצא בהם כל ערכי החיים הפנימיים והחיצוניים. ומהיכן אנחנו שואבים כל אלה, הלא מתוך אוצר החיים האמיתיים, מן התורה הקדושה מעיין חיינו וחיי כל העולמים.

מרן הרב קוק זצ"ל. מאורות-התורה עמ' פב-פג

את ספרי מכון שלמה אומן וספריית משעול ניתן להשיג באתר
'מכון שלמה אומן' או בדוא"ל: machonsmaag@gmail.com
או בטלפון 08-9276664

חדש!

יצא לאור

הכרך הראשון של הסמ"ק

ספר 'עמודי גולה'

ע"פ כתבי היד והדפוסים הראשונים
במהדורה חדשה, מתוקנת ומוערת,
עם הפרדה משופרת ע"פ כתבי היד בין
דברי הסמ"ק להגהות רבנו פרץ.

חדש!

פירושי רש"י ורשב"ם על פרק 'ערבי פסחים'

על פי כתבי יד עם הערות וציונים
במהדורה חדשה ומתוקנת ומורחבת
ובצירוף דפי הגמרא
ממהדורת 'עוז והדר'.

חדש!

סמ"ג עשין כרך ב

בשעה טובה ומוצלחת יצא לאור ע"י
מכון שלמה אומן כרך נוסף בסדרת הסמ"ג השלם -
עשין כרך ב הכולל את מצוות עשה פב-קכב
עם פירושי ראשונים ואחרונים מכתבי יד ומדפוסים ראשונים
בתוספת מקורות, ביאורים, ציונים ילקוט שינויי נוסחאות
ותוכן מפורט

הכרך השלישי והאחרון של חלק העשין ייצא לאור בעז"ה השנה.

HAMA`YAN

Table of Contents:

'Reign Over All the World in Your Glory!' / Editor's Remark	3
'Expansion' [<i>Tosefet</i>] Piyut for the Eve of <i>Simchat Torah</i> from Manuscript by Rav Abraham bar Samuel of Speyer / Avraham Fraenkel	4
Rav Menasheh Joshua Padova and his Responsum Against Rav Israel Kimhi in the Matter of the Presumptive Right of the Congregational Trustees to Lead Services on the Days of Awe / Prof. Yaakov S. Spiegel	11
Two Comments from his Sacred Hand in the Matter of Dwelling in the Land of Israel / Rav Yissachar Shlomo Teichtal H.Y.D.	29
<i>Shiurei Minha</i> – Comments on the Work <i>Minhat Hinukh</i> / Rav Reuven Margolies Z.T.L.	31
Some Fundamentals of Repentance / Rav Yisrael David Neuwohner Z.T.L.	49
<i>Ziyara</i> – The Custom of Visiting the Graves of the Righteous in the Teaching of the Geonim and the 'House' of Maimonides / Rav David Yosef	57
"Master of the World, Make It Known That You Have Beloved Ones in Your World!" / Mordechai Catane	73
Halakha and Contemporary Challenges	
Establishing the Death of a Person in the Absence of a Body in the 'Swords of Iron' War / Lt. Col. (Res.) Rav Neria M. Gutel	79
Questions and Uncertainties in Immersing in Springs / Rav Avraham Yaakov Goldmints	95
Memorial	
Faithful Until the End to the Torah, to the People and to the Land: On Our Teacher Rav Naphtali Bar-Ilan Z.T.L. / Rav Yehoshua Weisinger	104
Responses and Comments	
In the Matter of the Punctuation of the Word ' <i>Selah</i> ' in the Prayer Book / Rav David Zvi Hillman Z.T.L. ; Further on Converting Minors from Secular Homes / Rav Ori Betzalel Fisher, Rav Avraham Daniel Dagan . Response: Rav Ari Shvat (Chwat) ; In the Matter of the Application for Streamlining Service in the Holy Temple / Rav David Brizel ; Addenda and Corrigenda to My Article "Review of 'List of Books and Their Authors' in the Frankel Edition of the Rambam / Rav C. Eliezer Ashkenazi	109
On Books and Their Authors	
<i>The Talmudic Encyclopedia</i> – Its History, Methods and Editors, Past, Present and Future / Rav Prof. Avraham Steinberg	124
Received by the Editorial Board / Rav Yoel Catane	139

